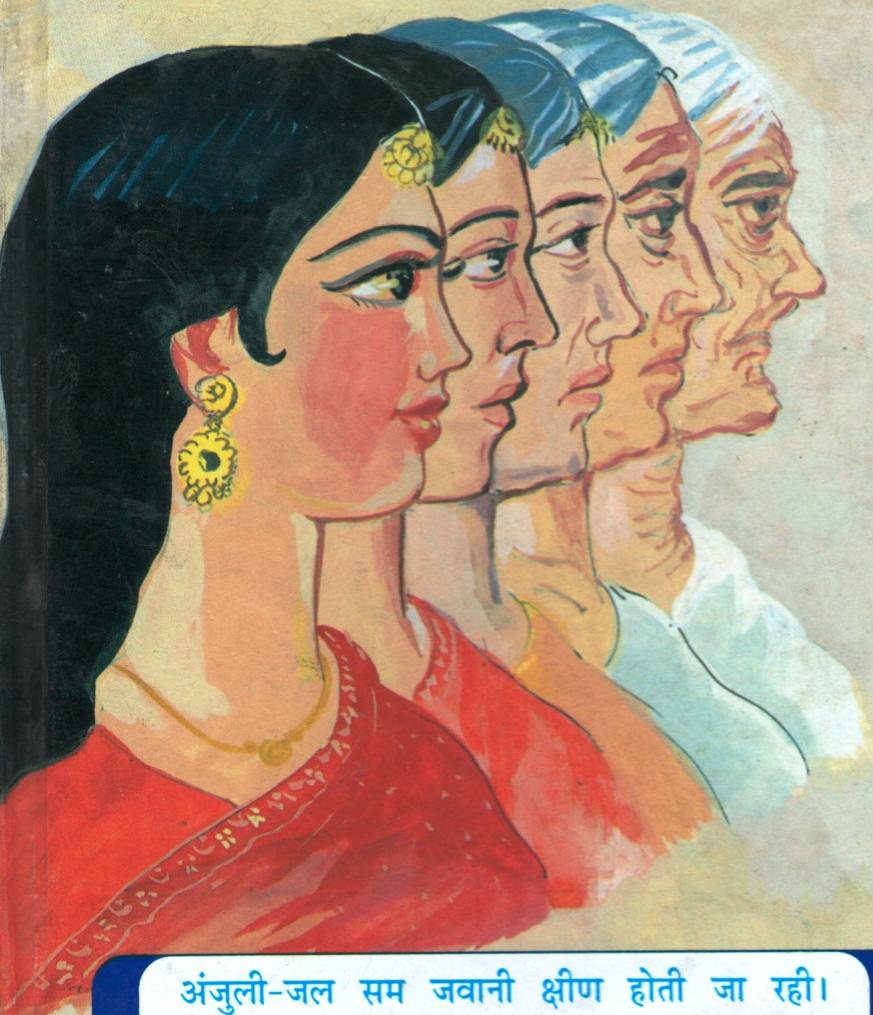

बारह भावना

एक अनुशीलन मराठी

डॉ. हुकमचन्द्र मारिल्ल

अंजुली-जल सम जवानी क्षीण होती जा रही।
प्रत्येक पल जर्जर जरा नजदीक आती जा रही॥
काल की काली घटा प्रत्येक क्षण मँडरा रही।
किन्तु पल-पल विषय-तृष्णा तरुण होती जा रही॥

हिन्दी

बारा भावना : एक अनुशीलन

००६ प्राप्ति १५

००६ प्राप्ति

प्राप्ति

प्राप्ति

लेखक :

डॉ. हुकमचन्द भारिल्ल

शास्त्री, न्यायतीर्थ, साहित्यरत्न, एम.ए., पी.एच.डी.

श्री टोडरमल स्मारक भवन, ए-४, बापूनगर, जयपुर — ३०२०१५

अनुवादक :

दिनेशभाई एम. शहा

एम.ए., एल एल.बी.

मुम्बई

प्रकाशक :

पण्डित टोडरमल स्मारक ट्रस्ट

ए-४, बापूनगर, जयपुर — ३०२०१५

मराठी :

प्रथम संस्करण

२० अक्टूबर १९९९, विजयादशमी

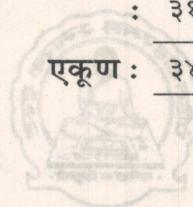
: ३ हजार

हिन्दी :

पांच संस्करण

: ३१ हजार २००

एकूण : ३४ हजार २००

: कालि

लकड़ीम लालमकड़ु औ

दिल्ली ग्रन्थालय, लकड़ीम लालमकड़ु विजाय

किमत : दहा रुपये लालमकड़ु, ग्रन्थालय, ४-५, लकड़ीम लालमकड़ु विजाय

: काशीनाथ

दहाए ग्रन्थ इमारती

दिल्ली ग्रन्थालय, लालमकड़ु

देवगढ़

मुद्रक :

जयपुर प्रिन्टर्स प्रा. लि.

: काशीनाथ

एम. आई. रोड

जयपुर

दिल्ली ग्रन्थालय, लालमकड़ु विजाय

१९०९०६ — ग्रन्थालय, लालमकड़ु, ४-५

मिश्रां वास्तुवीर्म चिन्हां गोपनीयां हि किं लगाव माणसीं इं तीव्रां गो
किं फार गोपनीय तांत्रीय गोपनीय तांत्रीय गोपनीय गोपनीय गोपनीय
मिश्रां वास्तुवीर्म चिन्हां गोपनीय गोपनीय गोपनीय गोपनीय गोपनीय

प्रकाशकीय

४५ लहान-मोठ्या कृतिंच्या सृजनाने जैन साहित्याला समृद्ध केले आहे. त्यांच्या सर्व कृति हिन्दी भाषेत तर प्रकाशित झाल्याच आहेत, देशातील इतर भाषांमध्ये अनुवाद ही छापले आहेत.

त्यांची लोकप्रिय कृति 'बारह भावना : एक अनुशीलन' चा मराठी अनुवाद प्रकाशित करतांना आम्हाला अत्यंत आनन्द होत आहे. या कृति विषयी विस्तृत माहितीसाठी हिन्दीच्या प्रथम संस्करणाच्या प्रकाशकीयाचे खालील अंश द्रष्टव्य आहेत :

“डॉक्टर साहेबांचा आणि माझा अत्यंत निंकटचा संबंध असल्याने मी त्यांना आत्मधर्मच्या संपादकीयच्या स्वरूपाने वैराग्यवर्द्धक बारा भावनासंबंधी लेखमाला सुरु करण्याची विनंति तर करत होतोच, त्यांचा विचार देखील ‘जिनवरस्य नयचक्रम्’ च्या नंतर त्यावर लिहिण्याचा होता; परंतु जेव्हा ‘वीतराग विज्ञान’ चे प्रकाशन पण्डित टोडरमल स्मारक ट्रस्ट द्वारे सुरु झाले, तेव्हा ‘जिनवरस्य नयचक्रम्’ लेखमालेस अर्धवटच थांबवून माझ्या विनंतिला मान देऊन डॉ. भारिल्लसाहेबांनी ‘बारा भावना : एक अनुशीलन’ लेखमाला सुरु केली. माझ्या विनंतिनुसार त्यांनी आचार्य, मुनिराज आणि आध्यात्मिक विद्वानांच्या उपलब्ध असलेल्या सर्व बारा भावनांवर गांभीर्यपूर्ण आध्यात्मिक विश्लेषण प्रस्तुत केले. जे मूलतः वाचण्या योग्य आहे.

वीतराग-विज्ञान सप्टेंबर १९८३ पासून सतत प्रकाशित झालेल्या लेखमालेच्या संदर्भामध्ये अनेक प्रशंसात्मक पत्रं मिळाली, ज्यामध्ये त्या लेखमालेला पुस्तकरूपाने प्रकाशित करावे असे सुचविले होते. अशा सूचनाच नव्हे परंतु भावनात्मक विनंत्यादेखील होत्या. जरी सुरवातीपासूनच आमचा विचार क्रमबद्धपर्याय, धर्माचे दशलक्षण आणि जिनवरस्य नयचक्रम् प्रमाणे हे सुद्धा पुस्तकरूपाने प्रकाशित करण्याचा होताच, तरी वाचकांनी सुचविल्याने आणि प्रेमपूर्वक विनंत्यांनी आम्हाला पुरेसे बळ प्राप्त झाले.

या सर्वांचा हा परिणाम झाला की ही लेखमाला गेल्याच महिन्यात संपली आणि हे पुस्तक आज आपल्या हातामध्ये आहे. यापेक्षा अधिक लवकर शक्यही नव्हते, कारण याचे लेखन कार्यच मार्च १९८५ च्या सुरवातीला संपले.”

अल्पकाळातच या कृतिचे हिन्दीमध्ये पाच संस्करण आणि ३१ हजार २०० प्रतिंचे प्रकाशन या पुस्तकाच्या लोकप्रियतेचे ज्वलन्त प्रमाण आहे.

डॉ. भारिल्लनी ‘बारा भावना : एक अनुशीलन’ च्या बरोबरीनेच अध्यात्मरसाने ओतप्रोत सुंदर पद्यमय बारा भावनासुद्धा लिहिल्या आहेत, ज्या वीतराग-विज्ञानाच्या पहिल्या पानावर छापल्या जात होत्या. जरी त्या या अनुशीलनमध्ये छापल्या आहेत, तरी देखील पाठ करण्याला सोयीचे जावे म्हणून त्यांना ‘बारा भावना’ या नावाने वेगळे सुद्धा छापले आहे. सामान्यार्थासह छापलेली पद्यमय बारा भावना, पर्व आणि बन्या-वाईट प्रसंगी वाटण्याकरिता अत्यंत उपयोगी आहे.

बारा भावना घरोघरी गुंजायमान व्हाव्यात म्हणून विशेष प्रयत्न करून मधुर स्वरामध्ये आवश्यक वाद्यवृद्धासह त्याची एक कॅसेट देखील तयार केली आहे. ती एवढी लोकप्रिय झाली की आता पर्यंत ४० हजार कॅसेट्स् लोकापर्यंत पोहोचल्या आहेत. हे तर सर्वश्रुतच आहे की, एका कॅसेटवरून लोक स्वतः कॅसेट टेप करून घेतात. अशाप्रकारे ही कॅसेट आजपर्यंत कित्येक पटीने पसरली गेली आहे. शारीरिक अस्वस्थतेच्यावेळी आपला उपयोग आत्मोनुख करण्याकरिता ही वैराग्य निर्माण करणारी कॅसेट अत्यंत उपयोगी आहे.

ही पद्यमय ‘बारा भावना’ या अनुशीलनाबरोबर ३१ हजार २०० आणि स्वतंत्रपणे ३५ हजार ६०० तसेच ‘वीतराग विज्ञान’ आणि ‘आत्मधर्म’ (मराठी) दोन्ही मिळून नऊ हजार तथा ‘जिनेन्द्र-वन्दना एवं बारह भावना’ पाकेटबुक्स या रूपा मध्ये ६६ हजार संख्येचे नऊ संस्करण ही छापलेले आहेत. अशाच प्रकारे ‘बारा भावना : एक अनुशीलन’ हे वीतराग विज्ञान आणि मराठी-तामीळ आत्मधर्मामध्ये मिळून तेरा हजार आणि ३१ हजार २०० या पांच आवृत्तिंचे - अशाप्रकारे जवळ-जवळ ८८ हजार ८०० छापले गेले आहे.

प्रस्तुत प्रकाशनाचे मूळ सृजनहार डॉ. हुकमचंदंजी भारिल्लना आम्ही जेवढे धन्यवाद द्यावेत तेवढे कमीच आहेत; कारण त्यांच्या अनेक पैलू असलेल्या प्रतिभेदारेच ही संस्था तसेच श्री टोडरमल स्मारक भवनामध्ये जे काही उपक्रम चालू आहेत,

त्यांचा आधार तर तेच आहेत. त्यांच्या लेखणी व वाणीमध्ये एक जादूमय तेज आहे की जे वाचकांना व श्रोत्यांना एकदम आकर्षित करून घेते. याच कारणामुळे त्यांना परदेशात राहणारे भारतीय देखील अतिशय आग्रहाने धर्मप्रचारासाठी आमंत्रित करतात. त्यामुळे गेली वीस वर्षे ते जवळ जवळ दोन महिने युरोप-अमेरिकेचा दौरा करून अध्यात्माचा प्रचार करत आहेत. त्यांच्या या लोकप्रियतेचा आणि सन्मानाचा संस्थेला मोठा अभिमान आहे आणि संस्थेविषयी त्यांची जी पूर्णपणे समर्पित भावना आहे त्याबद्दल संस्था त्यांचे आभार मानते.

डॉ. भारिल्ल त्या प्रतिभासंपन्न विद्वानांमधील एक विद्वान आहेत, जे समाजामध्ये सर्वात अधिक वाचले किंवा ऐकले जातात. ते न केवळ लोकप्रिय प्रवचनकार आणि कुशल अध्यापकच आहेत तर ते सिद्धहस्त लेखक, कुशल कथाकार यशस्वी संपादक व आध्यात्मिक कवि सुद्धा आहेत.

साहित्य व समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रातील त्यांचे ज्ञान अबाधित आहे. तत्त्वप्रचाराच्या कार्यक्रमाला निरंतर चालना देणारी त्यांची नित्य नवीन समज/जाण, अद्भुत प्रशासकीय क्षमता आणि सूक्ष्म आकलन शक्ति याचाच हा परिणाम आहे की आज जयपूर-आध्यात्मिक कार्यक्रमांचा केंद्रबिंदू बनलेला आहे.

भारिल्ल साहेबांनी 'क्रमबद्धपर्याय' आणि 'जिनवरस्य नयचक्रम्' या सारख्या गूढ दार्शनिक विषयांना स्पष्ट करणारे लिखाण करून आगम आणि अध्यात्माच्या गहन रहस्यांना सोप्या, सरळ व सुबोध शैलीमध्ये पूज्य गुरुदेव श्री कानजी स्वामी द्वारा कथित जिनिसिद्धांताना प्रत्येकापर्यंत पोहचविषयाचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. यामुळे च पूज्य गुरुदेवश्रींची त्यांच्यावर अपार कृपादृष्टि होती. ते अत्यंत स्पष्ट शब्दात सांगत असत की, 'पंडित हुकमचंदचा वर्तमान काळात तत्त्वप्रचारामध्ये मोठा वाटा आहे.'

उत्तम क्षमादि दशधर्माचे विश्लेषण ज्या सखोलतेने त्यांनी 'धर्माचे दशलक्षण' पुस्तकामध्ये केले आहे, त्याने सर्वसामान्य लोकांबरोबर विद्वद्वर्गाचेही मन मोहून टाकले. जे वाचून वयोवृद्ध विद्वान पं. श्री जगन्मोहनलालजी शास्त्री म्हणाले की, 'डॉ. भारिल्लर्जींच्या लेखणीला सरस्वतीचे वरदान आहे.'

'सत्याचा शोध', 'तीर्थकर भगवान महावीर आणि त्यांचे सर्वोदय तीर्थ', 'मी कोण आहे', 'पं. टोडरमल : व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व' आणि 'आपण काहीही म्हणा' ही

सगळी पुस्तके स्वतःचे वेगळे अद्भुत वैशिष्ट्य राखून आहेत. आणखी किती सांगावे? त्याचे संपूर्ण साहित्यच आत्महितकारी असल्याने वारंवार वाचनीय आहे. आचार्य कुन्दकुन्द द्विसहस्राब्दि समारोह प्रसंगी प्रकाशित त्यांची पुस्तके 'आचार्य कुन्दकुन्द आणि त्यांचे पंचपरमागम', 'शुद्धात्मशतक' तथा 'कुन्दकुन्द शतक' इत्यादिंनी ही अपार ख्याति मिळविली.

तसेच शाकाहार वर्षाच्या निमित्ताने प्रकाशित 'शाकाहार : जैनदर्शनाच्या परिप्रेक्षेमध्ये' पुस्तिकेने तर प्रकाशनाचे सर्व रेकार्ड तोडले आणि हिन्दी, गुजराती, मराठी व इंग्रजी मध्ये आता पर्यंत २ लाख ६४ हजार २०० प्रति छापल्या आहेत.

सद्या ते 'समयसार : एक अनुशीलन' लिहीण्यामध्ये व्यस्त आहेत. आता पर्यंत तीन भाग प्रकाशित ही झाले आहेत. या ग्रंथांचे सम्पूर्ण भाग प्रकाशित झाल्यावर प्रकाशनाच्या क्षेत्रामध्ये निश्चितच एक मानदण्ड स्थापित होईल - असा पूर्ण विश्वास आहे.

त्यांच्याकडून लिहिलेल्या व संपादन केलेल्या लोकप्रिय महत्त्वपूर्ण प्रकाशनांची यादी अन्तिम पृष्ठावर दिली आहे.

या पुस्तकाचा मराठी अनुवाद श्री दिनेशभाई एम. शहा, मुम्बई यांनी निःस्वार्थ भावनेने केलेला आहे; म्हणून आम्ही त्यांचे आभारी आहोत. ज्या दातारांनी या पुस्तकाला अल्प किंमतीमध्ये प्रत्येक व्यक्तिपर्यंत पोहचवण्यासाठी जे सहकार्य केले आहे, त्यांचे देखील आम्ही मनःपूर्वक आभार मानतो.

खरोखर तर आभार आणि अभिनंदनाचे पात्र पूज्य गुरुदेव श्री कानजी स्वामीच आहेत, ज्यांनी डॉ. भारिल्लसहित आमचे जीवन घडविले. जर त्यांचा सत्समागम मिळाला नसता तर आम्हां सर्वांची काय अवस्था झाली असती? म्हणून त्यांचे जेवढे उपकार मानावेत तेवढे कमीच आहेत.

शेवटी या पवित्र भावनेसह विराम घेऊ इच्छितो की, सर्व आत्मार्थी जानांनी या भावनांनी - म्हणजेच भावनांच्या या अनुशीलनाने आपली भावना निर्मल करावी.

- नेमीचंद पाटनी

महामंत्री, पण्डित टोडरमल स्मारक ट्रस्ट

ठिंड लिंगानाथ प्राचीनकालीन भाषाएँ तथा भाषाओं में भाषाएँ

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
००. माझी भावना	१
१. अनुप्रेक्षा : एक अनुशीलन	१
२. अनित्यभावना	१
३. अनित्यभावना : एक अनुशीलन	२०
४. अशरणभावना	२२
५. अशरणभावना : एक अनुशीलन	३२
६. संसारभावना	३४
७. संसारभावना : एक अनुशीलन	४५
८. एकत्वभावना	४७
९. एकत्वभावना : एक अनुशीलन	५८
१०. अन्यत्वभावना	६०
११. अन्यत्वभावना : एक अनुशीलन	७२
१२. अशुचिभावना	७४
१३. अशुचिभावना : एक अनुशीलन	८५
१४. आस्ववभावना	८७
१५. आस्ववभावना : एक अनुशीलन	९७
१६. संवरभावना	९९
१७. संवरभावना : एक अनुशीलन	११३
१८. निर्जाभावना	११५
१९. निर्जाभावना : एक अनुशीलन	१२६
२०. लोकभावना	१२८
२१. लोकभावना : एक अनुशीलन	१३७
२२. बोधिदुर्लभभावना	१३९
२३. बोधिदुर्लभभावना : एक अनुशीलन	१४८
२४. धर्मभावना	१५०
२५. धर्मभावना : एक अनुशीलन	१६०
२६. अभिमत	१६२
२७. सन्दर्भ-ग्रन्थ सूची	१७४
	१८०

प्रस्तुत संस्करणाच्या किमतीत सवलत करणाऱ्या दातारांची यादी

१.	सौ. वीणा अनिलकुमार सोनाज, अकलूज	२,५००.००
२.	श्री बल्लभाई सी. शाह, देवलाली	२,५००.००
३.	श्री शान्तिनाथ सोनाज, अकलूज	१,०००.००
४.	श्री शामजी भाणजी शाह, मुम्बई	१,०००.००
५.	श्रीमती मधुकान्ता आर. मेहता, मुम्बई	१,०००.००
६.	श्री महेन्द्रभाई मणीलालजी भालाणी, मुम्बई	१,०००.००
७.	श्रीमती ऊषाबाई ध.प. स्व. श्री सुधाकरराव सावलकर, नागपुर	५००.००
८.	मातुश्री देवकनबेन लवजी विजयपाल गाला चै. ट्रस्ट, मुम्बई	५००.००
९.	श्री प्रवीणभाई वोरा, मुम्बई	५००.००
१०.	श्री नरेन्द्र भानुसा डोणगावकर, देवलगांवराजा	५००.००
११.	श्रीमती पुष्पाबाई नरेन्द्र डोणगावकर, देवलगांवराजा	५००.००
१२.	श्री किशोरभाई वीरचंदभाई, मुम्बई	५००.००
१३.	श्री पन्नालाल शान्तिलालजी चौधरी, मुम्बई	५००.००
१४.	श्री जवरचन्द दुलीचन्दजी जैन, मुम्बई	५००.००
१५.	श्रीमती इन्दिरा आर. मेहता, मुम्बई	५००.००
१६.	श्री उल्लासभाई एम. जोवालिया, मुम्बई	५००.००
१७.	श्री माँगीलाल मिट्ठालालजी वोरा, भिण्डर	५००.००
१८.	श्रीमती भँवरी घोसालालजी छाबड़ा, सीकरवाले	५००.००
१९.	श्रीमती कंचनबेन पन्नालालजी गिडिया, खैरागढ	५००.००
२०.	श्री मदनलालजी पाटनी, मुम्बई	५००.००
२१.	श्री सुमनभाई आर. दोशी, मुम्बई	५००.००
२२.	श्रीमती उर्मिला सुभाष शाह, शोलापुर	५००.००
२३.	श्री शान्ता प्रकाश शाह, मुम्बई	५००.००
२४.	श्रीमती सुनंदा शेट्टी, बेलगांव	५००.००
२५.	श्री विमलकुमारजी जैन, 'नीरू केमिकल्स', दिल्ली	२५१.००
२६.	श्रीमती श्रीकान्ताबाई पूनमचन्दजी छाबड़ा, इन्दौर	२५१.००
२७.	श्री बाबूलाल तोतारामजी जैन, भुसावल	२५१.००

एकूण

१८,७५३.००

माझी भावना

जेव्हा मी आपल्या जीवनातील गेल्या चाळीस वर्षांकडे पाहतो, तेव्हा एक गोष्ट मोठ्या प्रामुख्याने लक्षात येते की अनेक गोष्टींचा अभाव, संघर्ष आणि व्याधिमध्ये व्यतीत झालेले हे जीवन आगम आणि परमागमच्या अभ्यासामध्ये निरंतर संलग्न राहिले आहे.

याचे श्रेय पूज्य श्री कानजी स्वामींना तर जातेच; परंतु माझ्या भवभयभीरु धर्मप्रेमी माता-पित्यांनाही जाते, ज्यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये देखील दहा वर्षांच्या कोवळ्या वयामध्ये आगमाच्या अभ्यासामध्ये मला लावले आणि निरंतर लावूनच ठेवले.

तारुण्याच्या प्रारंभीच पूज्य गुरुदेव श्री कानजी स्वामींचा सत्समागम लाभल्याने अध्यात्म्यामध्ये रुचि उत्पन्न झाली आणि मी मोठ्या उत्साहाने अध्यात्म्याच्या प्रतिपादक परमागमाच्या अभ्यासात गढून गेलो. गृहस्थावस्थेतील विषम परिस्थिती आणि तारुण्यातील उद्घाम प्रवाह त्यामध्ये बाधक बनला नाही.

आपणाला हे ऐकून आश्चर्य वाटेल की, माझ्या वडिलांनी माझ्या जन्मापूर्वीच नक्के तर त्यांच्या लग्नापूर्वीच आम्हाला जिनागमाचे विशेषज्ञ खास (विद्वान) बनविण्याचे ठरविले होते. त्यांचे, ते शब्द मला वरचेवर आठवतात, जे ते वेळो-वेळी मोठ्या अभिमानाने गदगदित होऊन सांगत असत.

आमच्या जन्मभूमिच्या जवळच्याच अतिशयक्षेत्र सेरोनजीच्या एका मेळ्याच्या प्रसंगी कोण्या एका विद्वानाचे प्रवचन ऐकून त्यांनी हा संकल्प केला होता की जर त्यांचे लग्न झाले आणि मुले झाली तर त्यांना असाच विद्वान बनविन की जो हजारो लोकांमध्ये धाराप्रवाही प्रवचन करेल. आपले स्वप्न साकार झालेले पाहून ते परमसंतुष्ट होते, कृतकृत्य झाले होते.

पणिडत भूधरदासकृत बारा भावना ते दररोज प्रातःकाळी मोठ्या गदगदित भावनेने म्हणत असत. त्यांचे ऐकून-ऐकून आम्हाला सुद्धा सात-आठ वर्षांच्या वयामध्येच त्या बारा भावना तोंडपाठ झाल्या होत्या.

बोधिदुर्लभ भावना संबंधी खालील ओळी मला फारच आन्दोलित करत असत -

“धन-कन-कंचन राजसुख, सबही सुलभकर जान ।

दुर्लभ है संसार में, एक जथारथ ज्ञान ॥^१

या असार संसारामध्ये धन-धान्य, सोने-चांदी, आणि राजासारखे भोग वगैरे सर्व पदार्थ तर सुलभच आहेत; परंतु एक सम्यग्ज्ञानच दुर्लभ आहे.”

वैराग्य वाढविणाऱ्या बारा भावना मुक्तिपथाच्या मार्गदर्शक तर आहेतच, शिवाय लौकिक जीवनामध्ये देखील अत्यन्त उपयोगी आहेत. इष्ट-वियोग आणि अनिष्ट-संयोगामुळे निर्माण होणाऱ्या उद्घेगांना शांत करणाऱ्या या बारा भावना संकटामध्ये धैर्य आणि वैभवाच्या काळामध्ये नम्रता प्रदान करणाऱ्या आहेत, विषय-कषायापासून विरक्त आणि धर्मामध्ये रत करणाऱ्या आहेत, आयुष्यातील मोहाला आणि मृत्यूच्या भयाला क्षीण करणाऱ्या आहेत, बहुमूल्य अशा जीवनाच्या प्रत्येक क्षणाला आत्महितामध्ये संलग्न राहून सार्थकता करून घेण्यासाठी निरंतर प्रेरणा देणाऱ्या आहेत; आदर्श जीवन निर्माण करण्यामध्ये यांची उपयोगिता असंदिग्ध आहे.

बारा भावना आयुष्यात एकदाच वाचण्यासाठी नसून दररोज वाचणे, विचार करणे, चिंतन करणे, मनन करणे यासाठी त्या अलौकिकभावना आहेत. कोणीही एखादा आध्यात्मिक रुचि असणारा जैन जर तो कवि असेल तर पद्यमय बारा भावना अवश्य लिहिल.

जरी मी मूळः कवि नाही, तरीही मी देखील तारुण्याच्या सुरवातीलाच पद्यमय बारा भावना लिहिल्या होत्या, ज्या आज उपलब्ध नाहीत, कोठे तरी गहाळ झाल्या. एकेका भावनेमध्ये अनेक-अनेक छंद होते, ज्यातील काही ओळी मला आज देखील आठवतात. मी अजूनसुद्धा प्रवचनामध्ये अधून-मधून त्यांचा प्रसंगानुरूप उल्लेख करतो.

जेव्हा शाश्वत सत्याचे प्रतिपादक आध्यात्मिक मासिक ‘आत्मधर्मा’चे संपादकत्व माझ्याकडे आले तेव्हा मी देखील शाश्वत मूल्यांचे प्रतिपादन करणारेच संपादकीय लेख लिहिले; जे धर्माचे दशलक्षण, क्रमबद्धपर्याय,

१. कविवर भूधरदासकृत बारा भावना

चैतन्य चमत्कार आणि जिनवरस्य नयचक्रम् (पूर्वधा)^१ च्या रूपाने पुस्तक रूपामध्ये प्रकाशित होऊन कायम स्वरूपामध्ये झाल्याने आणि त्यांची अनेक भाषांमध्ये भाषांतर झाल्याने प्रत्येकापर्यंत पोहचले आहेत.

‘जिनवरस्य नयचक्रम्’ पूर्ण झाल्यानंतर ‘बारा भावना : एक अनुशीलन’ लेखमाला सुरु करण्याचा संकल्प तर सुरवातीपासून होताच, परंतु जेव्हा ‘आत्मधर्मा’ ने प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये ‘वीतराग विज्ञानाचे’ रूप धारण केले तेव्हा असा विचार मनात आला की, अशा प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये मासिकाच्या सुरवातीलाच संपादकीयच्या रूपामध्ये नयचक्रासारखा अवघड विषय चालू ठेवणे मासिकाच्या प्रचार-प्रसाराच्या दृष्टिने हितावह ठरणार नाही. माझे अनन्य सहकारी, पण्डित टोडरमल स्मारक ट्रस्टचे सुयोग्य मंत्री श्री पण्डित नेमीचंदंजी पाटनी यांचे याबाबतीत अनुमोदन तर होतेच.

याचा परिणाम असा झाला की, ‘जिनवरस्य नयचक्रम्’ लेखमाला मध्येच थांबवून सप्टेंबर १९८३ मध्ये वीतराग विज्ञानाच्या संपादकीयाच्या रूपाने ‘बारा भावना : एक अनुशीलन’ लेखमालेस प्रारंभ झाला जी गेल्या (मार्च १९८५) अंका मध्येच समाप्त झाली.

आत्मधर्म आणि वीतराग विज्ञानाच्या सुरवातीपासूनच पहिल्या पानावर आम्ही एखादे भजन देत आलो आहोत. ‘बारा भावना : एक अनुशीलन’ लेखमाला सुरु करते वेळी असा विचार आला की अनुशीलनाबोरोबर बारा भावना पद्यामध्ये देखील लिहिल्या जाव्यात व त्यांनाहि पहिल्या पानावर छापले जावे.

या संदर्भामध्ये सुरवातीला लिहिलेल्या बारा भावना खूप शोधल्या, परंतु आमचा शोध निष्फल ठरला. परंतु अनुशीलनाने निर्माण झालेल्या विशुद्धिच्या जोरावर मी पुन्हा पद्यमय बारा भावना लिहिण्याचा संकल्प केला. परिणामस्वरूप या पद्यमय बारा भावना आणि बारा भावना : एक अनुशीलन आपल्या समोर सहजपणे प्रस्तुत झाले आहेत.

अन्य संपादकीय लेखमालेप्रमाणे आता ही कृतिदेखील पुस्तकरूपाने प्रस्तुत होत आहे.

या रचनेचे साहित्यिक मूल्य आणि सामाजिक उपयोगीपणा या बाबतीत मला काही देखील सांगावयाचे नाही, कारण हे काम साहित्य-समीक्षक आणि १. आता ही कृति पूर्ण होऊन ‘परमभाव प्रकाशक नयचक्र’ या नावाने उपलब्ध आहे.

समाजशास्त्राच्या विद्वानांचे आहे; परंतु हे सांगण्यामध्ये मला यत्किंचित्ही संकोच वाटत नाही की या रचनेच्या लेखनाने या उत्कांतिच्या काळामध्ये मला अद्भुत बळ प्राप्त झाले आहे. माझ्या मनाला अपेक्षेप्रमाणे खूपशी शांती आणि स्थैर्य मिळाले आहे.

आत्मधर्माचा संपादक असल्याकारणाने पूज्य गुरुदेवश्रींच्या महाप्रयाणामुळे उत्पन्न झालेल्या प्रतिकूलतेच्या तुफानी वाढळाच्या तडाख्यांचा मूळ केंद्रबिंदू गेल्या चार वर्षांपासून जवळ-जवळ मीच बनलेलो आहे.

परिस्थितीचे दुष्टचक्र आणि मायाचारीच्या बळजोरीच्या अद्भुत वापराने वारंवार छळला जाऊन सुद्धा निराश झालो नाही, पथभ्रष्ट झालो नाही; आपल्या सुनिश्चित पथावर आजदेखील अचल (अडींग) आहे, निरंतर गतिशील देखील आहे, सुरवातीपेक्षा आता स्वतःला अधिक स्वाधीन आणि सशक्त (सबळ) अनुभवतो, हा त्या बारा-भावनांच्या निरंतर अनुशीलनाचाच सुपरिणाम आहे, ज्यांनी मनोबलाला कधी तडा जाऊ दिला नाही आणि आत्महिताकरिता सदैव जागृत ठेवले.

आत्महिताच्या प्रबल-प्रेरक अशा बारा भावनांच्या अनुशीलनाने मनाला अघटित घटनेमध्ये गुरफटण्यापासून खूपसे विरक्त ठेवले, लिप्त होऊ दिले नाही, त्याचा परिणाम असा झाला की, आत्मोनुखी चित्तवृत्ति न भटकता रचनात्मक कार्यामध्ये संलग्न राहिली.

बारा भावनांच्या चिंतनामध्ये संयोगांचा अनित्यपणा, अशरणपणा, असारता वैरोचने जे अव्याहत (अविरल) सदैव चिंतन चालू राहिले; घडलेल्या घटनांचे वैचित्र्य त्या चिंतनाचे फक्त उदाहरण म्हणूनच बनून राहिले, माझ्या मनाला-चित्ताला विचलित करू शकले नाही, अधिक चंचल बनवू शकले नाही.

अशाप्रकारे या अनुशीलनाने घटना-वैचित्र्याला न डगमगता अविचलपणे सहजपणे झाता-दृष्टाभावाने पहात-जाणत राहण्याचे अद्भुत सामर्थ्य जागृत झाले, ज्यामुळे सहजच आत्मशांतिचा मार्ग प्रशस्त झाला.

याचे -तात्पर्य हे नाही की वर्तमानकालीन घटनांनी माझे मन दुभंगले नाही, आनंदोलित केले नाही, किंवा मी त्यांच्यापासून पूर्णपणे अलिप्त राहिलो आहे;

परंतु एवढे अवश्य आहे की, मी त्यामध्ये पूर्णपणे लिप्तदेखील झालो नाही आणि त्या मर्यादेपर्यंत आन्दोलित देखील झालो नाही की, ज्यामुळे माझी आत्मिक शांति आणि रचनात्मक प्रवृत्तिवर विपरीत परिणाम घडेल.

संपूर्ण घटनाचक्राशी पूर्णपणे संबंधित असूनसुद्धा मी त्यापासून विरक्त आणि अलिप्त राहण्यामध्ये जो काही यशस्वी झालो आहे, मला तीच एक अपूर्व उपलब्धि आहे. कारण याने माझ्यामध्ये असा एक आत्मविश्वास जागृत केला आहे की आता मी सांसारिक पेचप्रसंगापासून अलिप्त राहण्याच्या आपल्या संकल्पामध्ये एक मर्यादेपर्यंत निश्चितपणे यशस्वी होऊ शकेन.

अहो! आयुष्यातील जवळ-जवळ दोन तृतीयांश भाग तर संपला आहे. पुढच्या महिन्यांत आयुष्यातील अमूल्य पन्नास वर्षे पूर्ण करणार आहे. आयुष्यातील बाकी एक-तृतीयांश भागाला आत्महित आणि पूज्य गुरुदेव श्री द्वारे प्राप्त झालेल्या वीतरागी तत्त्वांना प्रत्येक व्यक्तिपर्यंत पोहोचविण्याकरिता पूर्णपणे समर्पित करू इच्छितो.

सुदैवाने आता मी जवळ-जवळ सर्व कौटुंबिक जबाबदारीतून मुक्त झालो आहे. ज्या बाकी आहेत, त्यांच्यापासून देखील मोकळा होण्याच्या दिशेने शीघ्रतेने वाटचाल करीत आहे. असे भाग्यवान लोक फार कमी असतात की ज्यांना गृहस्थावस्थेतील चिखलामध्ये अडकूनसुद्धा ह्या वयात अशाप्रकारच्या अनेक संधी उपलब्ध होतात. मी ह्या अद्भुत अपूर्व अनुकूल संधीला गेल्या चाळीस वर्षांच्या आगम आणि अध्यात्म्याच्या निरंतर अभ्यासाचेच फळ मानतो आणि त्याला सार्थक करण्याकरिता दृढ संकल्पही करीत आहे.

बारा भावनांच्या सखोल अनुशीलनाने उत्पन्न झालेल्या विशुद्धिच्या प्रंसगी आत्महिताकरिता कृतसंकल्प मी आपले वाचक, श्रोते, मित्र आणि कुटुम्बियांना मनःपूर्वक विनंति करतो की त्यांनी मला माझ्या ह्या संकल्पाच्या पूर्तिमध्ये सहकार्य द्यावे. त्यांचे सर्वात मोठे सहकार्य हेच होईल की त्यांनी माझ्याशी आत्महित संबंधी वार्ता, तत्त्वचर्चा आणि तत्त्व-प्रचार संबंधीच्या गोष्टीव्यतिरिक्त कोणत्याच लौकिक किंवा सामाजिक गोष्टींची चर्चा करू नये, कारण मी स्वतःच्या उरलेल्या जबाबदारीना लवकरात लवकर पूर्ण करून लौकिक व्यवहारातून

पूर्णपणे निवृत्त होऊ इच्छितो. अशाप्रकारे धार्मिक कार्य सोडून बाकीच्या उरलेल्या सामाजिक कार्यापासूनसुद्धा स्वतःला अलग ठेवू इच्छितो. या कार्यामध्ये उरलेला वेळ आणि शक्ति व्यर्थ वाया घालविण्यात मला किंचित् सुद्धा गोडी नाही.

पूज्य गुरुदेवश्रींची साधनाभूमि तीर्थराज सोनगढबदल सखोल अनुराग देखील माझे एक असा कमकुवतपणा आहे की वर्तमान संदर्भामध्ये त्याच्या चर्चेने देखील माझे मन कालवते. म्हणून तेथे घडणाऱ्या वर्तमानकाळच्या घडामोडीपासूनदेखील मी स्वतःला पूर्णपणे अलिप्त ठेऊ इच्छितो. या बाबतीत ही आपणा सर्वांचे सहकार्य अपेक्षित आहे.

लेखनाच्या संदर्भामध्ये देखील मी माझी भूमिका (भावना) स्पष्ट करू इच्छितो. आध्यात्मिक विषयांच्या व्यतिरिक्त इतर विषयांवर लिहिणे सुद्धा माझ्या रुचिला अनुकूल नाही. म्हणून आता पाक्षिक-मासिक स्मरणिका वगैरे करिता लिहिणे देखील मला शक्य होणार नाही. कारण आता मी आपली संपूर्ण शक्ति त्या आध्यात्मिक विषयाच्या लिखाणामध्ये लाऊ इच्छितो की, जे माझे चिंतित विषय आहेत, ज्यांच्यावर मी अनेक वर्षांपासून अनुशीलन केले आहे, चिंतन-मनन केले आहे. माझी अशी इच्छा आहे की ते विषय वेळ असताच लिपिबद्ध व्हावेत.

भले परिस्थितिमुळे का होईना, परंतु माझ्या हिताच्या दृष्टिने बारा भावनांचे हे अनुशीलन अगदी योग्य वेळीच झाले आहे; कारण ह्या अनुशीलनाने मला योग्य समयी जागृत केले आहे.

माझी पूर्ण खात्री आहे की या अनुशीलनाचे जो कोणी पवित्र हृदयाने वाचन करेल, मनन-चिंतन करेल तो यामधील व्यक्त रहस्यांचे अनुभव करेल; त्याच्या देखील जीवनाच्या प्रवाहामध्ये परिवर्तन झाल्याशिवाय रहाणार नाही.

या अनुशीलनामध्ये आजपावेतो उपलब्ध बारा भावनांच्या साहित्यामधील व्यक्त केलेल्या सर्व मुद्यांवर गांभीर्याने विचार केला गेला आहे, सर्व दृष्टिकोणांची सुसंगत समीक्षा केली आहे. प्रत्येक दृष्टिकोणाला तर्काच्या कसोटीवर कसले आहे, त्याची तर्कसंगत व्याख्या केली आहे.

पहिल्या निबंधामध्ये बारा भावनांचे सामूहिक अनुशीलन केले आहे, ज्यामध्ये बाराभावनांच्या चिंतनाची आवश्यकता, उपयोगीपणा, महिमा आणि चिंतन-प्रक्रियेचा क्रमिक विकास इत्यादी मुद्यांचा ऊहापोह केला आहे.

तत्पश्चात् बारा निबंधाच्या माध्यमातून प्रत्येक भावनेचा विषय आणि चिंतन-मननाच्या प्रक्रियेला आवश्यक संदर्भासहित सोदाहरण स्पष्ट केले आहे. जेथे आवश्यकता वाटली तेथे तुलनात्मक अध्ययनदेखील प्रस्तुत केले आहे. संसार भावना आणि लोक भावना यांच्या चिंतन-प्रक्रियेमध्ये मूलभूत अंतर काय आहे? अशाप्रकारच्या शंका यथास्थान स्वतःच निर्माण करून त्यांचे सुयोग्य समाधान प्रस्तुत करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

या अनुशीलनाचा सर्वात महत्वपूर्ण पैलू हा आहे की, या बारा भावनांचा मूळ गाभा — आध्यात्मिकता आणि वैराग्यभावना पदोपदी व्यक्त झालेला आहे. तर्कसंगत गद्य-अनुशीलनामध्ये बुद्धिपक्षाचे प्राधान्य असल्याने भावात्मक वैराग्यभावनेला धक्का/ठेच पोहचण्याची शक्यता पदोपदी येऊ शकते; तरीदेखील सर्वत्र यथासंभव सावधानी बाळगण्यात आली आहे.

पद्यमय बारा भावनांमध्ये तर अध्यात्ममय वैराग्यभावनेचा तरल प्रवाह सर्वत्र आढळेल. तरल प्रवाहाला पुष्टी देण्याकरिता पुनरुक्तिचा भरपूर वापर केला आहे, परंतु भावनेच्या बाबतीत पुनरुक्ति दोष नाही, गुण मानला आहे.

आचार्य जयसेन लिहितात की, - “भावनाग्रन्थे पुनरुक्तदोषा-भावत्वाद्वा”^१ भावनाग्रंथामध्ये पुनरुक्तिला दोष मानला जात नाही.

या पद्यमय बारा भावनांना अध्यात्मप्रेमी समाजाने ज्या उत्साहाने आपलेसे केले आहे, त्याची मला कल्पना देखील नव्हती. २६ जानेवारी १९८५ ला प्रकाशित दहा हजार प्रतींची प्रथम आवृत्ति संपली आणि अडीच महिन्याच्या आतच महावीर जयन्तिच्या प्रसंगी ३ एप्रिल १९८५ ला दहा हजार प्रतींची दुसरी आवृत्ति काढावी लागली. तसेच आतापर्यंत याच्या चार हजारापेक्षा अधिक कॅसेट्स् देखील अनेकांजवळ पोहोचल्या आहेत.

कॅसेटच्या बाबतीत एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे की लोक त्यांच्या एक कॅसेट पासून स्वतः अनेक कॅसेट्स तयार करतात. अशाप्रकारे न जाणो आतापर्यंत केवढ्या संख्येमध्ये कोठे-कोठे पोहोचल्या असतील काही सांगितले जाणे कठीण आहे.

१. पंचास्तिकायसंग्रह गाथा ७ची तात्पर्यवृत्ति टीका।

यांच्या लिखाणामध्ये मी आचार्य कुंदकुंद आणि स्वामी कार्तिकेयापासून आजपावेतो उपलब्ध असलेल्या बारा भावनांच्या साहित्याचा भरपूर उपयोग केला आहे. ज्या ग्रंथांचे उद्धरण किंवा उल्लेख यथास्थान या लिखाणात झाला आहे, त्याव्यतिरिक्त देखील खूपसे साहित्य आणि साहित्यकार असे राहून गेले आहेत, ज्यांचा भरपूर उपयोग माझ्या मनाच्या परिमार्जनामध्ये आणि या ग्रंथाच्या लिखाणामध्ये झाला आहे, त्या सर्वांचा मी सदैव कृतज्ञ आहे.

यामध्ये माझे काहीही नाही; जे काही आहे ते सर्व आगम आणि परमागमामध्ये कोठे ना कोठे उपलब्ध आहे; मी तर पूज्य गुरुदेवश्रीकडून प्राप्त आध्यात्मिक दृष्टिने त्याचे सखोल अध्ययन करून, त्याला फक्त व्यवस्थितच केले आहे. केले काय? सहजपणेच हे सर्व झाले आहे.

या परमागमाचा प्रसाद जो काही आहे, जसा काही आहे; सर्व आत्मार्थी बंधुंच्या सेवेमध्ये सादर समर्पित आहे, या पवित्र भावना आणि विश्वासासह की, सर्व आत्मार्थी याचा भरपूर उपयोग करून निज उपयोगाला निजामध्ये स्वमध्ये लावतील, निजामध्येच स्थिर होतील, निजामध्येच रममाण होतील आणि सहजानंदाचा धाम निज भगवान आत्म्याची आराधना करून सहजानंदाला सहजच प्राप्त करतील.

या कृतिच्या अध्ययनाने आत्मार्थी बंधुंना जर आत्महिताची थोडी का होईना प्रेरणा प्राप्त झाली तर मला आंतरिक प्रसन्नता होईल, अन्यथा मला जो लाभ झाला आहे, तेवढ्यानेच माझे श्रम तर सार्थक झाले आहेत.

जर एखादा विशेषज्ञ बंधु, या कृतिच्या सुधारणेकरिता उचित सूचना देईल तर आम्ही त्यांचे मनःपूर्वक स्वागत करु आणि पुढील आवृत्तिमध्ये त्याचा यथासंभव उपयोग देखील अवश्य करु.

या संपूर्ण कृतिचा मूळ केंद्र-बिंदु एकमेव 'ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है!' हेच आहे. म्हणून सर्व आत्मार्थीजनांना ध्रुवधाम निज भगवान आत्म्याच्या आराधनेमध्ये रत झाल्याने अनंत अर्तींद्रिय आनंद प्राप्त होवो या पावन भावनेसह विराम घेतो.

- डॉ. हुकमचन्द्र भारिल्ल

ॐ

अनुप्रेक्षा : एक अनुशीलन

मैं ध्येय हूँ श्रद्धेय हूँ मैं ज्ञेय हूँ मैं ज्ञान हूँ।
बस एक ज्ञायकभाव हूँ मैं मैं स्वयं भगवान हूँ॥
इस सत्य को पहिचानना ही भावना का सार है।
ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है॥

अनुप्रेक्षा जिनागमाचा सर्वात अधिक चर्चिलेला विषय आहे. प्रथमानुयोगाच्या प्रत्येक ग्रंथातून यांचे प्रसंगानुसार वर्णन असतेच, परंतु या विषयावर स्वतंत्रपणे देखील अनेक ग्रंथ लिहिलेले आहेत. आचार्य कुन्दकुन्दासारख्या दिग्गज आचार्यानांदेखील या विषयावर स्वतंत्रपणे लिहिणे आवश्यक वाटले. प्रथमानुयोग आणि वेगवेगळ्या ग्रंथाव्यतिरिक्त देखील संपूर्ण जिनागमामध्ये जागोजागी या विषयावर पुरेसा प्रकाश टाकला गेला आहे.

जिनागमामध्ये प्राप्त संपूर्ण अनुप्रेक्षा साहित्याला एकत्रित केले गेले तर एक विशाल संदर्भ-ग्रंथ तयार होउ शकतो.

आमच्या या अनुशीलनाचा उद्देश अनुप्रेक्षा साहित्याचे समग्र वाचन (परिशीलन) करणे नाही आणि न त्याचा संदर्भ-ग्रंथ तयार करणे आहे. आम्ही तर जिनागमाच्या दृष्टीने अनुप्रेक्षांच्या स्वरूपाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत करू इच्छितो, आध्यात्मिक जीवनामध्ये यांच्या चिंतनाची आवश्यकता आणि उपयोग यांचे तर्कसंगत विश्लेषण करू इच्छितो. अनुप्रेक्षा साहित्याच्या प्रतिपादनशैलीचा मूळ दृष्टिकोण आणि मूळ केंद्रबिंदुचे संशोधनच आमचा हेतू आहे.

बारा प्रकारच्या असल्याने अनुप्रेक्षांना बहुतांशी 'बारा भावना' या नावानेच ओळखले जाते. जगामध्ये सर्वात अधिक प्रचलित नाव 'बारा भावना'च आहे, अनुप्रेक्षा नावाला विद्वत्समाजाव्यतिरिक्त फार कमी लोक जाणतात.

पद्ममय बारा भावना गाणे, गुणगुणणे हे आमच्या धर्मशील माता-बहिणींच्या दिनचर्येचे एक प्रमुख अंग आहे. आध्यात्मिक-धार्मिक लोकांचे हे सर्वांत अधिक प्रिय मानसिक भोजन आहे.

ज्या बारा भावनांना स्वामी कार्तिकेय 'भवियजणाणंद जणणीयो'^१ अर्थात् भव्यजीवांच्या आनंदाची जननी म्हणत आहेत, तसेच सर्वश्रेष्ठ आचार्य कुंदकुंद ज्यांना मुक्तिचे साक्षात कारण असे निरूपित करत आहेत; त्या बारा भावना प्रत्येक व्यक्तिची वस्तु बनून जाणे सहज आणि स्वाभाविकच आहे.

बारा भावनांचे महात्म्य व्यक्त करणारे कुंदकुदाचार्यांचे कथन अशाप्रकारे आहे :-

"किं पलवियेण बहुणा जे सिद्धा णरवरा गये काले ।

सिद्धिरहि जे वि भविया तज्जाणह तस्स माहप्पं ॥^२

या विषयामध्ये अधिक प्रलाप करण्याने काय लाभ आहे? बस एवढे समजून घ्या की भूतकाळामध्ये जेवढे श्रेष्ठ पुरुष सिद्ध झाले आहेत आणि भविष्यामध्ये देखील जे भव्य जीव सिद्ध होतील - हे सर्व या बारा भावनांचे च महात्म्य आहे."

आचार्य पद्मनंदि देखील यांना कर्मक्षयाचे कारण असे म्हणतात -

"द्वादशापि सदा चिन्त्या अनुप्रेक्षा महात्मभिः ।

तद्भावना भवत्येव कर्मणां क्षयकारणम् ॥^३

महान पुरुषांनी बारा भावनांचे सदैव चिंतवन केले पाहिजे, कारण त्यांची भावना कर्माच्या क्षयाचे कारण होतेच."

बारा भावनांच्या चिंतनाचे फायदे सांगताना शुभचंद्राचार्य लिहितात :-

"विद्याति कषायाग्नि विगलितरागो विलोयते ध्वान्तम् ।

उन्मिषति बोधदीपो हृदि पुंसां भावनाभ्यासात् ॥^४

१. कार्तिकेयानुप्रेक्षा, गाथा १

२. वारस अणुवेक्खा, गाथा ९०

३. पद्मनंदि पंचविशंतिका, उपासक संस्कार अधिकार, छंद - ४२

४. ज्ञानार्णव, भावना अधिकार, छंद १९२

या बारा भावनांच्या अभ्यासाने जीवांचा कषायरूपी अग्नि शांत होतो, राग गळून जातो, अंधःकार विलीन होतो आणि हृदयामध्ये ज्ञानरूपी दीपक विकसित होतो.”

पं. दौलतरामजी छहढालेमध्ये लिहितात -

“मुनि सकलव्रती बड़भागी, भव-भोगन तें वैरागी।

वैराग्य उपावन माई, चिन्ते अनुप्रेक्षा भाई॥

इन चिन्तत समसुख जागै, जिमि ज्वलन पवन के लागै।

जब ही जिय आतम जानै, तब ही जिय शिवसुख ठानै॥३

ज्या प्रकारे आई पुत्राला उत्पन्न करते, त्याप्रकारे बारा भावना वैराग्य उत्पन्न करणाऱ्या आहेत. हेच कारण आहे की, सांसारिक भोगांपासून अत्यंत विरक्त भाग्यशाली महाव्रतधारी मुनिराज देखील यांचे चिंतवन करतात.

ज्याप्रमाणे हवा लागल्याने अग्नि प्रज्वलित होतो, त्याप्रमाणे बारा भावनांच्या चिंतनाने समतारूपी सुख जागृत होते. जेव्हा हा जीव आपल्या आत्म्याला जाणतो, ओळखतो आणि त्यामध्येच स्थिर होतो, रममाण होतो; तेव्हाच अर्तींद्रिय आनंदाने परिपूर्ण मुक्तदशा प्राप्त करतो.”

अनुप्रेक्षा अर्थात् चिंतन, वारंवार चिंतन. कोणत्याही विषयामध्ये खोलवर जाण्याकरिता त्याच्या स्वरूपाचे वारंवार (पुनःपुन्हा) विचार करणेच चिंतन आहे. जरी चिंतन वस्तुस्वरूपाच्या निर्णयाकरिता केले जाते, तरी जर विषय रुचिपूर्ण असेल तर तो वर्णित विषय वारंवार चिंतनाचा आधार बनतो.

चिंतन ध्यानाचे प्राथमिक रूप आहे. रुचि ध्यानाची नियंत्रक असल्याने चिंतनाची देखील नियंत्रक आहे. जो विषय आपल्या रुचिचा असतो त्यावर सहजच लक्ष जाते, त्याचे चिंतन-मनन सहजच चालू राहते. एकाद्या विषयाला जाणण्याची इच्छा (जिज्ञासा) देखील चिंतनाला प्रेरित करीत असते. जिज्ञासा जेवढी प्रबल असेल त्या प्रमाणात चिंतन देखील सखोल (गांभीर्यपूर्ण) होईल. म्हणून चिंतन संशोधना (रिसर्च)चा आधार देखील बनू शकतो.

१. छहढाला पंचम ढाल, छंद १ व २

अशाप्रकारे आपण पाहतो की, चिंतन एखादा विषय समजप्याकरिता देखील असू शकते आणि समजलेल्या विषयाचे सुद्धा असू शकते.

अनुप्रेक्षा चिंतनस्वरूप असल्याने ज्ञानात्मक आहे, ध्यानात्मक नव्हे.

अनुप्रेक्षा आणि ध्यानाचे अंतर स्पष्ट करतांना आचार्य अकलंकदेव लिहितात -

“स्यादेतदनुप्रेक्षाऽपि धर्मध्यानेऽन्तर्भवतीति प्रथगासामुपदेशोऽनर्थक इति; तन, किं कारणम् ? ज्ञानप्रवृत्तिविकल्पत्वात्। अनित्यादिविषयचिन्तनं यदा ज्ञानं तदानुप्रेक्षाव्यपदेशो भवति, यदा तत्रैकाग्रचिंतानिरोधस्तदा धर्मध्यानम् ।”

अनुप्रेक्षांचा धर्मध्यानामध्ये अंतर्भाव होत असल्याने त्यांचे वेगळे कथन करणे योग्य नाही असे जर एखादा व म्हणत असेल तर त्याचे कथन बरोबर नाही. कारण अनुप्रेक्षा ज्ञानप्रवृत्ति-विकल्परूप आहेत. अनित्यादि विषयांचे चिंतन जेव्हा ज्ञानरूप होते तेव्हा ते चिंतन अनुप्रेक्षा म्हटले जाते आणि जेव्हा अनित्यादि विषयामध्ये चित्र एकाग्र होते, तेव्हा त्याला धर्मध्यान असे म्हटले आते.”

वैराग्योत्पादक तत्त्वप्रेरक चिंतनच अनुप्रेक्षा आहे. आवश्यकता फक्त चिंतनाची नाही तर वैराग्योत्पादक चिंतनाची आहे, तत्त्वप्रेरक चिंतनाची आहे. असा कोणता संज्ञी (मनसहित) प्राणी आहे की जो चिंतनरहित आहे ? परंतु सर्वसामान्यांच्या चिंतनाचा विषय बहुतांशी पंचेन्द्रियांचे विषयच असतात, कषायचक्रच त्यांच्या चिंतनधारेचा नियंत्रक असंतो.

विषय-कषायाच्या पूर्तिच्या उद्देश्याने केले गेलेले चिंतन अनुप्रेक्षा नाही, चिंता आहे; जी चितेपेक्षादेखील अधिक दाहक असते. म्हटले देखील आहे :-

“चिन्ता चेतनको दहे, चिता दहे निर्जीव”

आवश्यकता चिंतन आणि ध्यानाच्या प्रशिक्षणाची नाही, परंतु सम्यक दिशानिर्देशाची (दिशा सुचविण्याची) आहे; कारण चिंतन आणि ध्यान तर

संज्ञी प्राण्याचा नैसर्गिक स्वभावच आहे. चिंतनाची धारा आणि ध्यानाचे ध्येय जर सम्यक् नसेल, स्पष्ट नसेल तर चिंतन आणि ध्यान भवतापनाशक न होता अनेक भव भटकविण्याचा हेतु देखील बनू शकते; म्हणून चिंतनाच्या धारेचे नियमन (नियंत्रण) आवश्यकच नव्हे तरे अनिवार्य आहे.

चिंतनाच्या धारेचे सम्यक् नियंत्रण नियमनचं बारा भावनांच्या मूळ प्रतिपादनाचा विषय आहे. संयोगाची क्षणभंगरता, विकारांची विपरीतता, स्वभावाचे सामर्थ्य आणि स्वभावाच्या आश्रयाने उत्पन्न पर्यायांचा सुखीपणा आणि दुर्लभपणाच बारा भावनांच्या प्रतिपादनाचा मूळ केंद्रबिंदु आहे; कारण अशाप्रकारचे चिंतनच वैराग्योत्पादक आणि तत्त्वप्रेरक असल्याने सम्यक् दिशाबोध देऊ शकते.

अशा दृष्टिने जर आपण बारा भावनांचा सर्वात अधिक आणि काही अपवाद वगळता सर्वांना मान्य अशा क्रमाचा अभ्यास केला तर सहजच आढळून येईल की, त्यातील सुरवातीच्या सहा भावना वैराग्योत्पादक आणि शेवटच्या सहा भावना तत्त्वप्रेरक आहेत; प्रत्येकाच्या क्रमामध्ये देखील एक सहज विकास दिसून येतो.

या गोष्टीला विस्तारपूर्वक समजण्यासाठी बारा भावनांची क्रमाने नावे जाणण्याबरोबरच त्यांच्या स्वरूपाचे सामान्य संपूर्णज्ञान असणे देखील आवश्यक आहे. म्हणून विश्लेषणात्मक अध्ययनाच्या पूर्वी त्यांचे सर्वसामान्य कथन अपेक्षित आहे.

बारा भावनांची क्रमानुसार नावे अशाप्रकारे आहेत -

- (१) अनित्य
- (२) अशरण
- (३) संसार
- (४) एकत्र
- (५) अन्यत्व
- (६) अशुचि
- (७) आस्त्रव
- (८) संवर
- (९) निर्जरा
- (१०) लोक
- (११) बोधिदुर्लभ
- (१२) धर्म.

संसारी जीवाला मुख्यत्वेकरून स्त्री-पुत्र, घर-संपत्ति, रूपया-पैसा आणि शरीराचाच संयोग आहे. यामध्ये सर्वाधिक जवळचा संयोगी पदार्थ शरीरच

आहे. अनित्यभावनेमध्ये यांची अनित्यता, अशरणभावनेमध्ये यांचा अशरणपणा व संसारभावनेमध्ये यांचा दुःखरूपपणा व निःसारपणा यांचे चिंतन केले जाते. स्वतःमध्ये एकत्र आणि संयोगापासून भिन्नत्वाचा विचार क्रमशः एकत्र आणि अन्यत्र भावनेमध्ये होतो. संयोगाचा (शरीराचा) मलिनपणा, अपवित्रपणा याचे चिंतनच अशुचिभावना आहे.

अशाप्रकारे आपण पाहतो की वरील सहा भावनांच्या चिंतनाचा विषय जरी संयोगच आहे, तरी चिंतनाच्या धारेचे स्वरूप अशाप्रकारे आहे की संयोगापासून विरक्ति व्हावी, अनुरक्ति नाही. म्हणून या सहा भावना मुख्यत्वेकरून वैराग्योत्पादक आहेत.

आस्त्रव, संवर आणि निर्जरा तर स्पष्टपणे तत्त्वांची नावे आहेत, म्हणून यांचे चिंतन साहजिकच तत्त्वप्रेरक असते. बोधिदुर्लभ आणि धर्मभावनेमध्ये सुद्धा रत्नत्रयादि धर्मांची चर्चा असल्याने चिंतन तत्त्वप्रेरकच असते. लोकभावनेमध्ये लोकाच्या (जगाच्या) रचनेसंबंधी विस्ताराला गौण करून जर त्याच्या स्वरूपावर विचार केला. गेला तर त्याचे चिंतनदेखील निश्चितपणे तत्त्वप्रेरकच होईल. छहढालेचे लोकभावनेसंबंधी चिंतन या संदर्भामध्ये पाहण्यासारखे आहे, जे अशाप्रकारे आहे :-

“किनहू न करौ न धैर को, षड्द्व्यमयी न हैरको ।
सो लोक माँहि बिन समता, दुःख सहे जीव नित भ्रमता ॥

सहा द्रव्यांचा समूह ज्याचे स्वरूप आहे - असे हे लोक (विश्व) ना कोणी बनविले आहे, ना कोणी धारण केले आहे आणि ना कोणी याचा विनाश करू शकतो. अशाप्रकारे अनादि-अनंत स्वयंनिर्मित या विश्वामध्ये हा जीव समतेशिवाय भ्रमण करीत-करीत अनादि काळापासून अनंत दुःखच भोगीत आहे.” हे मतार्थाच्या दृष्टिने केलेले तात्त्विक कथनच आहे.

अशातहेने आपण पाहतो की, सुरवातीच्या सहा भावना वैराग्योत्पादक आणि शेवटच्या सहा भावना तत्त्वप्रेरक आहेत; परंतु त्या नियमाने अशाच

आहेत असे समजणे योग्य होणार नाही, कारण हे कथन मुख्यता आणि गौणतेच्या अपेक्षेने केले गेलेले कथनच आहे.

वैराग्योत्पादक चिंतनाने भावरूपीभूमी सरळ झाल्याने - तरल झाल्याने त्यामध्ये पेरलेले तत्त्वचिंतनाचे बीज वाया (निरर्थक) जात नाही; उगवते, वाढते, फलीत-सुद्धा होते आणि पूर्णत्वाला देखील प्राप्त होते. कठोर-शुष्क भूमिमध्ये पेरलेले बीज नाशालाच कारणीभूत होते. म्हणून जमीनीला नांगरणे-पाणी देणे वगैरे श्रमाला निरर्थक मानले जाऊ शकत नाही. सुरवातीच्या सहा भावना मुख्यतः भावभूमिला नांगरण्याचे आणि वैराग्यरसरूपी पाणी शिंपडण्याचेच काम करतात जे की अत्यन्त आवश्यकच नव्हे तर अनिवार्य आहे.

बारा भावनांच्या क्रमामध्ये भेदविज्ञानाचा क्रमिक-विकास देखील दृष्टोत्पत्तीस येतो. जर सुरवातीच्या सहा भावना परसंयोगांची अस्थिरता, पृथक्कृता आणि मलिनतेचा संदेश देऊन अनादिकाळची परोन्मुखता समाप्त करून अंतरोन्मुख होण्याकरिता प्रेरीत करतात तर सातवी आस्त्रभावना संयोगाधीन दृष्टिमुळे उत्पन्न होणारे संयोगीभाव - मिथ्यात्वादी विकारारापासून विरक्ति उत्पन्न करते. तसेच संवर, निर्जरा, लोक, बोधिदुर्लभ आणि धर्म भावना त्या निज शुद्धात्मतत्त्वाप्रति समर्पित होण्याचा मार्ग प्रशस्त करतात, ज्याच्या आश्रयाने रत्नत्रयरूप संवरादि निर्मल पर्याय उत्पन्न होतात.

आत्मार्थी मुमुक्षुंकरिता बारा भावनांचे चिंतन कधी-कधी नव्हे तर दररोजचे कार्य आहे, म्हणून या विषयावर विविध दृष्टिकोनातून सोपे-अवघड सर्व प्रकाराने चिंतन झाले आहे. जिथे एका बाजूला एका छंदामध्ये बारा भावनांचे चिंतन प्रस्तुत केले गेले आहे तर दुसऱ्या बाजूला त्यांच्या प्रतिपादनामध्ये पूर्ण ग्रंथ लिहिले गेले आहेत.

आध्यात्मिक कविवर पं. भागचंदजींनी एका छंदामध्ये बारा भावनांचे स्वरूप अशाप्रकारे सांगितले आहे :—

“जग है अनित्य तामैं सरन न वस्तु कोय;
तातैं दुःखरासि भववास कौं निहारिए।
एक चित् चिन्ह सदा भिन्न परद्रव्यनि तैं;
अशुचि शरीर में न आपाबुद्धि धारिए ॥

रागादिक भाव करै कर्म को बढावै तातैं;
 संवरस्वरूप होय कर्मबंध डारिए।
 तीनलोक माँहि जिनधर्म एक दुर्लभ है;
 तातैं जिनधर्म को न छिनहू विसारिए ॥”

वरील छंदाकडे खोलवर पाहता स्पष्टपणे प्रतिभासित होते की यामध्ये बारा भावनांच्या चिंतनाची मूलधारा पूर्णपणे सामावलेली आहे.

बारा भावनांमध्ये सामावलेल्या चिंतन प्रक्रियेमध्ये जो क्रमिक विकास आढळतो, त्यामध्ये तसुभर देखील कृत्रिमता दिसून येत नाही.

पुत्र-परिवार, कंचन-कामिनी तसेच देहामध्ये रत मग्न जगाला या संयोगाची क्षणभंगुरता, अशरणता, असारता इत्यादिच्या परिज्ञानाच्या हेतुभूत बारा भावनांची ही चिंतनप्रक्रिया स्वतःमध्येच एक अद्भुत आहे.

अनित्यभावनेमध्ये हे सांगितले जाते की, ज्या संयोगामध्ये तू सदैव राहू इच्छितोस, ते क्षणभंगुर आहेत, अनित्य आहेत. पुत्र-परिवार आणि कंचन-कामिनी तुझ्यासोबत सदैव राहणारे नाहीत, एकतर तर ते तुला सोडून जातील किंवा तू जेव्हा मरशील तेव्हा हे सर्व सहजच सुटतील.

असे ऐकल्यानंतर हा रागी प्राणी यांच्या सुरक्षितपणाचे अनेक उपाय अवलंबितो. जेव्हा हा आपल्या मरणादिला टाळण्याच्या उपायांचा विचार करतो, तेव्हा अशरणभावनेमध्ये हे सांगितले जाते की वियोग होणे हा संयोगाचा सहज-स्वभाव आहे, त्यांना थांबविण्याचा असा कोणताच उपाय नाही. एखादे असे औषध, मणि-मंत्र-तंत्र नाही; जे तुला किंवा तुझ्या पुत्रादिना मरणापासून वाचवू शकेल.

अशावेळेस हा विचार करू शकतो की, भले हे संयोग नाही तर दुसरे संयोग तर मिळतीलच; तेव्हा त्याला संसारभावनेच्या माध्यमातून समजावितात की संयोगामध्ये कधीही सुख नाही, सर्व संयोग दुःखरूपच आहेत. तेव्हा हा

विचार करू शकतो की, एकत्र होऊन मिळून-मिसळून सगळे भोगून घेऊ, त्याच्या उत्तरामध्ये एकत्वभावनेमध्ये दृढ केले जाते की, दुःखं मिसळून किंवा वाटप करून भोगता येत नाहीत. एकट्यालाच भोगावी लागतात. याच गोष्टीला नास्तिने अन्यत्वभावनेमध्ये दृढ केले जाते की कोणी सहाय्य करू शकत नाही. जेव्हा हे शरीरच मदत देत नाही तर स्त्री-पुत्रादि परिवार काय मदत देणार ?

अशुचिभावनेमध्ये सांगतात की ज्या देहावर तू प्रेम करतोस तो देह अत्यंत मलीन आहे. मल-मूत्राचे घर आहे.

अशाप्रकारे सुरवातीच्या सहा भावनांमध्ये संसार, शरीर आणि भोगाप्रति वैराग्य उत्पन्न केले जाते; ज्यायोगे हा आत्मा आत्महितकारी तत्त्व समजण्यास तयार होतो. या भावनांमध्ये देहादि परपदार्थापासून आत्म्याच्या भिन्नतेचे ज्ञान करवून भेदविज्ञानाची पहिली पायरी पार करविली जाते.

जेव्हा हा आत्मा शरीरादिं परपदार्थापासून विरक्त होऊन गुण-पर्यायरूप निजद्रव्याच्या सीमेमध्ये येतो, तेव्हा आस्त्रवभावनेमध्ये आत्म्यामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या मिथ्यात्वादि कषायभावाचे स्वरूप समजावितात. तेथे असे सांगतात की हे आस्त्रवभाव दुःखरूप आहेत, दुःखाचे कारण आहेत, मलीन आहेत आणि भगवान आत्मा सुखस्वरूप आहे, सुखाचे कारण आहे आणि अत्यंत पवित्र आहे.

अशाप्रकारे आस्त्रवावरून देखील दृष्टि हटवून संवर-निर्जराभावनांमध्ये अतींद्रिय आनंदस्वरूप संवर-निर्जरा तत्त्वांचे विशेष ज्ञान करवितात, त्यांना प्राप्त करण्याची प्रेरणा देतात. पुन्हा लोकभावनेमध्ये विश्वाचे स्वरूप सांगून बोधिदुर्लभभावनेमध्ये हे सांगतात की या विश्वामध्ये एक रलत्रय दुर्लभ आहे; बाकी सर्व संयोग तर अनंतवेळा प्राप्त झाले आहेत, परंतु रलत्रयाची प्राप्ति झाली नाही; जर झाली असती तर संसारातून पार झालो असतो. शेवटी

धर्मभावनेमध्ये हे सांगतात की, अत्यन्त दुर्लभ रलत्रयस्वरूप धर्माची आराधनाच या मनुष्यभवाच सार आहे. मनुष्यभवाची सार्थकता एकमात्र त्रिकाली ध्रुव आत्म्याच्या आश्रयाने उत्पन्न झालेल्या सम्यगदर्शन, सम्यग्ज्ञान आणि सम्यक्क्वारित्ररूप रलत्रयधर्माच्या प्राप्तिमध्येच आहे.

अशाप्रकारे आपण पाहतो की बारा भावनांची ही चिंतन प्रक्रिया स्वतःच अद्भुत आणि आश्वर्यकारी आहे; कारण यांच्यामध्ये संसार, शरीर आणि भोगामध्ये लिप्त जगताला अनंतसुखकारी मार्गमध्ये प्रस्थापित करण्याचा सम्यक् प्रयत्न आहे, यशस्वी प्रयत्न आहे. याच कारणामुळे बारा भावनांचे चिंतन आत्मार्थी समाजाचे रोजचे सर्वाधिक प्रिय मानसिक भोजन आहे.

जरी ह्या बारा भावनांचे चिंतन ज्ञानी-ज्ञानी सर्वाकरिता समानरूपाने हितकर आहे, तरी यांचे सम्यक् स्वरूप न जाणल्याने अज्ञानीजन लाभार्थी नुकसानच अधिक ग्रहण करीत आहेत. अगोदर शरीरादि संयोगाला भला/चांगले जाणून त्यांच्याशी अत्यंत अनुराग करीत असत, परंतु बारा भावनांमध्ये निरूपण केलेल्या शरीरादि संयोगांची अनित्यता, अशरणता, असारता, अशुचिता वैगैरे दोषांना जाणल्याने त्यांच्याशी द्वेषभाव करू लागतात. बारा भावनांच्या चिंतनाचे खरे फळ तर वीतरागता आहे, ज्याची प्राप्ति त्यांना होऊ शकत नाही.

या संदर्भमध्ये आचार्यकल्प पण्डित टोडरमलजींचे खालील कथन पाहण्यासारखे आहे :—

“अनित्यादिंच्या चिंतवनाने शरीरादिला वाईट जाणून, हितकारी नाही असे जाणून त्यांच्याविषयी उदास होणे – अशाला अनुप्रेक्षा आहे असे (अज्ञानी) म्हणतो. म्हणजे ज्याप्रमाणे एखादा मित्र होता, तेव्हा त्याच्यावर राग (प्रेम) होते आणि तदनंतर त्याचे अवगुण पाहून त्याच्या विषयी उदासीन झाला. अशाप्रकारे शरीरादिविषयी राग होता, तदनंतर अनित्यादि अवगुण पाहून उदासीन झाल्यास अशी उदासीनता तर द्वेषरूप आहे.”

स्वतःचा आणि शरीरादिकाचा ज्याचा जो स्वभाव आहे, तसे ओळखून, भ्रम सोडून, बरे जाणून राग न करणे आणि वाईट जाणून द्वेष न करणे - अशा खन्याखुन्या उदासीनतेकरिता यथार्थ अनित्यत्वादिकांचे चिंतन करणेच खरी अनुप्रेक्षा आहे.”^{१९}

सर्व प्राणीमात्र बारा भावनांचे खरे स्वरूप समजून घेऊन आपले आत्महित त्यांनी करावे - याकरिता प्रत्येक भावनेचे विस्तृत अनुशीलन आवश्यक आणि अपेक्षित आहे. म्हणून स्व-पर हिताकरिता बारा भावनांच्या पृथक् - पृथक् अनुशीलनाच्या संकल्पासहित पूर्ण करीत आहे.

१. मोक्षमार्गप्रकाशक, पृष्ठ २२९

ज्ञानी आणि अज्ञानी

णमोकार मंत्राच्या स्मरणाने कधी कोण्या धर्मात्म्याचे रक्षण करण्यासाठी देवता आल्या होत्या - हे पौराणिक आख्यान सत्य असू शकते, त्यात शंका करण्याची गरज नाही; परन्तु यामुळे हा नियम कसा सिद्ध होऊ शकतो कि जेव्हा-जेव्हा कोणी संकटात पडेल आणि णमोकार मंत्र म्हणेल, तेव्हा-तेव्हा निश्चित देवता येतीलच आणि अतिशय होईलच.

शास्त्रामध्ये घडलेल्या घटनेच केवळ उल्लेख आहे, त्यात असे कुठे लिहीले आहे की - असे केल्यामुळे असे होतेच; हे तर आपण आपल्या मनानेच लावले आहे. आणि याचा आपल्या स्वतःच्या जाणण्यावर ही विश्वास कुठे आहे? असता तर आकुलता का? भयाक्रान्त का?

ज्ञानी देखील णमोकार मंत्र म्हणतात, परन्तु त्यांच्या शांततेचा आधार णमोकार मंत्रावरील विश्वास नाही किंवा आपणास वाचविण्यासाठी कोणी देवता येतील - हा आशय देखील नाही. सहज अशुभभावापासून व आकुललेपासून वाचण्यासाठी ते णमोकार मंत्र म्हणतात.

- क्रमबद्धपर्याय (मराठी), पृष्ठ ११८

१

अनित्यभावना

भोर की स्वर्णिम छटा सम क्षणिक सब संयोग हैं ।

पद्मपत्रों पर पडे जलबिन्दु सम सब भोग हैं ॥

सात्थ्य दिनकर लालिमा सम लालिमा है भाल की ।

सब पर पड़ी मनहूस छाया विकट काल कराल की ॥ १ ॥

सर्व संयोग सूर्योदयकालीन सुवर्ण छटेप्रमाणे क्षणभंगुर आहेत. त्याचप्रमाणे पुण्योदयाने प्राप्त झालेले भोगदेखील कमलिनी पत्रावर पडलेल्या जलबिन्दु प्रमाणे क्षणभंगुरच आहेत. भाग्यशाली ललाटाची लालिमादेखील संध्याकाळच्या सूर्याच्या लालिमेसमान अल्पकाळातच अंधःकारात बदलणारी आहे; कारण सर्व संयोगांवर, भोगांवर, पर्यायांवर विक्राळ काळाची भयानक अपशकुनी (अशुभ) छाया पडलेली आहे ॥ १ ॥

अंजुली-जल सम जवानी क्षीण होती जा रही ।

प्रत्येक पल जर्जर जरा नजदीक आती जा रही ॥

काल की काली घटा प्रत्येक क्षण मँडरा रही ।

किंतु पल-पल विषय-तृष्णा तरुण होती जा रही ॥ २ ॥

हे उन्मत्त यौवन - तारुण्य ओंजळीतील जलाप्रमाणे क्षणाक्षणाला क्षीण होत आहे आणि देहाला जर्जर करून टाकणारे वार्धक्य निरंतर जवळ-जवळ येत आहे. मृत्यूचे काळे ढग क्षणोक्षणी डोक्यावर घिरट्या घालत फिरत आहेत, तरी देखील पंचेन्द्रियांच्या विषयांची तृष्णा सदोदित वाढतच जात आहे, ताजीतवानी होत आहे.

दुःखमयी पर्याय क्षणभंगुर सदा कैसे रहे ?

अमर है ध्रुव आत्मा वह मृत्यु को कैसे वरे ?

ध्रुवधाम से जो विमुख वह पर्याय ही संसार है ।

ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है ॥ ३ ॥

ही दुःखमय पर्याय क्षणभंगुर आहे, त्यामुळे सदैव कशी टिकून राहू शकेल आणि ध्रुवस्वभावी अमर आत्मा मृत्यूला वरण कसे करु शकेल? न तर ही दुःखमय पर्याय सदैव टिकणारी आहे आणि न अमर आत्मा कधी मरणार आहे. ध्रुवधाम आत्म्यापासून विमुख पर्यायिच वास्तविक संसार आहे आणि ध्रुवधाम आत्म्याची आराधनाच आराधनेचा सार आहे.

संयोग क्षणभंगुर सभी पर आत्मा ध्रुवधाम है ।

पर्याय लयर्थमा परन्तु द्रव्य शाश्वत धाम है ॥

इस सत्य को पहिचानना ही भावना का सार है ।

ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है ॥ ४ ॥

संयोग क्षणभंगुर आहे आणि आत्मा त्रिकाली ध्रुवधाम आहे. पर्याय नाशवान आहे आणि आत्मा शाश्वत राहणारा आहे. या सत्याला ओळखणेच अनित्यभावनेचे सार आहे आणि त्रिकाली ध्रुवधाम निज आत्म्याची आराधनाच वास्तविक आराधना आहे, आराधनेचे सार आहे.

भवतापाचा अभाव

भवतापाचा अभाव तर स्वयं आत्म्याचा दर्शनाने होतो. दुसऱ्यांच्या दर्शनाने आजपर्यन्त कोणी ही भवमुक्त झाला नाही आणी कधी होणार ही नाही. भवतापहारी तर पर आणि पर्यायाहून भिन निज परमात्मतत्त्वच आहे. त्याच्या दर्शनाचे नावच सम्यगदर्शन, त्याच्या ज्ञानाचे नावच सम्यग्ज्ञान आणि त्याचे ध्यानच सम्यक्चारित्र आहे. म्हणून त्याला जाणणे, मानणे आणि त्याचे ध्यान करणेच भवाचा अभाव करणा आहे.

- आपण काहीही म्हणा, पृष्ठ १४

९ इति भिक्षु ग्रन्थाणां छोषणा विमलान्
१० इति भिक्षु ग्रन्थाणां छोषणा विमलान्

अनित्यभावना : एक अनुशीलन

संयोग क्षणभंगुर सभी पर आतमा ध्रुवधाम है ।

पर्याय लयर्थमा परंतु द्रव्य शाश्वत धाम है ॥

इस सत्य को पहचानना ही भावना का सार है ।

ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है ॥

प्रत्येक वस्तु (द्रव्य) स्वभावानेच नित्यानित्यात्मक आहे. नित्यानित्यात्मक वस्तुचा असंयोगी द्रव्यांश नित्य आणि संयोगी पर्यायांश अनित्य असतो. अनित्यभावनेमध्ये संयोगी पर्यायांशासंबंधीच चिंतन केले जाते. पर्यायांच्या सर्वांग स्वरूपावर विवेचनात्मक चिंतन किंवा विश्लेषणात्मक विचार करणे म्हणजे अनित्यभावना नाही; परंतु पर्यायांच्या अस्थिरतेचे, क्षणभंगुरतेचे वैराग्यप्रेरक चिंतनच अनित्यभावनेचे मुख्य इमित (हेतु-उद्देश) आहे. कारण आत्महितासाठी संयोगी पर्यायांवर दृष्टि केन्द्रित करणे उपयोगाचे नाही; परंतु त्यांच्यावरुन दृष्टि हटविणेच आवश्यक आहे, दृष्टिला पर्यायावरुन हटवून स्वभावसन्मुख करणे आवश्यक आहे.

पर आणि पर्यायापासून पृथक् द्रव्यस्वभावाचे सम्यक् - खरे ज्ञान नसल्याने अनादिकाळापासून या आत्म्याने पर आणि पर्यायामध्येच एकत्व स्थापित करून ठेवले आहे, ममत्व केले आहे; त्यांनाच सर्वस्व मानले आहे, त्यांच्यावरच दृष्टि केन्द्रित केली आहे, त्यामुळे तो अनंतदुःखी आहे. दुःख दूर करण्याचा सतत प्रयत्न करून देखील दुःख दूर होत नाहीत, कारण त्याचा पुरुषार्थच उलट्या दिशेमध्ये गतीशील आहे.

ज्या संयोगामध्ये किंवा पर्यायामध्ये आपलेपणा आणि ममत्व स्थापित केले आहे, त्यांना हा सदैव आपल्याजवळ राखू इच्छितो. त्याच दिशेने तो सतत

प्रयत्नशील सुद्धा राहतो, परंतु त्या पर्यायी तर स्वभावानेच क्षणभंगुर आहेत. विनाशिक आहेत; म्हणून त्यांचे कायम टिकून राहणे असंभवच आहे. हेच कारण आहे की त्याचा हा प्रयत्न वाळूमधून तेल काढण्यासारखा निरर्थक सिद्ध होतो. श्रमामुळे थकवा आणि पुनःपुन्हा अयशस्वीपणामुळे खिनता वाढते, याचा परिणाम असा होतो की निरंतर आकुलता-व्याकुलता वाढतच जाते. अनंत असफलता प्राप्त होऊन सुद्धा हा अज्ञानी जीव त्याच दिशेमध्ये सतत प्रयत्नशील राहतो, कारण सुखप्राप्तिचा खरा मार्ग तर प्राप्त होत नाही आणि दुःख सुद्धा सहन होत नाही म्हणून जे सुचेल ते करीत राहतो.

ही संपूर्ण स्थिती संयोग आणि पर्यायाच्या परिणमनशील स्वभावाचे सम्यक् ज्ञान-श्रद्धान नसल्यानेच होत आहे; म्हणून अनित्यभावनेमध्ये संयोगांच्या व पर्यायांच्या अनित्यतेचे — क्षणभंगुरतेचे चिंतन केले जाते.

या संदर्भामध्ये आचार्यकल्प पण्डित टोडरमलजींचे खालील कथन पाहण्यासारखे आहे :—

“तसेच या संसारीचा एक उपाय हा आहे की, स्वतःला जसे श्रद्धान आहे त्याप्रमाणे पदार्थाना परिणमित करवू इच्छितो. जर ते परिणमित झाले तर याचे श्रद्धान खरे होईल; परंतु अनादिनिधन वस्तु भिन्न-भिन्न आपल्या मर्यादासहित परिणमित होतात, कोणी कोणाच्या आधीन नाहीत, कोणी कोणाद्वारे परिणमित केल्याने परिणमित होत नाहीत. त्यांना परिणमित करू पाहणे हा काही उपाय नाही, ते तर मिथ्यादर्शनच आहे.

तर मग खरा उपाय काय आहे? जसे पदार्थाचे स्वरूप आहे तसे श्रद्धान झाले तर सर्व दुःख दूर होईल. ज्याप्रमाणे एखादा मोहावेशाने मुड्याला जिवंत मानून त्याला जगवू इच्छेल तर स्वतःच दुःखी होतो. त्याचप्रमाणे त्याला मुडदा मानून आणि याला जगविण्याचा प्रयत्न करून ही हा जगणार नाही — असे मानणेच त्या दुःखाला दूर करण्याचा उपाय आहे. त्याप्रमाणे मिथ्यादृष्टि होऊन पदार्थाला अन्यथा मानेल, अन्यथा परिणमित करून पाहील तर स्वतःच दुःखी होईल. तसेच त्यांना यथार्थ मानणे आणि ते परिणमित करण्याने अन्यथा परिणमित होणार नाहीत

असे मानणेच त्या दुःखाला दूर करण्याचा उपाय आहे. भ्रमजनित दुःखाचा उपाय भ्रम दूर करणेच आहे. म्हणून भ्रम दूर झाल्याने सम्यक् श्रद्धान होते, आणि तोच सत्य उपाय जाणावा”^{१२}

इथे एक असा प्रश्न होऊ शकतो की, अनित्यभावनेचे चिंतन मुख्यतः सम्यगदृष्टि ज्ञानींनाच असते, मुनिराजांना देखील असते; तर काय ते देखील संयोग आणि पर्यायांच्या क्षणभंगुरतेपासून अनभिज्ञ असतील ?

नाही, ते संयोग आणि पर्यायांच्या क्षणभंगुरतेला चांगल्या प्रकारे जाणतात. अज्ञानजन्य आकुलता-व्याकुलता तर अज्ञानींनाच असते, सम्यगदृष्टि ज्ञानींना नाही; परंतु पूर्ण वीतरागतेच्या अभावामुळे देव-शास्त्र-गुरु, शिष्य, माता-पिता, स्त्री-पुत्रादि आणि देहादि संयोग तसेच शुभराग, विशिष्ट क्षयोपशमज्ञानादि पर्यायामध्ये रागात्मक विकल्प यथासंभव भूमिकेनुसार सम्यग्ज्ञानींच्यामध्ये देखील आढळतात, इष्ट संयोगाच्या वियोगामध्ये त्यांचेदेखील चित अस्थिर होते. चित्ताच्या स्थिरतेकरिता ते देखील संयोग आणि पर्यायांच्या क्षणभंगुरतेचा वारंवार विचार करतात, चिंतन करतात. त्यांचे हे चिंतन आमाय-स्वाध्याय स्वरूपच समजले पाहिजे.

चारित्रिमोहाच्या तीव्र उदयामध्ये रामचंद्रजीसारख्या सम्यगदृष्टि धीर-वीर महापुरुषाचे चित देखील आकुल-व्याकुल झाले होते. लक्ष्मणाच्या मृतदेहाला सहा महिन्यांपर्यंत वाहत राहणे, तसेच सीतेच्या वियोगामध्ये पशु-पक्ष्यांना आणि लता-वेलींना-वृक्षांनादेखील सीतेबद्दल माहिती विचारत फिरणे हे काय साध्या सुध्या आकुलतेचे परिणाम असू शकतील का ? तरी देखील ती आकुलता अज्ञानजन्य नव्हती, रागजन्य होती.

अज्ञानजन्य व्याकुळता दूर करतानाच त्याबरोबर राग-द्वेषजन्य व्याकुळता दूर करण्याकरितादेखील संयोग आणि पर्यायांच्या अस्थिरतेचे क्षणभंगुरतेचे चिंतन निरंतर आवश्यक आहे. हेच कारण आहे की, अनित्यादि भावनांचे चिंतन ज्ञानी-अज्ञानी, संयमी-असंयमी सर्वांना उपयोगी आहे, आवश्यक आहे, सुखकर आहे, शांतिदायक आहे, परम अमृत आहे.

गौतमबुद्धाकडे एक वृद्ध महिला आपल्या एकुलत्या एक मृत पुत्राला घेऊन गेली. त्यांना त्या पुत्राला जिवंत करून देण्याचा आग्रह करू लागली, विनंति करू लागली, हुंदके देऊन-देऊन त्यांची प्रार्थना करू लागली.

खूप समजाविल्यानंतरही जेव्हा तिने आपला आग्रह सोडला नाही, तेव्हा महात्मा बुद्ध तिला म्हणले —

“तू त्या घरातून एक मूठभर तिळ घेऊन ये, ज्या घरात आजपर्यंत कोणा एकाचाही मृत्यू झाला नाही.”

अशाप्रकारच्या घराच्या शोधार्थ ती अविवेकी वृद्धा न विचार करता सैरा-वैरा धाऊ लागली, परंतु दारोदारी भटकून देखील तिला असे एक ही घर आढळले नाही की ज्यांच्या घरी कोणाचा मृत्यू झाला नाही. आढळेलच कसे ? कारण जगामध्ये असे एकही घर असणे शक्य नाही. संसरणाचे (परिवर्तनाचे) नावच तर संसार आहे. जगाचे स्वरूपच परिवर्तनशील आहे.

सरतेशेवटी थकलेली ती वृद्धा पुन्हा बुद्धाकडे पोहोचली आणि आपले अपयश सांगितले, तेव्हा बुध्द म्हणाले —

“मृत्यू एक अनिवार्य तथ्य आहे, त्याला कोणत्याही प्रकारे टाळता येणे शक्य नाही. सहजपणे त्याला स्वीकार करण्यामध्येच शांति आहे, आनंद आहे. सत्याचा स्वीकार करणेच सन्मार्ग आहे.”

अनित्य भावनेमध्ये सुद्धा वस्तुच्या याच पक्षाला प्राधान्य दिले जाते, याच सत्याचा परिचय दिला जातो, याच तथ्याला अनेक युक्तींनी स्पष्ट केले जाते, उदाहरणाद्वारे समजावले जाते.

“राजा राणा छत्रपति, हाथिन के असवार ।

मरना सबको एक दिन अपनी-अपनी बार ॥”

अनित्यभावने संबंधी वरील छंदामध्ये याच तथ्याला स्पष्ट केले आहे.

लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट ही आहे की या छंदामध्ये तर असमानजातीय पर्यायरूप एकक्षेत्रावगाही शरीराच्या नश्वरतेचे ज्ञान करविले आहे; पणित दौलतरामजींनी तर या सीमेला आणखीन विस्तृत केले आहे. ते लिहितात की -

“जोवन गृह गोथन नारी, हय गय जन आज्ञाकारी ।

इंद्रिय भोग छिन थाई, सुरधुन चपला चपलाई ॥^१

तारुण्य, घर, गाई-म्हशी, स्त्री, घोडा, आज्ञाधारक नोकर, इंद्रियांचे भोग-या सगळ्या गोष्टी विजेप्रमाणे चंचल आणि इंद्रधनुष्याप्रमाणे क्षणभरच टिकणाऱ्या आहेत.”

एकदंरीत निष्कर्षाच्या रूपामध्ये असे म्हटले जाऊ शकते की :—

“जं किचिवि उप्पणं तस्म विणासो हवेइ नियमेण ।

परिणामसरूपेण वि ण य किंचि वि सासयं अतिथ ॥

जम्मं मरणेण समं, संपञ्जइ जोवणं जरा सहियं ।

लच्छी विणास सहिया, इय सव्यं भंगुरं मुणह ॥^२

जे काही उत्पन्न झाले आहे, त्याचा नियमाने नाश होणार आहे; कारण परिणामस्वरूपाने (परिणमनस्वरूप असलेने) तर काही देखील नित्य नाही. जन्म-मरणाने, तारुण्य-वृद्धावस्थेने आणि लक्ष्मी-विनाशासहितच उत्पन्न होते. अशाप्रकारे सर्व वस्तुंना क्षणभंगुरच जाणा.”

अनित्यभावनेसंबंधी वरील कथनामध्ये जरी संयोगी पदार्थ आणि पर्यायांच्या क्षणभंगुतेचेच ज्ञान करविले गेले आहे; तथापि प्रयोजन तर त्यांच्यापासून विरक्ती उत्पन्न करणेच आहे, दृष्टिला तेथून हटवून स्वभावसन्मुख करविणेच आहे. याचकारणास्तव अनित्यभावनेमध्ये जेथे एका बाजूला पर्यायांच्या अनित्यतेची चर्चा केली जाते, तर दुसऱ्या बाजूला द्रव्य स्वभावाच्या नित्यतेचेही ज्ञान करविले जाते.

१. छहढाला, पंचमढाल, छंद ३

२. कार्तिकेयानुप्रेक्षा, गाथा ४ व ५

या दृष्टिने अनित्यभावनेसंबंधी खालील छंद पाहण्यासारखा आहे -

द्रव्यरूप करि सर्व थिर, परजय थिर है कौन ?

द्रव्यदृष्टि आपा लखो, परजय नय करि गौन ॥१॥

द्रव्यदृष्टि से वस्तु थिर, पर्यय अथिर निहार ।

तासे योग-वियोग में, हर्ष-विषाद निवार ॥२॥

वरील छंदामध्ये वस्तुच्या द्रव्यांश आणि पर्यायांश - दोहोंचीही चर्चा केली गेली आहे, ज्यामध्ये म्हटले गेले आहे की, द्रव्यदृष्टिने सर्व वस्तु स्थिर आहेत आणि पर्यायदृष्टिने कोणतीच वस्तु स्थिर नाही.

जरी दोन्ही छंदांच्या वस्तुस्वरूपाचे प्रतिपादन करणाऱ्या पहिल्या ओळीमध्ये एकच गोष्ट सांगितली आहे, तथापि प्रेरणा देणाऱ्या दुसऱ्या ओळीमध्ये वेगवेगळ्या प्रकाराने प्रेरणा दिली गेली आहे. पहिल्या छंदामध्ये क्षणमात्र टिकणाऱ्या पर्यायाच्या अनित्यतेला गौण करून नित्य ध्रुव निज शुद्धात्मद्रव्यावर दृष्टि केंद्रित करण्याची प्रेरणा दिली गेली आहे आणि दुसऱ्या छंदामध्ये पर्यायांच्या संयोग-वियोगामध्ये हर्ष-विषाद न करण्याविषयी म्हटले आहे.

अशाप्रकारे आपण पाहतो की, अनित्यभावनेच्या चिंतनप्रक्रियेचे मूळ प्रयोजन इष्ट-अनिष्ट पर्यायांच्या संयोग-वियोगामध्ये हर्ष-विषाद न करता समताभाव धारण करण्याकरिता दृष्टिला पर आणि पर्यायापासून हटवून द्रव्यस्वभावावर केंद्रित करणे हे आहे; कारण साम्यभावाच्या प्राप्तिचा एकमेव उपाय वृत्तिचे स्वभावसन्मुख होणेच आहे.

अनित्यभावनेसंबंधी चिंतन करतांना देखील जर साम्यभाव जागृत होत नाही तर समजून घ्यावे की आपली तत्संबंधी चिंतन प्रक्रिया सम्यक् नाही, कोठे तरी गडबड घोटाळा अवश्य आहे. अनित्यादि भावनांचे चिंतन करतेवेळी जसा साम्यभाव आपल्या मुखमुद्रेवर आणि हाव-भावामध्ये प्रतिबिंबित क्हायला पाहिजे, तसे फार कमी आढळून येते; परंतु चिंताग्रस्त चित्त आणि विचलित

१. पण्डित जयचंदजी छाबडा कृत बारा भावना

२. पण्डित दीपचंदजी कृत बारा भावना

मुखमुद्रा हेच दाखवितात की संयोगांचा अनिवार्य (अटळ) वियोग आणि पर्यायांच्या सुनिश्चित (ठरलेल्या) प्रलयाच्या चिंतनाने आपण अधिकच आकुळ-व्याकुळ होऊन जातो.

जेव्हा अनित्यता आत्मवस्तुचा पर्यायगत स्वभावच आहे तर तो दुःखदायक कसा असू शकतो? तत्संबंधी विचार — चिंतन देखील आकुळतेचे उत्पादक होऊ शकत नाही. जर स्वभाव आणि त्याचे विचार देखील आकुळता निर्माण करू लागले तर मग सुख आणि शांतिचा कोणता उपायच बाकी राहणार नाही; कारण सुख आणि शांति प्राप्त करण्याचा एकमेव उपाय तर वस्तुस्वभावाचे सम्यक् ज्ञान-श्रद्धानंच आहे.

वास्तविक गोष्ट अशी आहे की, पर्यायगत स्वभावाच्या चिंतनाची दिशा आणि प्रक्रिया सम्यक् (योग्य) नसल्यानेच हा सारा गडबड घोटाळा होतो, म्हणून या दिशेमध्ये विस्तृत मार्गदर्शनाची अत्यन्त आवश्यकता आहे.

पर्यायांचा परिवर्तनपणा वस्तुचा पर्यायगत स्वभाव असल्याने आत्मार्थीकरिता हितावहच आहे, कारण जर पर्याय परिवर्तनशील नसती तर मग संसार पर्यायाचा अभाव होऊन मोक्ष पर्याय प्रगट होण्याचा प्रसंगच उद्भवला नसता. अनंतसुख स्वरूप मोक्ष अवस्था सर्व संयोगांच्या अभावानेच तर होते. संयोग अस्थिर - क्षणभंगुर न राहता जर कायम — स्थिर असते तर मग मुक्त कसा होईल? म्हणून संयोगाची विनाशिकता सुद्धा आत्म्याच्या हितामध्येच आहे.

परिवर्तनाचे स्वरूपदेखील आपल्याच हिताचे आहे. अनंतदुःखरूप संसाराचा अभाव होऊन अनंतसुखस्वरूप मोक्ष प्रकट होतो, परंतु मोक्षाचा अभाव होऊन पुन्हा संसार अवस्था प्रकट होत नाही. अनंतदुःख विनाशिक आहे आणि अनंतसुख अविनाशी आहे यापेक्षा अधिक चांगली अशी कोणती गोष्ट असू शकली असती?

पर्याय आणि संयोगांना स्थिर ठेवण्याचा विकल्प निरर्थक तर आहेच, परंतु अविचारित रमणीय देखील आहे. जर लौकिक दृष्टिने विचार केला, तरी देखील मृत्यू एक शाश्वत सत्य आहे, आणि अमरता एक कल्पनारम्य भरारी

शिवाय अन्य काही नाही; कारण भूतकाळात झालेल्या अगणित वीरांपैकी आज कोणीदेखील दिसून येत नाही. एखाद्याला शरीरासह अमरत्व प्राप्त झाले असते तर ते आज आपल्यामध्ये अवश्य असते. म्हटले पण आहे -

“कहाँ गये चक्री जिन जीता भरतखण्ड सारा,
कहाँ गये वे राम रु लछमन जिन रावण मारा ।
कहाँ कृष्ण रुक्मणी सतभामा अरु संपति सगरी,
कहाँ गये वे रंगमहल अरु सुवरन की नगरी,
नहीं रहे वे लोभी कौरव जूळ मरे रन में,
गये राज तज पांडव वन को अग्नि लगी तन में ।
मोहनींद से उठ रे चेतन तुझे जगावन को,
हो दयाल उपदेश करें गुरु बारह भावन को ॥१

ज्यांच्या वियोगाच्या कल्पनेमध्येच आपण जर एवढे आकुळ-व्याकुळ होत आहात, सुखी होण्याकरिता ज्यांना आपण अमर बनवू इच्छिता - त्या संयोगांना आणि पर्यायांना अमर बनविण्याकरिता न जाणो आपणास कोणकोणत्या परिस्थिर्तींशी सामना करावा लागेल याचा विचार तरी आपण केला आहे का?

नाही; तर थोडा वेळ आपण कल्पना करा की, तुम्ही स्वतः सशरीर अमर झाला आहात, आता आपला मृत्यु कदापि होणार नाही. तुमच्या समक्षच तुमचे पुत्र, नातू इत्यादि अनेक पिढ्या जन्मतील आणि काळगर्तेमध्ये सामावल्या जातील आणि तुम्हाला आपल्या याची देही, याची ढोऱा हे सर्व पहावे लागणार आहे, सखे-सोबती, मित्र-परिवार वगैरे सगळे निघून जाणार, पलीदेखील. सर्व काही नवीन नवीन होईल फक्त तुम्हीच एक प्राचीनतम पुरानकालीन चेतन सामग्रीच्या स्वरूपामध्ये उपलब्ध राहणार. प्राणीसंग्रहालयामध्ये भले नसो, एखाद्या मंदिरामध्ये असो; परंतु तुम्हाला अद्भुत अलभ्य प्रेक्षणीय वस्तु बनून रहावे लागेल. अशा अमरतेची आपण कल्पनादेखील केली नसेल, परंतु तुम्हीच सांगा याव्यतिरिक्त काय होऊ शकेल ?

१. कविवर मंगतराय कृत बारा भावना छन्द — १

कदाचित् आपणाला असे अमरत्व पसंत आले नाही आणि तुम्हाला मरावयाची इच्छा झाली, पण लक्षात ठेवा अमर लोक मरत नाहीत. आता तर अनंतकाल आपणाला असेच रहावे लागणार आहे.

आपण असाही विचार करू शकता की, मीच काय, माझे सर्व-मित्र-सखे साथीदार पुत्र परिवार सगळे अमर झाले तर एकटेपणा खटकणार नाही आणि पुत्र-परिवाराला आपल्या डोऱ्या देखत मरतांना पहावे लागणार नाही; सर्व काही आजच्या सारखेच राहील, परंतु जर असे झाले तर प्रश्न अधिकच बिकट होऊन जाईल; कारण मग कोणी मरणार नाही – हे तर ठीक, परंतु उत्पादन तर चालूच राहील, कारण आपली कल्पना अमरत्वाची आहे, अजन्मण्याची नाही. अशा परिस्थितीमध्ये गर्दी वाढतच जाईल. लोकसंख्येच्या सतत वृद्धिच्या या युगामध्ये याच्या भयानकतेविषयी अधिक बोलण्याची काही आवश्यकता आहे असे वाटत नाही.

जर आपण असा विचार कराल की आपण अमरते बरोबर अजन्मण्याची कल्पना देखील करू. जरी आपण कल्पनेच्या राज्यात विचरण करण्याकरिता पूर्ण स्वतंत्र आहात, तरी काही प्रश्न समाधानकारक सुटणार नाही. कारण मग तर सर्व जसेच्या तसे ठप्प होऊन जाईल, विकास एकदम थांबला जाईल. जरा आणखी भूतकाळात गेलो तर तुमच्या वाड-वडिलांनी जर असे अमरत्व प्राप्त केले असते तर तुमच्या जन्मण्याची शक्यताच उरली नसती.

वस्तुस्वरूपाच्या विरुद्ध कल्पनाराज्यात भरारी मारीतमारीत खूप दूरवर जरी पोहोचलो तरी हाती काही लागणार नाही, सुख आणि शांति प्राप्त होणार नाही. म्हणून भलेपण यातच आहे की आपण पर्यायाच्या नश्वरतेला खन्या-खन्या स्वरूपामध्ये समजून घ्यावे, त्याचा सहजभावाने स्वीकार करावा — सुख-शांति प्राप्त करण्याचा हा एकमेव उपाय आहे.

संयोग आणि पर्यायाच्या अनित्यतेला जेव्हा आपण मिथ्यामान्यता आणि राग-द्वेषाच्या चष्यातून पाहतो तेव्हा ती दुःखदायक प्रतीत होते, जर

सम्प्रगळानाच्या प्रकाशामध्ये त्यांना पाहिले तर ते वस्तुचा स्वभाव असल्याने शांति आणि सुखदायकच आढळून येतील.

दोष आपल्या दृष्टिमध्ये आहे आणि आपण शोधत आहोत विश्वामध्ये ! पटद्रव्यरूपी विश्व तर आपल्या परिणमनस्वभावामध्ये पूर्णपणे व्यवस्थित आहे; म्हणून परिवर्तन विश्वामध्ये नव्हे तर आपल्या दृष्टिमध्ये करावयाचे आहे. परंतु विश्वातील लोक विश्वाला आपल्या राग-द्वेषात्मक दृष्टिकोनातून पाहतात आणि त्यानुसारच त्याला परिणमित करू इच्छितात. उलटी गंगा वहायला लावण्याच्या या चुकीच्या प्रयत्नामध्ये आपण अनंतकाळ घालविला आहे आणि अनंत दुःखं सुद्धा सहन केली आहेत.

आता वेळ येऊन ठेपली आहे की आपण वस्तुच्या परिणमनस्वभावाला सहज भावनेने स्वीकार करावे; संयोगांच्या क्षणभंगुरतेचे आपत्तिच्या स्वरूपामध्ये नव्हे तर संपत्तिच्या स्वरूपामध्ये प्रसन्न चित्ताने स्वागत करावे. संयोग-वियोगामध्ये सहजपणे साम्यभाव (समताभाव) ठेवावा, संयोगाना मिळविण्या-हटविण्याच्या व्यर्थ विकल्पापासून शक्यतेप्रमाणे विरक्त रहावे; आपल्या दृष्टिला परिणमनशील संयोग आणि पर्यायापासून हटवून अपरिणामी द्रव्यस्वभावाकडे घेऊन जावे; कारण अनित्यभावनेच्या सम्यक् चिंतनाचा हाच सुयोग्य परिणाम आहे.

सर्वच आत्मार्थींनी विश्वाच्या क्षणभंगुरतेला ओळखून स्वभावसमुख व्हावे - या पवित्र भावनेसह पूर्ण करीत आहे.

प्रशंसा आणि निंदा

प्रशंसा मानवस्वभावाचा एक असा कमकुवतपणा आहे की ज्यापासून मोठमोठे ज्ञानी देखील वाचू शकत नाहीत. निंदेची आच देखील ज्याला वितळवू शकत नाही, पण प्रशंसेचा गारवा त्याला धुळीस मिळवू शकतो.

- आपण काहीही म्हणा, पृष्ठ ७४

प्रियतांशु विष्णु विष्णु रुद्र विष्णु विष्णु विष्णु
विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु

विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु
विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु
विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु

२

अशरणभावना

छिद्रमय हो नाव डगमग चल रही मझधार में ।

दुर्भाग्य से जो पड़ गई दुर्देव के अधिकार में ॥

तब शरण होगा कौन जब नाविक डुबा दे धार में ।

संयोग सब अशरण शरण कोई नहीं संसार में ॥ १ ॥

एकतर छिद्रवाली नाव असेल, ऐन नदीच्या पात्राच्या मधोमध चालत
असेल आणि ती देखील दुर्भाग्याने दुर्देवाच्या हाती पडलेली असेल, आणि
नावाडीच तिला नदीच्या पात्रामध्ये बुडविण्यास तयार झाला असेल तर त्या
नावेला कोण वाचवू शकेल ? म्हणून हे उत्तम प्रकारे जाणून घेतले पाहिजे
की, सर्व संयोग अशरण आहेत; या संसारात कोणी शरण नाही ॥ १ ॥

जिंदगी इक पल कभी कोई बढ़ा नहीं पायगा ।

रस रसायन सुत सुभट कोई बचा नहीं पायगा ॥

सत्यार्थ है बस बात यह कुछ भी कहो व्यवहार में ।

जीवन-मरण अशरण शरण कोई नहीं संसार में ॥ २ ॥

हे आयुष्य जोपर्यंत आहे, तोपर्यंतच आहे; याचा एक क्षणदेखील कोणी
वाढवू शकत नाही; जेव्हा मृत्यु झडप घालतो तेव्हा न तर औषधोपचार वाचवू
शकतो आणि न पुत्र, न सुभट (महान योद्धा) किंवा न सुभट-पुत्र. व्यवहाराने
आपण काहीही म्हणा, परंतु सत्य गोष्ट तर हीच आहे की जीवन-मरण अशरण
आहे, संसारामध्ये कोणीही शरण नाही. ॥ २ ॥

निज आत्मा निश्चय-शरण व्यवहार से परमात्मा ।

जो खोजता पर की शरण वह आत्मा बहिरात्मा ॥

ध्रुवधाम से जो विमुख वह पर्याय ही संसार है ।

ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है ॥ ३ ॥

निश्चयाने विचार केला तर एक निज आत्माच शरण आहे, परंतु व्यवहाराने पंचपरमेष्ठीला देखील शरण म्हटले जाते. यांना सोडून जो इतराचे शरण घेण्याचा विचार करतो, इतराच्या शरणी जातो, तो आत्मा बहिरात्मा आहे, मूढ आहे, मिथ्यादृष्टि आहे. वास्तविक ध्रुवधामापासून विमुख ज्ञालेली पर्यायच संसार आहे आणि ध्रुवधामाची आराधनाच आराधनेचे सार आहे ॥ ३ ॥

संयोग हैं अशरण सभी निज आत्मा ध्रुवधाम है ।

पर्याय व्यवधर्मा परंतु द्रव्य शाश्वत धाम है ।

इस सत्य को पहिचानना ही भावना का सार है ।

ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है ॥ ४ ॥

सर्व संयोग अशरण आहेत आणि ध्रुवधाम निज आत्माच परमशरण आहे. पर्यायाचा स्वभावच नाशवान आहे, परंतु द्रव्य अविनाशी आहे. या सत्याला ओळखणेच अशरण-भावनेचे सार आहे आणि ध्रुवधाम निज भगवान आत्म्याची आराधनाच वास्तविक आराधना आहे, आराधनेचे सार आहे. ॥ ४ ॥

देहदेवळात विराजमान भगवान आत्म्याला जाणा

सविएहिं जं णविज्जइ झाइज्जइ झाइएहिं अणवरयं।

थुव्वंतेहिं थुणिज्जइ देहत्यं किं पि तं मुणह॥

हे भव्यजीवांनो! ज्यांना सर्व जग नमस्कार करते, ते ही ज्यांना नमस्कार करतात; सारे जग ज्यांची स्तुति करते, ते ही ज्यांची स्तुति करतात एवं सारे जग ज्यांचे ध्यान करते, ते ही ज्यांचे ध्यान करतात - अशा या देहदेवळात विराजमान भगवान आत्म्याला जाणा.

अशरणभावना : एक अनुशीलन

जिंदगी इक पल कभी कोई बढ़ा नहीं पायगा ।

रस समायन सुत सुभट कोई बचा नहीं पायगा ॥

सत्यार्थ है बस बात यह कुछ भी कहे व्यवहार में ।

जीवन-मरण अशरण शरण कोई नहीं संसार में ॥

“सर्व प्रकारचे संयोग आणि पर्याय अध्युव आहेत, अनित्य आहेत, क्षण-भंगुर आहेत; तसेच द्रव्यस्वभाव ध्रुव आहे, नित्य आहे, चिरस्थायी आहे; म्हणून भलेपणा यातच आहे की आपण या शाश्वत सत्याचा सहज भावनेने स्वीकार करावा, तसेच पर आणि पर्यायापासून दृष्टि हटवून स्वभावसन्मुख व्हावे.”

- जरी अशाप्रकारच्या चिंतनाच्या माध्यमातून अनित्यभावनेमध्ये दृष्टिला पर आणि पर्यायावरुन हटवून स्वभावसन्मुख करण्याकरिता भरपूर प्रेरणा दिली जाते, तरी अज्ञानीला अज्ञानवश तसेच एखादे वेळेस ज्ञानीला देखील रागवश संयोग आणि पर्यायांना स्थिर करणारे विकल्प तरंग उद्भवतच असतात. त्या निरर्थक विकल्प तरंगांना शमविष्ण्याकरिता अशरणभावनेचे चिंतन केले जाते.

अशरणभावनेमध्ये अनेक युक्ती आणि उदाहरणांच्या माध्यमाने हे स्पष्ट केले जाते की, यशावकाश स्वतःच विघटित होणारे संयोग आणि पर्यायांचे रक्षण शक्य नाही, त्यांचे विघटन अनिवार्य आहे; कारण त्यांची ही सहज परिणतिच आहे.

संयोग आणि पर्यायांच्या रक्षणाकरिता केल्या गेलेल्या अगणित प्रयत्नामधील एखाद्याचा एकसुद्धा प्रयत्न आजतागायत यशस्वी झाला नाही आणि ना कधी भविष्यकाळात यशस्वी होईल, म्हणून या निरर्थक प्रयत्नात अडकणे योग्य नाही.

संयोगी पदार्थामध्ये शरीर एक असा संयोगी पदार्थ आहे ज्याच्या रक्षणासंबंधी विकल्पतरंग मनाला (चित्ताला) सर्वात अधिक आंदोलित करतात. या नश्वर

देहाच्या रक्षणाच्या विकल्पाने जीव काय-काय करीत नाहीत ? अनेक प्रकारच्या औषधांचे प्राशन करतात, कुदेवांची आराधना करतात, मंत्राची साधना करतात, तंत्रांचा प्रयोग करतात, भक्तम किल्ले बनवितात, चिकित्सकांच्या शरणी जातात, मांत्रिक-तांत्रिकाकडे चकरा मारतात, चतुरंगी सेना सज्ज करतात; परंतु जेव्हा वेळ येते - काळ आवासून उभा राहतो, तेव्हा हे सर्व कुचकामी ठरते. सरते शेवटी या नश्वर देहाला सोडावेच लागते.

देहाचा वियोगच मरण आहे, ते अनिवार्य आहे; कारण कोणी शरणभूत नाही. बस, हे अशरण आहे; याचे चिंतनच मुख्यतः अशरणभावना आहे. खालील छंदामध्ये म्हटलेच आहे -

“दल-बल देई-देवता, मात-पिता परिवार ।
मरती बिरियाँ जीव को, कोई न राखनहार ॥ १

या जीवाच्या मरणाची वेळ आली असतांना सैन्याची शक्ति, देवी-देवता, माता-पिता आणि कुटुंबीजन कोणी देखील वाचवू शकत नाही.

सुर-असुर खगाधिप जेते, मृग ज्यों हरिकाल दले ते ।
मणि-मंत्र-तंत्र बहु होई, मरते न बचावै कोई ॥ २

ज्याप्रकारे सिंह हरणाला निर्दयपणे मारून टाकतो, त्याप्रमाणे देवता, असुर आणि विद्याधर वगैरे जे काही शक्तिशाली जीव आहेत ते सर्व काळा (यमराजा) द्वारे मारले जातात. जरी जगामध्ये मणि-मंत्र-तंत्र खूप प्रकार आहेत परंतु मरणसमयी कोणीही वाचवू शकत नाही.”

बारा भावनेसंबंधी वरील छंदामध्ये मुख्यपणे हाच भाव स्पष्ट केला गेला आहे.

याच गोष्टीला खालील छंदामध्ये आणखी अधिक स्पष्ट केले गेले आहे : -

“कालसिंह ने मृगचेतन को घेरा भववन में ।
नहीं बचावनहारा कोई यों समझो मन में ॥

१. कविवर भूधरदासकृत बारा भावना

२. पण्डित दौलतरामकृत छहडाला पंचम ढाल छंद - ४

मंत्र तंत्र सेना धन सम्पत्ति राजपाट छूटै ।
 वश नहीं चलता काललुटेरा कायनगरि लूटे ॥
 चक्ररतन हलधर-सा भाई काम नहीं आया ।
 एक तीर के लगत कृष्ण की विनश गई काया ॥
 देव-धर्म-गुरु शरण जगत में और नहीं कोई ।
 भ्रम से फिरे भटकता चेतन यूँ ही ऊमर खोई ॥९

कालरूपी सिंहाने जीवरूपी हरिणाला या संसाररूपी वनामध्ये घेरले आहे. या जीवरूपी हरिणाला काळरूपी सिंहापासून वाचविणारा कोणी नाही - ही गोष्ट चांगल्याप्रकाराने समजून घेतली पाहिजे. जेव्हा काळरूपी लुटारू कायारूपी नगरी लुटतो, तेव्हा कोणाचे काहीही चालत नाही; मंत्र-तंत्र सर्व जसेच्या तसेच राहून जातात, सैन्यच्या सैन्य नुसते बघतच राहते आणि राज-पाट तसेच धन-संपत्ति सर्व सुटून जाते.

चक्ररत्न आणि बलदेव सारखे भाऊदेखील कामाला आले नाहीत आणि श्रीकृष्णाची काया नुसता एक बाण लागण्याने नष्ट झाली. म्हणून ह्या विश्वामध्ये एकमेव देव-गुरु आणि धर्मच परमशरण आहे, अन्य कोणी नाही. शरण शोधण्यासाठी या जीवाने संपूर्ण आयुष्य भ्रमामुळे भटकण्यामध्ये व्यर्थच घालविले आहे.”

सर्वात अधिक संपत्ति आणि शक्तिने युक्त मनुष्यामध्ये चक्रवर्ती असतो आणि देवामध्ये इंद्र. आचार्य कुंदकुंद दोघांचे उदाहरण देताना समजावतात की, जेव्हा नऊ निधी आणि चौदा रलांचा स्वामी चक्रवर्ती आणि वज्रधारी इंद्रदेखील सुरक्षित नाही तर सर्वसाधारण — सामान्य लोकांची तर काय कथा ?

त्यांचे कथन मूलतः अशाप्रकारे आहे :-

“सग्गो हवे हि दुगं भिच्चा देवा य पहरणं वज्जं ।
 अइरावणो गङ्गेंदो इंदस्स ण विज्जदे सरणं ॥
 णवणिहि चउदहरयणं हय मत्तगङ्गं चाउरंगबलं ।
 चक्रकेसस्स ण सरणं पेच्छंतो कदिये काले ॥१०

१. कविवर मंगतरायकृत बारा भावना छंद ६ व ७

१. वारस अणुवेक्खा, गाथा ९ व १०

स्वर्ग ज्याचा किल्ला आहे, देव ज्याचे दास आहेत, वज्र ज्याचे हत्यार आहे,
ऐरावत हत्ती ज्याचे वाहन आहे - अशा इंद्रालादेखील कोणी शरण नाही.

अशाच तच्छेने काळ येताच नऊ निधि, चौदा रत्न, चंचल घोडे, मदोन्मत्त
हत्ती तसेच सुसज्जित चतुरंग सेनादेखील चक्रवर्तीला शरण देऊ शकत नाही;
तर सर्वसामान्य माणसाला कोण शरण देईल ?”

तात्पर्य हे आहे की, ज्याच्या जवळ संरक्षणाची एवढी आणि अशा प्रकारची
साधन आहेत, जेव्हा काळ (वेळ) येताच त्यालासुद्धा देह सोडावा लागतो,
तेव्हा सर्वसाधारण सामान्य माणसाची काय बिशाद आहे ?

अशाप्रकारे आपण पाहतो की, अशरणभावनेमध्ये संयोग आणि पर्यायांच्या
क्षणभंगुरतेचे, अशरणतेचे सखोल ज्ञान करविले जाते.

इथे एक प्रश्न उठणे साहजिक आहे की, पर्यायांच्या क्षणभंगुरतेचे ज्ञान तर
अनित्यभावनेच्या चिंतनामध्ये खूप विस्ताराने केले गेले होते, तर या
अशरणभावनेमध्ये काय नाविन्य आहे ?

अनित्यभावना आणि अशरणभावनेमध्ये मूलतः फरक काय आहे ?

अनित्यभावनेमध्ये संयोग आणि पर्यायांच्या अनित्य-स्वभावाचे चिंतन असते
आणि अशरणभावनेमध्ये त्यांच्याच अशरण-स्वभावाचे चिंतन केले जाते.
अनित्यपणा प्रमाणेच अशरणपणा देखील वस्तुचा स्वभाव आहे. ज्याप्रकारे
अनित्य स्वभावामुळे प्रत्येक वस्तु परिणमनशील आहे, नित्य परिणमन करते;
त्याचप्रमाणे अशरण स्वभावामुळे कोणत्याही वस्तुला स्वतःच्या परिणमनाकरिता
पराच्या शरणामध्ये जाण्याची आवश्यकता/गरज नाही. पराच्या शरणाची
आवश्यकता पारंत्र्याची सूचक आहे, परंतु प्रत्येक वस्तु पूर्णतः स्वतंत्र आहे.

अशरणाचा अर्थ आहे असहाय्य/निरालंबी. ज्याला दुसऱ्याच्या सहाय्यतेची/
शरणाची आवश्यकता नाही; वास्तविक तीच असहाय आहे, अशरण आहे.
आचार्य पूज्यपादांनी याच संदर्भाने केवलज्ञानाला असहाय्य ज्ञान म्हटले आहे.^१
ज्या ज्ञानाला पदार्थाना जाणण्यामध्ये इंद्रिय, प्रकाश वगैरे कशाच्याही सहाय्यतेची
आवश्यकता नसते, त्याला असहाय्य ज्ञान किंवा केवलज्ञान म्हणतात.

१. सर्वार्थसिद्धि; अध्याय १ सूत्र ९ ची टीका

अशरणभावनेला असहाय्यभावना या नावानेदेखील संबोधले आहे. एका प्राचीन पुस्तिकेमध्ये कोण्या एका अज्ञात लेखकाने लिहलेली एक बारा भावना सापडली आहे. ज्यामध्ये अनित्य आणि अशरणभावनेचे स्वरूप अशाप्रकारे दिलेले आहे :—

“करमयोग पुद्गल मिलनि, थावर जंगम देह ।

इनको थिर समुद्रै नहीं, अथिर भावना एह ॥

गुन परखे सत्ता लखै, दरवदृष्टि ठहराय ।

परसहाय माने नहीं, यहै भाव असहाय ॥१

कर्मोदयाच्या योगाने प्राप्त स्थूल देह आणि अन्य संयोगांना स्थायी न समजणेच

अनित्यभावना आहे.

आपल्या गुणांना ओळखावे, सतेला पहावे — अनुभव करावे, द्रव्यदृष्टिच्या विषयामध्ये स्थिर व्हावे, एक द्रव्य दुसऱ्या द्रव्याची सहाय्यता करीत नाही याचा स्वीकार करावा — हीच अशरणभावना आहे.”

वरील छंदामध्ये एक सर्वात महत्वाची गोष्ट ही आहे की यामध्ये बारा भावनांचे चिंतन न करता त्यांना व्याख्येमध्ये गुंफले आहे. त्यांचे स्वरूप समजावले गेले आहे. जसे पहिल्या छंदाचे शेवटचे पद आहे - ‘अथिर भावना एह’. असाच वापर बहुतांशी प्रत्येक छंदात आढळतो.

वरील दृष्टिने जर अशरणभावनेसंबंधी छंदाच्या अंतिम पदाकडे पाहिले तर तेथे म्हटले आहे की - ‘यहै भाव असहाय’ - ही असहाय भावना आहे. ‘भावना’च्या जागी ‘भाव’ शब्दाचा वापर छंदानुरोधाच्या दृष्टिने झाला आहे. अशाप्रकारचा वापर इतर भावना संबंधीच्या छंदामधून सुद्धा झाला आहे. जसे अनित्यभावनेला अथिरभावना आणि संसारभावनेला जगतभावना म्हटलेले आहे - हे सर्व प्रकार छंदानुरोधवशानेच झाले आहेत.

अशरण अहस्तक्षेपाचा सूचक आहे. एखाद्या द्रव्याच्या परिणमनामध्ये दुसऱ्या अन्य द्रव्याचा तसूभर देखील हस्तक्षेप चालत नाही. एखादी व्यक्ति कितीही शक्तिशाली असो ती अन्य द्रव्याच्या परिणमनामध्ये हस्तक्षेप करू

शकत नाही. वस्तुच्या या स्वभावगत वैशिष्ट्याचे चित्रण आणि पर्यायांच्या स्वतंत्र क्रमनियमित परिणमनाचे चिंतनच अशरणभावनेचे मूळ आहे. निमित्ताच्या अकिंचित्करपणाचे जोरदार दिग्दर्शनच अशरणभावनेचा आधार आहे 'कोई बचा नहीं सकता' (कोणी वाचवू शकत नाही) याचा अर्थ आणखी कोणता होऊ शकतो?

अनित्यभावनेचा केंद्रबिंदू आहे 'मरना सबको एक दिन, अपनी-अपनी बार' आणि अशरणभावना सांगते की, 'मरतै न बचावे कोई' - हेच या दोहोतील मूलभूत अंतर आहे.

जरी अनित्य आणि अशरणभावनेसंबंधी उपलब्ध चिंतनामध्ये देहाच्या वियोगरूपाने मरणाचीच चर्चा अधिक आहे; तथापि यांचा विषय मृत्यूच्या अनिवार्यते पर्यंतच मर्यादित नाही, तर त्यांचा विस्तार अमर्यादित-असीमित आहे; कारण त्यांच्या सीमेमध्ये सर्वप्रकारचे संयोग तसेच पर्यायांची अस्थिरता आणि अशरणता सामावलेली आहे.

मृत्यूसंबंधी अधिक चर्चा असण्याचे कारण विश्वातील लोकांची मृत्यूच्या बाबतीत सर्वात अधिक संवेदनशीलताच आहे. जगातील लोक मृत्यूबद्दल जेवढे संवेदनक्षम अढळतात, तेवढे इतर कोणत्या परिवर्तनाबद्दल आढळत नाहीत.

संवेदनशील बिंदुना (मुदांना) स्पर्श करून आचार्यदेव आपणास जागृत करू इच्छितात. मर्मस्थानी केला गेलेला आघात फुकट जात नाही. याच कारणास्तव दयेचे सागर आचार्यदेव मृत्यूच्या अनिवार्यते आणि अशरणतेसंबंधी मर्मभेदी सत्याला मार्मिक ढंगाने प्रस्तुत करून कल्पनेच्या राज्यात फिरण्याच्या वृत्तीला हिसका देऊन झुगारू टाकू पाहतात. प्रयत्न करून पाहू कदाचित वाचले जाऊ, कोणी तरी वाचवेल - अशाप्रकारच्या संशयात्मक वृत्तीला अथवा अशाप्रकारच्या विकल्पांना रागात्मक मुळापासून उखडून फेकून देण्याची चिंतनात्मक वृत्तीच अशरणभावना आहे.

अनित्य किंवा अशरणभावनेच्या संदर्भामध्ये मृत्यूच्या अनिवार्यतेची आणि अशरणतेची चर्चा समस्त संयोग आणि पर्यायांची अनिवार्यता आणि अशरणेतेच्या प्रतिनिधीच्या स्वरूपामध्ये समजली पाहिजे.

अशरणभावनेसंबंधी उक्त विश्लेषणाच्या संदर्भमध्ये एक हा प्रश्नसुद्धा उटू शकतो की, अशरणभावनेमध्ये अशरणच नव्हे तर शरणदेखील सांगितले आहेत; म्हणून असे म्हणणे की, 'कोणी शरण नाही' - याचा काय अर्थ होतो ? वरील कथनाच्या पुष्ट्यर्थ खालील छंद देखील प्रस्तुत केले जाऊ शकतात -

"शुद्धातम अरु पंच गुरु, जग में सरनौ दोय ।

मोह उदय जिय के वृथा, आन कल्पना होय ॥^१

या विश्वामध्ये आपला शुद्धात्मा आणि पंचपरमेष्ठी - हे दोनच शरणभूत आहेत. तरी देखील जीवाला मोहोदयाच्या कारणाने व्यर्थच अन्य-अन्य कल्पना होत असतात.

शरण न जिय को जगत में, सुर-नर-खगपति सार।

निश्चय शुद्धातम शरण, परमेष्ठी व्यवहार ॥^२

जीवाला जगामध्ये न तर मनुष्याचे शरण प्राप्त होते, न देवतांचे आणि न विद्याधरांचे. निश्चयाने तर एकमेव आपला शुद्धात्माच शरण आहे आणि व्यवहाराने पंचपरमेष्ठीही शरणभूत आहेत असे म्हटले जाते. "

जर स्थूल दृष्टिने पाहिले तर असा संभ्रम होणे अशक्य नाही, परंतु खोलवर विचार केल्याने हे अत्यंत स्पष्ट जाणवते की, सर्व संयोग आणि पर्याय अशरणच आहेत. कारण निश्चित क्रमानुसार स्वसमयामध्ये होणाऱ्या संयोगांच्या वियोगाला आणि पर्यायांच्या व्ययाला (नष्ट होण्याला) थांबविण्यामध्ये पंचपरमेष्ठी आणि शुद्धात्मादेखील समर्थ नाहीत, शरण नाहीत; म्हणून संयोग आणि पर्याय तर अशरणच आहेत.

जर असे आहे तर जिनवाणीमध्ये निश्चयाने शुद्धात्मा आणि व्यवहाराने पंचपरमेष्ठी किंवा रत्नत्रय धर्माला शरण का म्हटले आहे ?

यांना शरण म्हणण्याचे तात्पर्य हे कदापि नाही की हे तुम्हाला मरणापासून वाचवतील किंवा संयोगांच्या वियोगांना थांबवतील किंवा पर्यायांच्या परिणमनाला थोपवतील अथवा जगाला तुमच्या इच्छेनुसार परिणमित करतील.

१. पण्डित जयचन्द्रजी छाबडा कृत बारा भावना, छंद २

२. पण्डित दीपचन्द्रजीकृत बारा भावना, छंद २

वस्तुचे (विश्वातील सर्व द्रव्यांचे) परिणमन (संयोग-वियोगरूप) तर जेव्हा जसे होणार आहे, तसेच होईल; त्यामध्ये तर कोणत्याही प्रकारचे परिवर्तन कोणाच्याही द्वारे शक्य नाही, ना शुद्धात्म्याद्वारे आणि ना पंचपरमेष्ठीद्वारे देखील! होय ही गोष्ट अवश्य आहे की परिवर्तन करण्याच्या संकल्प-विकल्पामध्ये गुरफटलेले आकुल-व्याकुल जीव जर शुद्धात्मा किंवा पंचपरमेष्ठींचा आश्रय घेतील, तर तत्संबंधी आकुलते-व्याकुलतेपासून ते मुक्त अवश्य होतील.

शुद्धात्मा आणि पंचपरमेष्ठीचे शरण याचा फक्त हाच आशय आहे, यापेक्षा अधिक काही नाही. दोन्ही मुद्दे अत्यन्त स्पष्टपणे भिन्न भिन्न आहेत.

(१) मृत्युपासून सुरक्षित रहाण्याकरिता शरण (सहारा-आश्रय) शोधणे.

(२) आकुलते-व्याकुलतेपासून वाचून सुखी होण्याकरिता शरण शोधणे.

शुद्धात्मा आणि पंचपरमेष्ठी - दोन्ही मृत्युपासून वाचविण्याकरिता शरणभूत नाहीत, परंतु आकुलते-व्याकुलतेपासून वाचून सुखी होण्यासाठी शुद्धात्मा आणि पंचपरमेष्ठीच शरण आहेत.

अशाप्रकारे आपण पाहतो की अशरणभावनेमध्ये ज्यांना अशरण म्हटले गेले आहे, ते जन्म-मरण वगैरे संयोग तर पूर्णपणे अशरणच आहेत. म्हणून अशरणभावना पूर्णपणे अशरणस्वरूपच आहे, शरण आणि अशरणाचे मिश्रणरूप नाही.

वरील स्पष्टीकरण्याच्या संबंधी एक प्रश्न साहजिकच उपस्थित होतो की, जर अशरणभावना अशरणरूपच आहे, तर मग त्यामध्ये शरणाची चर्चाच का केली गेली आहे? या अनावश्यक चर्चेने व्यर्थच भ्रम निर्माण होतात.

अरे बंधु! ही चर्चा अनावश्यक नसून अत्यंत आवश्यक आहे. आगमामध्ये अनावश्यक चर्चा केल्याच जात नाहीत. त्यामध्ये ज्या काही चर्चा आहेत, त्यांचे आपले एक विशेष प्रयोजन असते. आपणाला त्या प्रयोजनाला समजण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

अशरणभावनेचे मूळ प्रयोजन संयोग आणि पर्यायांच्या अशरणतेचे ज्ञान करवून दृष्टिला तेथून हटवून स्वभावसन्मुख नेणे हे आहे. ह्या प्रयोजनाच्या

सिद्धिकरिता संयोग आणि पर्यायांना अशरण म्हटले जाते आणि याच प्रयोजनाच्या सिद्धिकरिता शुद्धात्मा आणि पंचपरमेष्ठीला शरणभूत किंवा परमशरण म्हटले जाते.

फरक मात्र एवढा आहे की, संयोग आणि पर्यायांची अशरणता, दृष्टिला त्यांच्यावरुन हटविण्याकरिता सांगितली जाते आणि शुद्धात्म्याला शरणभूत, त्यावर दृष्टि केंद्रित करण्याच्या प्रेरणेसाठी सांगितले जाते.

अशरणभावनेमध्ये निव्वळ अशरणतेची चर्चा आपले प्रयोजन साधण्यासाठी असमर्थ असल्याने अर्धवट राहिली असती, कारण संयोग आणि पर्यायांना अशरण सांगितल्याने दृष्टिला त्यांच्यापासून हटविण्याची प्रेरणा तर प्राप्त होते, परंतु परमशरणभूत शुद्धात्म्याचे भान-ज्ञान केल्याशिवाय — शुद्धात्म्याला शरणभूत सांगितल्याशिवाय दृष्टि कोठे स्थिर होइल? याच कारणास्तव दृष्टिच्या विषयभूत शुद्धात्म्याला शरण म्हणणे आवश्यक आहे.

निष्कर्षरूपाने असे म्हटले जाऊ शकते की, अशरणभावनेमध्ये संयोग आणि पर्यायांच्या अशरणतेच्या चर्चेला पूर्णपणा प्रदान करणारी असल्याने शुद्धात्म्याची चर्चा अनावश्यक नसून उलट परमआवश्यक आहे.

शुद्धात्मा आणि पंचपरमेष्ठीच्या व्यक्तिरिक्त धर्माला सुद्धा शरण म्हटले जाते. रत्नकरंड श्रावकाचार वचनिकेमध्ये पं. सदासुखदासजी लिहितात की —

“या संसारामध्ये एक सम्यज्ञान शरण आहे, सम्यगदर्शन शरण आहे, सम्यक्चारित्र शरण आहे आणि सम्यक् तप-संयम शरण आहे. या चार आराधनांशिवाय अनंतानन्त काळामध्ये कोणी शरण नाही. तसेच उत्तमक्षमादिक दशधर्म प्रत्यक्ष या विश्वामध्ये समस्त क्लेश, अपमान, हानि-पासून रक्षण करणारे आहेत.”^{११}

ज्ञानाचा घनपिंड, आनंदाचा कंद, परमशरणभूत निजपरमात्मतत्त्वाशी अपरिचित प्राणी प्राप्त पर्याय आणि संयोगामध्येच तन्मय आहे. ते पर्यायांच्या परिवर्तनाने आणि संयोगांच्या विघटनाने निरंतर आकुळ-व्याकुळ होत आहेत. व्याकुळतेपासून वाचण्याकरिता जरी ते निरंतर प्रयत्नशील आहेत — शरणाच्या

शोधात आहेत; तरी एकंदरीत परिस्थिती तशीच्या तशीच राहिली आहे. राहणारच होती, कारण स्वतः मरणशील अशरणस्वभावी पर्यायांना आणि संयोगांना शरण कोण देणार? कसे देणार? का देणार?

या समस्येचे समाधानच अशरणभावना आहे; ज्यामध्ये या तथ्याचे चिंतन केले जाते, वारंवार विचार केला जातो की मरण ज्यांचा स्वभाव आहे, त्याना कोण वाचवू शकेल? अशरण ज्यांचा स्वभाव आहे, त्यांना कोण शरण दईल?

त्यांचे विघटन तर अनिवार्य आहे - या सत्याच्या स्वीकारामध्येच शांति आहे, आनंद आहे. जर शांति आणि आनंदाची ओढ आहे, तर आनंदाचा धाम आणि शांतीचा सागर अशा स्वभावामध्ये समावून जा, तेच परमशरण आहे. स्वभावाची आराधनारूप धर्मदेखील शरण आहे. त्याचे प्रतिपादक देव-गुरु-शास्त्र शरण आहेत.

या सर्वांना शरण जाण्याने पर्याय आणि संयोगांचे विघटन तर थांबणार नाही, परंतु तज्जन्य आकुळता आणि अशांति अवश्य थांबेल.

अशरण भावनेचे सर्वांग स्वरूप स्पष्ट करणाऱ्या बृहद्रव्यसंग्रहाच्या खालील ओळीच पहा -

“अथाशरणानुप्रेक्षा कथ्यते - निश्चयरलत्रयपरिणतं स्वशुद्धात्मद्रव्यं तद्बहिरंग सहकारिकारणभूतं पञ्चपरमेष्ठ्याराधनश्च शरणं, तस्माब्दहिर्भूता ये देवेन्द्रचक्र वर्तिसुभटकोटि भटपुत्रादिचेतनाः गिरिदुर्गभूविवरमणिमन्त्राज्ञाप्रसादौषधादयः पुनरश्चेतनास्तदुभयात्मका मिश्राश्च मरणकालादौ महाटव्यां व्याघ्रगृहीतमृगबालस्येव महासमुद्रे पोतच्युत पक्षिण इव शरणं न भवन्तीति विज्ञेयम् । तद्विज्ञाय भोगकांक्षारूपनिदानबन्धादिनिरालम्बने स्वसंवित्तिसमुत्पन्न सुखामृतसालम्बने स्वशुद्धात्मन्येवालम्बनं कृत्वा भावनां करोति । यादृशं शरणभूतमात्मानं भावयति तादृशमेव सर्वकालशरणभूतं शरणागतवज्रपञ्चरसदृशं निजशुद्धात्मानं प्राप्नोति । इत्यशरणानुप्रेक्षा व्याख्याता १

१. बृहद्रव्यसंग्रह, पृष्ठ १२०, गाथा ३५ची टीका

आता अशरणभावना सांगतात - निश्चयरत्नत्रयपरिणत निजशुद्धात्म द्रव्य आणि त्याचे बाह्य सहकारी कारणभूत पंचपरमेष्ठींची आराधना शरण आहे. याव्यतिरिक्त इंद्र, चक्रवर्ती, कोटिभट, सुभट पुत्रादि चेतन पदार्थ; पर्वत, किल्ला, गुफा, मणि-मंत्र, आज्ञा, महाल, औषध इत्यादि अचेतनपदार्थ; तसेच दोघांचे मिळून झालेले मिश्र पदार्थ - हे सगळे मरण वरैरे प्रसंगी घनदाट अरण्यामध्ये वाघाद्वारे पकडल्या गेलेल्या हरणाच्या पाडसाप्रमाणे अथवा महासागरामध्ये जहाजापासून सुटलेल्या पक्षाप्रमाणे शरण असत नाहीत - असे जाणले पाहिजे.

हे जाणून भोगांच्या इच्छास्वरूप निदानबंधादिचे अवलंबन न घेता स्वसंवेदनाने उत्पन्न झालेल्या सुखामृताचा धारक अशा शुद्धात्म्याचे अवलंबन घेणेच श्रेयस्कर आहे, शरण आहे. जो अशाप्रकारच्या शुद्धात्म्याचे शरण ग्रहण करतो, तो शुद्धात्म्याच्या शरणामध्ये त्याप्रमाणे सुरक्षित होतो, ज्याप्रमाणे पिंजर्यामध्ये हरिणादि वाघादीपासून सुरक्षित असतात.

अशा प्रकारे अशरणभावनेचे व्याख्यान समाप्त झाले. "

सर्व आत्मार्थी निजस्वभावाचे शरण ग्रहण करून अनंतसुखी व्हावेत - या पवित्र भावनेसह हा विषय पूर्ण करीत आहे.

दुसऱ्यांच्या दर्शनाने

कोणाची भूमि? भूमि भूमिची आहे, ही आजतागायत न कुणाची झाली आहे आणि न कोणाची होईल. संसारतापाचा अभाव तर स्वयं आत्म्याच्या दर्शनाने होतो. दुसऱ्यांच्या दर्शनाने आजपर्यंत कोणी संसारमुक्त झाला नाही न कधी होईलसुद्धा. संसारतापहारी तर पर आणि पर्यायापेक्षा निज परमात्मतत्त्वच आहे. त्याच्या दर्शनाचे नावच सम्यगदर्शन आहे, त्याच्या सकलज्ञानाचे नावच सम्यक् ज्ञान आहे आणि त्याचे ध्यानच सम्यक् चारित्र आहे. म्हणून त्याचे जावनणे, मानणे, आणि ध्यान करणेच संसाराचा अभाव करणारे आहे.

- आपण काहीही म्हणा, पृष्ठ २१

। हिंद ईश्वर मि छास छह लाल लाल-चत्री झिं निडम
 ॥ हिंद ईश्वर मि लाल प्रा लाली-लाल लिं लाल-छह
 । मि सप्तम झिं लिलवी लालम झिं लिली लालपत्रम
 ॥६ ॥ मे लालम झिं लाल लाली लाल के लालम लाल लाल
 लिली लिले लाल लाली लाली लाली लाली लाली लाली

३

संसारभावना

इसी दुखमय निरर्थक मलिन जो सप्यूर्णतः निस्सार है ।

जगजालमय गति चार में संसरण ही संसार है ॥

भ्रमरोगवश भव-भव भ्रमण संसार का आधार है ।

संयोगजा चिद्वृत्तियाँ ही वस्तुतः संसार है ॥ १ ॥

संयोगाकडे लक्ष केन्द्रित केल्याने आत्म्यामध्ये उत्पन्न होणारी दुःखमय, निरर्थक, मलीन आणि पूर्णपणे निस्सार (सत्वरहित) चित्तवृत्ति (विकारी भाव) च वास्तविक संसार आहे; जगजालमय चतुर्गतिभ्रमणालासुद्धा संसार म्हटले जाते. भ्रमरोग (मिथ्यात्व-अज्ञाना)ला वश होऊन भव-भवामध्ये परिभ्रमणच संसाराचा मूळ आधार अहे ॥ १ ॥

संयोग हों अनुकूल फिर भी सुख नहीं संसार में ।

संयोग को संसार में सुख कहें बस व्यवहार में ॥

दुःख-द्वन्द्व हैं चिद्वृत्तियाँ संयोग ही जगफन्द है ।

निज आतमा बस एकही आनन्द का रसकन्द है ॥ २ ॥

अनुकूल संयोगांची प्राप्ति होऊनसुद्धा संसारामध्ये सुखाची प्राप्ति शक्य नसते. अनुकूल संयोगांच्या प्राप्तिला सुख फक्त व्यवहारानेच म्हटले जाते. वास्तविक तर सर्व संयोग संसारातील जंजाळ आहेत, जंजालामध्ये अडकविणारेच आहेत आणि मानसिक द्वंदरूप चिद्वृत्तीदेखील दुःखरूपच आहेत. आनंदाचा रसकन्द तर एकमेव आपला आत्माच आहे. बाकी सर्व तर द्वंद-फंदच आहे ॥ २ ॥

मंथन करे दिन-रात जल धृत हाथ में आवे नहीं ।
रज-रेत पेले रात-दिन पर तेल ज्यों पावे नहीं॥
सद्भाग्य बिन ज्यों संपदा मिलती नहीं व्यापार में ।
निज आतमा के भान बिन त्यों सुख नहीं संसार में ॥ ३॥

ज्याप्रमाणे पाण्याचे मंथन (घुसळणे) मग भले ते रात्रंदिवस का न केले गेलेले असो, तरी त्यातून तुपाची प्राप्ति शक्य नाही, त्याचप्रमाणे वावूला रात्रंदिवस का न घाणीतून पिळले गेले तरी त्यापासून तेल निघणे शक्य नाही. तसेच ज्याप्रकारे सुदैवाखेरीज व्यापारामध्ये संपत्तिची प्राप्ति संभवित नाही; त्याच प्रमाणे निज आत्म्याला जाणल्याशिवाय संसारामध्ये सुखाची प्राप्ति संभवित नाही. ॥ ३ ॥

संसार है पर्याय में निज आतमा ध्रुवधाम है ।
संसार संकटमय परन्तु आतमा सुखधाम है॥
सुखधाम से जो विमुख वह पर्याय ही संसार है ।
ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है॥ ४॥

संसार तर फक्त अध्रुव पर्यायामध्ये आहे, निज ध्रुवधाम आत्म्यामध्ये नाही. जरी संसार संकटमय आहे, तरी आत्मा तर सुखाचा धामच आहे. या सुखाचा धाम अशा आत्म्यापासून जी पर्याय विमुख आहे, तीच पर्याय वास्तविक संसार आहे आणि ध्रुवधाम निज भगवान आत्म्याची आराधनाच आराधनेचा सार आहे ॥ ४ ॥

स्वभावदृष्टिवन्त सुखी

संयोगांना जोडल्याने सुख मिळत नाही, परन्तु संयोगावरून दृष्टि हटवून स्वभावसन्मुख केल्यानेच सत्य, सुख आणि संयोगाची प्राप्ति होते. स्वभावदृष्टिवन्तच वास्तविक सुखी होतात.

- सत्याचा शोध, पृष्ठ ४४

मैरांने किंवा तीव्र निकृष्ट उपर्युक्त संसारभावना का विचारणा करिते हैं।
मैरांने प्रथम इस निकृष्ट उपर्युक्त संसारभावना का विचारणा करते हैं।
लेखिका ने इस विषय पर लोक लिखित संसारभावना का विचारणा करते हैं।

संसारभावना : एक अनुशीलन

संसार है पर्याय में, निज आत्मा ध्रुवधाम है ।

संसार संकटमय परन्तु आत्मा सुखधाम है ॥

सुखधाम से जो विमुख वह पर्याय ही संसार है ।

ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है ॥

“आपल्या सुनिश्चित भवितव्यानुसार प्रत्येक समयाला होणाऱ्या संयोगांच्या वियोगाला आणि पर्यायांच्या परिणमनाला थांबविणे अथवा आपल्या इच्छेनुसार परिणमविण्यामध्ये कोणीही समर्थ नाही, कारण सर्व संयोग आणि पर्याय अनित्य आहेत, अशरण आहेत。” - ही गोष्ट अनित्य आणि अशरणभावनेच्या अनुशीलनाने अत्यंत स्पष्ट होऊनसुद्धा वस्तुच्या सम्यक् स्वरूपाशी अपरिचित अज्ञानीला अज्ञानवश आणि सम्यग्ज्ञानीला देखील कदाचित् रागवश अशा तर्हे चे विकल्पतरंग निर्माण होऊ शकतात किंवा होऊ लागतात की भले संयोगांना स्थायी स्वरूप देता येत नाही; परंतु जोपर्यंत ते आहेत, तोपर्यंत तर त्यांच्यापासून सुख प्राप्त होईलच. तसेच जे नवे संयोग प्राप्त होतील, त्यामधील ही काही सुखदायक असूच शकतील.

- अशाप्रकारच्या विचारामध्ये गुरफटल्याने त्यांचा उपयोग संयोगांवरुन हटत नाही आणि हटविला जाऊन स्वभावसन्मुख होत नाही.

- अशा परिस्थितीतून बाहेर पडण्याकरिता केल्या जाणाऱ्या चिंतन-प्रक्रियेचे नाव संसारभावना आहे. संसार-भावनेमध्ये हे चिंतन केले जाते की, संयोगांमध्ये सुख नाही, संयोगांमध्ये सुखाची कल्पनाच दुःखाचे मूळ आहे.

“दाम बिना निर्धन दुखी, तृष्णावश धनवान ।

कहुँ न सुख संसार में, सब जग देख्यो छान ॥”

१. कविवर भूधरदासकृत : बारा भावना

वरील छंदामध्ये या तथ्याला सशक्तरूपाने स्पष्ट केले गेले आहे की, संपूर्ण जग धुळाळ्ले; पण संयोगांमध्ये कोठे सुख आढळले नाही. जर निर्धन धनाशिवाय दुःखी आहे तर धनवान देखील कोठे सुखी आहेत? ते देखील तृष्णावश दुःखीच आढळून येतात.

संसरणच संसार आहे आणि चतुर्गति परिभ्रमणाचे नावच संसरण आहे. जिनागमाध्ये सर्वत्र चतुर्गतिच्या दुःखाचेच वर्णन आहे. जैनसमाजामध्ये सर्वात जास्त वाचल्या जाणाऱ्या सरळ-सोप्या, सरस-सुबोध अशा पं. दौलतरामकृत छहढालेचा आरंभच चतुर्गतिच्या वर्णनाने होतो. त्याच्या तर पहिल्या ढालेमध्येच चतुर्गतिच्या दुःखाचे विस्ताराने वर्णन केले आहे ते मुळात वाचनीय आहे.

त्या छहढालेच्या पाचव्या ढालीमधील संसारभावनेसंबंधी छंद खालील प्रमाणे आहे :-

“चहुँगति दुख जीव भरे हैं, परिवर्तन पंच करे हैं।

सब विधि संसार असारा, यामैं सुख नाहिं लगारा ॥

चारी गति दुःखी जीवांनीच भरलेल्या आहेत. तात्पर्य हे आहे की, पंचपरावर्तनाच्या माध्यमाने चतुर्गतिमध्ये भ्रमण करणारे सर्व जीव दुःखीच आहेत, चारी गतिमध्ये कोठेही सुख नाही. हा चतुर्गति-संसार सर्वप्रकारे असार आहे; त्यामध्ये तिळभरसुद्धा सुख नाही - सार नाही.”

प्रतिकूल संयोगांना दूर करून आणि अनुकूल संयोगांना मिळवून सुखी बनण्याच्या या उद्देशाने केले गेलेले कोणाचेही प्रयत्न न आजपर्यंत यशस्वी झाले आहेत आणि न कधी होतील म्हणून संयोगांवरील दृष्टि (लक्ष) हटविण्यामध्येच सार आहे बाकी सर्व संसार आहे.

सुखाच्या लालसेने संयोगांकडे पाहणाऱ्या या जगाला या गोष्टीचा विचार करणे, चिंतन करणे, मंथन करणे आवश्यक आहे, की ज्या संयोगांकरिता तू एवढा आसक्त आहेस, अभिलाषा बाळगून आहेस, ज्यांना प्राप्त करण्यासाठी तू सर्व काही विसरून आकाश-पाताळ एक करीत आहेस; त्यामध्ये सुख आहे की नाही? ते प्राप्त झाल्यानंतर सुख प्राप्त होईल का नाही?

कधी असे न व्हावे की संपूर्ण आयुष्य त्यांना मिळविण्यासाठी खर्ची घालावे आणि ते प्राप्तही होऊ नयेत; कारण या संयोगांना प्राप्त करणे म्हणजे जणु बेडकांना तराजूमध्ये तोलण्यासारखे कठीण (असाध्य) आहे. तराजूच्या पारड्यात एकाला ठेवेपर्यंत त्यातील दोघे उड्या मारून खाली पडतात. जोपर्यंत एखादा संयोग मिळतो तोपर्यंत दुसरा बिखरून जातो. जेव्हा दात असतात तेव्हा चणे मिळत नाहीत आणि जेव्हा चणे मिळतात तोपर्यंत दात पढून गेलेले असतात. ज्यांना दगड पचविण्याची ताकत आहे, त्याना दूधतूप मिळत नाही, सुक्या चपात्या/सुक्या भाकरीचे तुकडे तोडावे लागतात. ज्यांना सर्व काही उपलब्ध आहे; त्यांचे तूप, साखर, मीठ, तेल सर्व बंद आहे; मुगाच्या दाळीच्या पाण्यावर जगावे लागते. ते जर इच्छातील तर दुधातुपामध्ये दिवसभर आकंठ बुदू शकतील, परंतु त्यांच्या समोर त्यांचे पाहुणे सर्व गोष्टींचा पाहुणचार मजेत घेतात आणि हे बिन साखरेचा चहा पीत असतांना आढळतात.

एखादे वेळेस पुण्ययोगाने सर्व संयोग जुळले तरी देखील काय सुख प्राप्त होईल?

आपण असे म्हणाल की, त्याचा पता तेव्हा लागेल, जेव्हा सर्व अनुकूल संयोग जुळतील.

नाही बंधुंनो! या गोष्टीच्या प्रतीक्षेमध्ये वेळ घालविणे शहाणपणाचे नाही. अशाप्रकारचे संयोग आज ज्यांना उपलब्ध आहेत, त्यांच्याकडे पाहूनच योग्य निर्णयाप्रत पोहोचले पाहिजे. हे सर्वश्रुतच आहे की लौकीकदृष्ट्या ज्या व्यक्ति सर्वसंपन्न आहते त्यांना आज झोपेच्या गोळ्या खाल्याशिवाय झोप येत नाही. आपल्याला त्या चक्रवर्तीच्या अनुभवाचादेखील फायदा उचलला पाहिजे, जे घटखंड पृथ्वीचे अधिपति (स्वामी) होऊन-देखील सर्व-काही सोडून नग्न-दिगम्बर झाले होते.

आपल्याला वैराग्यभावनेच्या खालील ओर्डीवर ध्यान दिले पाहिजे -

“मैं चक्री पद पाय निरंतर भोगे भोग घनेरे ।
तो भी तनक भये नहिं पूरन भोग मनोरथ मेरे॥

राज-समाज महा अघकारण बैर बढ़ावनहारा ।
 वेश्या सम लक्ष्मी अति चंचल याका को पतियारा ।
 मोह महारिपु बैर विचार्यो जग जिय संकट डारे ॥
 गृह कारागृह वनिता बेड़ी परिजन जन रखवारे ।
 सम्यक् दर्शन-ज्ञान चरण तप ये जिय के हितकारी ।
 ये ही सार असार और सब यह चक्री चित धारी ॥”

याच वैराग्यभावनेमध्ये आलेल्या संसाराच्या स्वरूपाचे जिवंत चित्र
 रेखाटणाऱ्या खालील ओळी सुद्धा पाहण्याजोग्या आहेत -

“सुरगति में परसम्पति देखे राग-उदय दुख होई।
 मानुष योनि अनेक विपत्तिमय सर्वसुखी नहिं कोई ॥
 कोई इष्ट-वियोगी बिलखै कोई अनिष्ट-संयोगी।
 कोई दीन दरिद्री बिगूचे कोई तन के रोगी ।
 किस ही घर कलिहारी नारी के बैरी सम भाई ।
 किस ही के दुख बाहिर दीखै किस ही उर दुचिताई ॥
 कोई पुत्र बिना नित झूरे होय मरै तब रोवै ।
 खोटी संतति सौं दुख उपजै क्यों प्राणी सुख सोवै ?
 पुण्य उदय जिनके तिनके भी नाहिं सदा सुख साता ।
 यह जगवास जथारथ देखे सब दीखै दुखदाता ॥
 जो संसार विषें सुख होता तीर्थकर क्यों त्यागै ।
 काहे को शिव-साधन करते संजम सौं अनुरागै ॥

अरे बाबानो ! जरा विचार तर करा, जर ह्या चतुर्गति-भ्रमणरूप संसारमध्ये
 सुख असते तर तीर्थकरासारखे महापुण्यवान महापुरुष यांना सोडून का निघून
 जातात आणि संयम धारण करून मुक्ति प्राप्त करण्याचा पुरुषार्थ का करतात ?
 संयोगांमध्ये सुख शोधणे म्हणजे शक्तिचा आणि वेळेचा अपव्यय आहे.
 जसे कितीही घुसळले तरी, पाण्यातून लोणी काढणे शक्य नाही; कितीही

पिळ्ले, तरी वाक्यतून तेल प्राप्त करणे शक्य नाही, त्याप्रमाणे सुखाच्या प्राप्तिकरिता संयोगांच्या शोधार्थ केले गेलेले संपूर्ण प्रयत्न निरर्थकच आहेत, त्यांच्याकडून सुखाची प्राप्ति कधीही शक्य होणार नाही.

सुखाच्या प्राप्तिकरिता तर सुखाचा सागर निजस्वभावाचा शोध घेणे आवश्यक आहे, आश्रय आवश्यक आहे, ज्ञान-श्रद्धान आवश्यक आहे, ध्यान आवश्यक आहे.

- अशाप्रकारचे चिंतनच संसारभावनेचे मूळ आहे.

ज्याप्रमाणे संयोग न सुखस्वरूप आहेत आणि न सुखाचे कारण आहेत, त्याचप्रमाणे न दुःखरूप आहेत आणि न दुःखाचे कारणही आहेत; ते तर परपदार्थ आहेत, निमित्तमात्र आहेत. दुःखाचे मूळ कारण तर संयोगीभाव आहेत, संयोगांच्या आश्रयाने उत्पन्न झालेले आत्म्याचेच विकारीभाव आहेत. संयोगीभाव-विकारीभावच वास्तविक संसार आहे. या संदर्भामध्ये खालील ओळी पहा -

“परद्रव्यन तैं प्रीति जो, है संसार अबोध ।

ताको फल गति चार में, भ्रमण कह्यो श्रुतशोध ॥१॥

अरु संसारभावना एह परद्रव्यन सौं कीजे नेह ।

तू चेतन ये जड़ सरवंग, तातैं तज्हु परायो संग ॥२॥

वास्तविक तर परद्रव्यामध्ये जो प्रीति (ममते) चा भाव आहे, एकत्र आहे, राग (स्नेह) आहे, अज्ञान आहे - तोच संसार आहे. शास्त्रकारांनी त्याचेच फळ चतुर्गतिभ्रमण आहे. असे सांगितले आहे.

पर द्रव्यांशी केला गेलेला स्नेह वास्तविक संसार आहे. हे आत्मन्! तू चेतन आहेस आणि शरीरादि परद्रव्य सर्वांग जड आहेत, म्हणून यापासून स्नेह सोड

- अशाप्रकारचे चिंतनच संसारभावना आहे.”

वरील दोन्ही छंदांमध्ये पर द्रव्यांच्या प्रति असलेल्या प्रीति-स्नेहालाच संसार म्हटलेले आहे आणि याच प्रीतिला चतुर्गति भ्रमणाचे कारण म्हटले आहे. कारण

१. पण्डित जयचंद्रजी छाबडाकृत : बारा भावना, छंद ३
२. ऐच्या भगवतीदासकृत बारा भावना, छंद ४

परसंगाने पराप्रति प्रीति उत्पन्न होते, म्हणून परसंगाच्या त्यागाचा देखील सल्ला दिलेला आहे.

अशाप्रकारे हे स्पष्ट आहे की आत्म्यामध्ये उत्पन्न होणारे मोह-राग-द्वेषरूप संसार क्षणभंगुर अनित्य आहे. हे भाव परलक्ष्यामुळे (पराकडे लक्ष्य दिल्याने) आत्म्यामध्येच उत्पन्न होतात, आत्म्याच्याच विकारी पर्याय आहेत, आत्म्याच्याच दुःखरूप अवस्था आहेत.

आत्मा अनादि-अनंत नित्य अविनाशी परमपदार्थ आहे आणि हा मोह-राग-द्वेषरूप संसार क्षणभंगुर अनित्य आहे - या दृष्टिने 'जीव संसारामध्ये आहे' - असे म्हणण्यापेक्षा 'जीवामध्ये संसार आहे' - हे म्हणणे अधिक उपयुक्त आहे.

'जीव' द्रव्य आहे आणि 'संसार' पर्याय आहे. द्रव्यामध्ये पर्याय असतात, पर्यायामध्ये द्रव्य नाही. संसार जीव द्रव्याची विकारी पर्याय आहे, म्हणून असे म्हणणे कोणत्याही प्रकारे विसंगत ठरणार नाही की जीवामध्येच संसार आहे संसारामध्ये जीव नाही. जेव्हा असे म्हटले जाते की जीव संसारामध्ये आहे तेव्हा त्याचे तात्पर्य देखील हेच होते की, जीव या समयामध्ये मोह-राग-द्वेषरूप परिणमित होत आहे, चतुर्गति-परिणमन करीत आहे.

काही लोक संसाराचा अर्थ जग असे समजतात. जगामध्ये संसार शब्दाचा वापर विश्व दुनिया या अर्थामध्ये देखील केला जातो; परंतु संसारभावनेच्या संदर्भामध्ये संसारचा अर्थ जग, विश्व, दुनिया हा कोणत्याही परिस्थितीत संभवित नाही; कारण बारा भावनामध्ये संसारभावनेप्रमाणे लोकभावनासुद्धा आहे. लोक आणि संसार भिन्न-भिन्न भावना आहेत. संसार तिसरी व लोक दहावी भावना आहे.

दोघांमध्ये बिंदू आणि सिंधूएवढे अंतर आहे. संसार बिंदू आहे तर लोक सिंधू आहे. संसार जीवाची फक्त विकारी पर्यायच आहे आणि लोक (विश्व) सहा द्रव्यांच्या समूहाला म्हणतात. सहा द्रव्यांमध्ये अनंत जीव, अनंतानंत पुद्गल, असंख्यात कालाणु, एक आकाश, एक धर्मद्रव्य, एक अर्धमद्रव्य - ही सर्व अनंतानंत द्रव्यं सामावलेली आहेत.

कोठे अनादि-अनंत षट्द्रव्यमयी लोक (विश्व) आणि कोठे मोह-राग-द्वेषरूप दुःखरूप जीवाची क्षणभंगुर विकारी पर्यायरूप संसार ?

लोक (विश्व) मात्र ज्ञेय आहे परंतु संसार हेय (त्यागण्यायोग्य) देखील आहे. षट्द्रव्यमयी लोकाला फक्त जाणायचे आहे, परन्तु संसाराचा तर नाशही

करायचा आहे. जिनागमाचा सर्व उपदेश भवाचा (संसाराचा) अभाव करण्यासाठीच आहे. या बारा भावनांचे चिंतन ही चतुर्गति भ्रमणरूप संसारापासून विरक्ति उत्पन्न करून मोह-राग-द्वेषरूप संसाराचा अभाव करण्यासाठीच केले जाते.

या दोहोंच्या चिंतन-प्रक्रियेमध्ये देखील फरक आहे. लोकभावनेचा विस्तार षट्क्रियांच्या स्वरूपादिचे विवेचनप्रेरक सुद्धा असू शकतो आणि त्रिलोकाच्या आकार-प्रकारच्या व्याख्यानरूपाने देखील. ज्याप्रमाणे संस्थानविचय नामक धर्माध्यानामध्ये विश्वाचे भौगोलिक चिंतन असते, त्याप्रमाणे लोकभावनेमध्ये सुद्धा असू शकते. संसारभावनेमध्ये संयोगांची निरर्थकता आणि संयोगीभावाच्या दुःखरूपतेचे चिंतन केले जाते.

येथे एक प्रश्न संभवतो की लोकभावनेमध्ये देखील स्वर्ग-नरकाचे वर्णन आढळते आणि संसारभावनेमध्ये देखील नरकादि गतिंची चर्चा असते ?

होय, असते; परंतु दोघांच्या दृष्टिकोनामध्ये आणि विवेचनपद्धतिमध्ये फरक असतो. लोकभावनेमध्ये अधोलोक, मध्यलोक आणि ऊर्ध्वलोकाच्या रचनेचे स्वरूप दाखविले जाते आणि संसारभावनेमध्ये तीन लोकांचे नाही, चार गति आणि त्यामध्ये होणाऱ्या दुःखाचे वर्णन केले जाते. कारण चारही गतीतील जीव तीनलोकातच रहातात; म्हणून ज्या लोकांना संसार आणि लोकभावनेच्या चिंतनप्रक्रियेचे सम्यक् ज्ञान (योग्य ज्ञान) नाही त्यांना दोघांच्या एकतेचा भ्रम होण्याची शक्यता आहे.

लोकभावनेच्या विषयाचे विस्तृत विवेचन यशावकाश केले जाईल. येथे तर आता संसारभावनेचे अनुशीलन चालू आहे.

संसारभावनेची सीमा संयोग आणि संयोगीभावापर्यंतचीच आहे. संयोगांची निरर्थकता आणि संयोगीभावांच्या दुःखरूपतेचे चिंतनच संसारभावनेची मर्यादा आहे. परंतु चतुर्गति देखील संयोगरूपच आहेत किंवा जीवाच्या भावाच्या अपेक्षेने संयोगीभावरूप आहेत, म्हणून संसारभावनेमध्ये त्यांचे वर्णन साहजिकच येते.

येथे एक प्रश्न उठणे साहजिक आहे की, संयोगांची चर्चा तर अनित्य-अशरणभावनेमध्ये भरपूर झाली आहे, म्हणून संसारभावनेतूनसुद्धा त्यांच्याच बाबतीत विचार करणे कितपत योग्य आहे ?

अहो ! अनित्य आणि अशरणभावनेच्या चिंतन-प्रक्रियेपेक्षा संसार भावनेची चिंतन प्रक्रिया भिन्न आहे. बारा भावनांमध्ये मूलभूत फरक परस्पर चिंतन-प्रक्रियेचाच आहे. त्याला नीट समजल्याशिवाय अशाप्रकारचे आणखीदेखील अनेक प्रश्न उपस्थित होऊ शकतील.

अनित्यभावनेमध्ये संयोगांची क्षणभंगुरता, अशरणभावनेमध्ये संयोगांची अशरणता आणि संसारभावनेमध्ये त्याच संयोगांची निरर्थकता - दुःखरूपता दाखविली जाते.

जसे की सुरवातीलाच सांगितले होते की, या भावनांच्या चिंतन-प्रक्रियेमध्ये क्रमिक-विकास आहे. बारा भावनांच्या चिंतनाचा एकमेव उद्देश दृष्टिला संयोगावरून हटवून स्वभावाकडे घेऊन जाणे हा आहे. कारण संयोगीभावरूप संसाराची उत्पत्ति-वृद्धि संयोगाधीन दृष्टिचाच परिणाम आहे. जोपर्यंत या जीवाची दृष्टि संयोगावर आहे, तोपर्यंत मोह-राग-द्वेषरूप संयोगीभाव उत्पन्न होतच राहतील. मोह-राग-द्वेष भावाव्यतिरिक्त आणखी संसार आहे तरी काय ? अशाप्रकारे हा सिद्धान्त आहे की संयोगाधीन दृष्टिच संसाराचे कारण आहे.

जर आपणाला भवदुःखापासून वाचावयाचे आहे तर संयोगाधीन दृष्टिचा त्याग करावाच लागेल. बारा भावनेची चिंतन-प्रक्रियादेखील या दृष्टिनेच पल्लवित झाली आहे.

ज्याप्रकारे अनित्यभावनेमध्ये संयोगांच्या अनित्यतेबरोबर स्वभावाच्या नित्यपणाचे सुद्धा चिंतन केले जाते, अशरणभावनेमध्ये संयोगांच्या अशरणते बरोबर स्वभावाच्या शरणभूतपणाचे सुद्धा चिंतन केले जाते; त्याप्रकारे संसारभावनेमध्ये देखील संयोगांच्या असारतेबरोबर स्वभावाच्या सारभूतपणाचे देखील भरपूर चिंतन केले जाते.

या संदर्भामध्ये कविवर बुधजनकृत छहढालेमधील संसारभावनेसंबंधीचे कथन पहा -

“यह संसार असार महान, सार आप में आपा जान ।
सुखते दुख दुखते सुख होय, समता चारों गति नहि कोय ॥

हा संसार महाअसार आहे, आपला आत्माच महान आहे, सार आहे. या चतुर्गतिभ्रमणरूप संसारामध्ये क्रमशः सांसारिक सुखानंतर दुःख आणि दुःखानंतर सांसारिक सुख तर होतच असतात, परंतु चारी गतिमध्ये समतारूपी खेरे - यथार्थ सुख कोठेपण नाही.”

वरील छंदामध्ये संसाराला असार आणि आत्म्याला सारभूत म्हटले गेले आहे.

इथे एक प्रश्न उटू शकतो की, वरील छंदामध्ये संसारामत दुःखाबरोबर सुख आहे असे देखील म्हटले आहे, परंतु पंडित दौलतरामजीकृत छहढालेमध्ये अगदी स्पष्ट लिहले आहे -

“सब विधि संसार असारा, यामें सुख नाहिं लगारा ।”

होय, बाबारे, असे लिहिले तर आहे; परंतु तेथे समतारूपी सुखाची गोष्ट आहे, समतारूपी सुख अर्थात् वास्तविक सुख तर संसारामध्ये कणभर देखील नाही. जरा लक्षपूर्वक पहा ही गोष्ट तर बुधजनजींनी सुद्धा स्पष्टपणे स्वीकारली आहे की, ‘समता चारों गति नहिं कोय.’ त्यांनी संसारामध्ये ज्या सुखाचा स्वीकार केला आहे, ती तर पुण्योदयाने प्राप्त होणाऱ्या विषयसुखाची गोष्ट आहे, ते तर बोलण्यापुरतेच सुख आहे. वास्तविक ते सुखच नाही, दुःखच आहे.

गोष्ट अशी आहे की, जगामध्ये अर्तीद्वय आनंदाबरोबर विषयभोगाला देखील सुखच म्हटले जाते. म्हणून या गोष्टीकडे पूर्ण सावधगिरीने पाहिले पाहिजे की सुख शब्दाचा प्रयोग कोठे कसा केला आहे.

संयोगांची क्षणभंगुरता, अशरणता आणि निरर्थकतेचे भान (ज्ञान) झाल्याशिवाय संयोगवरील दृष्टि हटणार नाही. अशाप्रकारे स्वभावाचे महात्म्य आल्याशिवाय दृष्टि स्वभावसन्मुख होणार नाही. लक्षात ठेवावे की दृष्टि स्वभावसन्मुख होण्यानेच सम्यग्दर्शनादि स्वभावभावाची (मोक्षमार्गांची) उत्पत्ति आणि वृद्धि होते.

संसार दुःखापासून मुक्त होण्याकरिता मुक्तिमार्गाचा पथिक होणे आवश्यकच नव्हे अनिवार्य आहे. स्वंभावसन्मुखतेच्या व्यतिरिक्त आणखी अन्य कोणताच मुक्तीचा मार्ग नाही. कारण दृष्टि संयोगविमुख आणि स्वभावसन्मुख होताच स्वभावाची साधनं संवर-निर्जरा यांची उत्पत्ति होऊन वृद्धिचा प्रारंभ होतो आणि कालांतराने हीच संवर-निर्जरारूप स्वभावांची साधनं वृद्धिला प्राप्त होऊन मोक्षस्वरूप सिद्धत्वामध्ये परिणमित होतात.

सिद्धत्वाच्या प्राप्तिच्या पवित्र उद्देशानेच अनित्यभावनेमध्ये संयोगांची अनित्यता आणि स्वभावाची नित्यता, अशरणभावनेमध्ये संयोगांची अशरणता आणि स्वभावाचा शरणभूतपणा, तसेच संसारभावनेमध्ये संयोगांची निरर्थकता (असारता) आणि स्वभावाच्या सार्थकतेचे भरपूर दिग्दर्शन केले जाते.

सर्वात प्रथम अनित्यभावनेमध्ये स्वभावाची नित्यता आणि संयोगांची अनित्यता दाखवून दृष्टिला संयोगावरून हटवून स्वभावाकडे जाण्याकरिता प्रेरित केले जाते. परंतु मोह-राग-द्वेषाच्या प्राबल्यामुळे अज्ञानी आणि राग-द्वेषाच्या प्राबल्यामुळे ज्ञानी देखील जेव्हा अनित्य संयोगांच्या रक्षणार्थ शरणाचा शोध घेऊ लागतो तेव्हा अशरण भावनेमध्ये संयोगांची अशरणता आणि स्वभावाच्या परमशरणभूतपणाचे परिपूर्ण ज्ञान अनेक युक्त्या आणि उदाहरणांच्या माध्यमातून करविले जाते; परंतु जेव्हा ते आकुळ-व्याकुळ होऊन प्राप्त संयोगामध्येच सुखाची कल्पना करू लागतात, तेव्हा संसार भावनेमध्ये सुखप्राप्तिकरिता संयोगांची निरर्थकता व स्वभावाच्या सार्थकतेचे ज्ञान करविले जाते.

अशाप्रकारे आपण पाहतो की भावनांच्या चिंतन-प्रक्रियेमध्ये पवित्र-उद्देशाची पूर्ति करणारा एक क्रमिक विकास आहे. म्हणून हे अत्यंत स्पष्ट आहे की संसार, अनित्य आणि अशरणभावनांमध्ये चिंतन केलेल्या विषयांची पुनरावृत्ति नाही, परंतु चिंतनप्रक्रियेचे पुढचे आणि आवश्यक पाऊलच आहे.

ही गोष्ट देखील अत्यंत स्पष्ट आहे की, संसारभावनेमध्ये संसाराची असारता म्हणजेच संयोगांची निरर्थकता तसेच आत्मस्वभावाचा सारभूतपणा अर्थात् सार्थकतेचा विचार केला जातो, चिंतन केले जाते.

गांभीर्याने विचार केला तर दुःखाचेच दुसरे नाव संसार आहे. अनादिकाळापासून या जीवाने अनंत दुःख भोगली आहेत आणि भोगत आहे. मोठ्या सुदैवाने सहजच विचारशक्ति आणि विचार करण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे, म्हणून संधी चुकविणे योग्य होणार नाही. सुखाच्या कल्पनेमध्ये गुरफटून जर ही संधी हुकली तर मग चार गति आणि चौच्यांशी लाख योनीमध्ये भटकण्याशिवाय गत्यंतर नाही. म्हणून संसाराची असराता जाणून सारभूत निज शुद्धात्म्याच्या आराधनेमध्येच सार आहे.

संसारभावनेसंबंधी अशा प्रकारच्या विचार-चिंतन-मनन-घोलनाची सार्थकता तेव्हाच आहे, जेव्हा चिंतन करण्याची दृष्टि, उपयोग आणि ध्यान संयोगांपासून हटून स्वभावसन्मुख होऊन अतीन्द्रिय-आनंदाचा तो अनुभव करेल.

सर्व आत्मार्थी संसाराच्या दुःखमय स्वरूपाचा विचार करून स्वभावसन्मुख होऊन अनंत सुख प्राप्त करोत - या पवित्र भावनेसह पूर्ण करीत आहे. •

विनय आणि विवेक

विनयाशिवाय तर विद्या प्राप्त होतच नाही. परंतु विवेक आणि प्रतिभादेखील अनिवार्य आहेत यांच्याशिवायसुद्धा विद्यार्जन. अशक्य आहे. गुरुप्रति अचल आस्थेचेसुद्धा महत्वपूर्ण स्थान आहे. परंतु ती भीतिच्या सीमेपर्यंत पोहोचता कामा नये, नाहीतर ती विवेकाला कुंठित करेल.

समोर आलेल्या समस्यांचे योग्य समाधान तर स्वतःच्या विवेकानेच शक्य आहे. कारण गुरुची उपलब्ध तर सदैव आणि सर्वत्र शक्य नाही. परंपरा देखील प्रत्येक समस्येचे समाधान प्रस्तुत करू शकत नाही; कारण एक तर समस्यांच्या अनुरूप परंपरांची उपलब्धी सदैव संभवत नाही आणि दुसरे तर परिस्थितीसुद्धा बदलत असतात.

जर विवेकाची जागा सर्वोपरि आहेला तरी तो विनयाला आणि मर्यादेला भंग करणारा असता कामा नये. विवेकाच्या नवाखाली काहीही करणे तर महापाप आहे; कारण अंकुश नसलेला विवेक पूर्वजांकडून प्राप्त श्रुतपरंपरेला घातक सिद्ध होऊ शकतो.

क्षेत्र आणि काळाच्या प्रभावाने आलेल्या विकृतिंचे निराकरण करणे जागृत विवेकाचेच काम आहे, परंतु यामध्ये सर्वांगीण खबरदारी अनिवार्य आहे.

- आपण काहीही म्हणा, पृष्ठ ३१

एकत्वभावना

आवृत्ति का उम्मीद सागर शान्ति का निज आत्मा।

मन इस्तु जड़ पर ज्ञान का घनपिंड केवल आत्मा ॥

जीवन-मरण सख-दख सभी भोगे अकेला आत्मा ।

शिव-स्वर्ग नर्क-निगोद में जावे अकेला आतमा ॥१॥

निज भगवान आत्मा आनंदाचा रसकंद, ज्ञानाचा घनपिंड आणि शान्तिचा सागर आहे. एक आत्मा सोडून बाकी द्रव्य अचेतन आहेत. ह्या संसारामध्ये हा आत्मा जीवन-मरण व सुख-दुःख एकटाच भोगतो आणि नरक, निगोद, स्वर्ग किंवा मोक्षाला देखील एकटाच जातो ॥ १ ॥

इस सत्य से अनभिज्ञ ही रहते सदा बहिरातमा।

पहिचानते निजतत्त्व जो वे ही विवेकी आतमा ॥

निज आतमा को जानकर निज में जमे जो आतमा।

वे भव्यजन बन जायेंगे पर्याय में परमात्मा ॥२॥

बहिरात्मा अज्ञानी जीव वरील तथ्यापासून अपरिचितच (अनभिज्ञच) असतो. जे आत्मा वरील सत्य किंवा निजात्मतत्वाला ओळखतात तेच विवेकी ज्ञानी आहेत. जे जीव निजात्मतत्वाला ओळखून, जाणून निजामध्येच स्थिर होतात, रममाण होतात, ते भव्यजीव पर्यायामध्येसुद्धा परमात्मा बनतात. || २ ||

सत्यार्थ है बस बात यह कुछ भी कहो व्यवहार में।
 संयोग हैं सर्वत्र पर साथी नहीं संसार में॥
 संयोग की आराधना संसार का आधार है।
 एकत्व की आराधना आराधना का सार है॥३॥

व्यवहारामध्ये काहीही सांगितलेले असो, परंतु सत्यार्थ गोष्ट तर हीच आहे. संसारामध्ये संयोग तर सर्वत्र आढळतात पण सोबती कोणी मिळत नाही. संयोगांची आराधना, ध्यास, त्यांची महिमाच संसाराचे कारण आहे, आधार आहे. आणि निज एकत्वाची आराधनाच आराधनेचा सार आहे. ||३||

एकत्व ही शिव सत्य है सौन्दर्य है एकत्व में।
 स्वाधीनता सुख शान्ति का आवास है एकत्व में॥
 एकत्व को पहिचानना ही भावना का सार है।
 एकत्व की आराधना आराधना का सार है॥४॥

एकत्व सत्य आहे, एकत्वच सुंदर आहे आणि एकत्वच कल्याणकारी आहे. सुख, शांती आणि स्वाधीनता एकत्वाच्या आश्रयानेच प्रगट होते; कारण यांचा निवास एकत्वामध्येच आहे. एकत्वभावनेचा सार तर एकत्वाला ओळखण्यामध्येच आहे आणि एकत्वाची आराधनाच आराधनेचा सार आहे. ||४||

एक आत्माच माझा आहे

एगो में सासदो अप्पा पाणदंसणलक्खणो।
 सेसा में बाहिरा भावा सब्बे संजोगलक्खणा॥

ज्ञान-दर्शनलक्षणवाला एक शाश्वत आत्माच माझे आहे, शेष संयोगलक्षणवाले सर्वभाव माझ्याहून बाहेर आहेत.

— नियमसार, गाथा १०२.

एकत्वभावना : एक अनुशीलन

एकत्व ही शिव सत्य है सौन्दर्य है एकत्व में।
स्वाधीनता सुख-शानि का आवास है एकत्व में॥
एकत्व को पहचानना ही भावना का सार है।
एकत्व की आराधना आराधना का सार है॥

अनित्य, अशरण व संसारभावनांच्या चिंतनामध्ये संयोगांची क्षणभंगुरता, अशरणता व निरर्थकता तसेच निजस्वभावाची नित्यता, शरणभूतता आणि सार्थकता अत्यंत स्पष्ट होऊन सुद्धा ज्ञानी-अज्ञानी सर्वाना आपापल्या भूमिकेनुसार सुख-दुःख मिळून-मिसळून एकत्र भोगण्याचा विकल्प थोडा फार शिल्लक राहतोच, मुळापासून पूर्ण नष्ट होत नाही.

अशा विकल्पांना पार मुळापासून उडून फेकण्यासाठीच एकत्व आणि अन्यत्वभावनांचे चिंतन केले जाते.

एकत्वे आणि अन्यत्वभावनांमध्ये अस्ति-नास्तिचाच फरक आहे. ज्या गोष्टींचे एकत्वभावनेमध्ये अस्तिने (Positive) चिंतन केले जाते, त्याच गोष्टींचे अन्यत्वभावनेमध्ये नास्तिने (Negative) चिंतन होते.

बृहदद्रव्यसंग्रहाच्या ३५ व्या गाथेच्या टीकेमध्ये या दोन्ही भावनांचा फरक स्पष्ट करण्याकरिता लिहिले आहे :-

“एकत्वानुप्रेक्षायामेकोऽहमित्यादिविधिरूपेण व्याख्यानं, अन्यत्वा-नुप्रेक्षायां तु देहादयो मत्सकाशादन्ये, मदीया न भवन्तीति निषेधरूपेण। इत्येकत्वान्यत्वानुप्रेक्षायां विधिनिषेधरूप एव विशेषस्तात्पर्यं तदेव।

एकत्व-अनुप्रेक्षेमध्ये 'मी एक आहे' — वगैरे प्रकाराने विधिरूप (अस्तिरूप) व्याख्यान आहे आणि अन्यत्व-अनुप्रेक्षेमध्ये 'देहादि पदार्थ माझ्याहून भिन्न आहेत, माझे नाहीत' - अशाप्रकारे निषेधरूपाने (नास्तिरूप) व्याख्यान आहे. अशातहे ने एकत्व आणि अन्यत्व या दोही अनुप्रेक्षांमध्ये विधि आणि निषेधरूपच अंतर आहे, दोहोंचे तात्पर्य एकच आहे."

अन्यत्वभावनेची चर्चा यथास्थान होईलच, आता तर येथे एकत्वभावनेचे अनुशीलनच अपेक्षित आहे.

जीवन-मरण, सुख-दुःख वगैरे प्रत्येक अवस्थेला जीव एकटाच भोगतो, कोणत्याही परिस्थितीमध्ये एखाद्याची सोबत संभवित नाही. वस्तुच्या अशा स्थितीचे, अवस्थेचे चिंतन एकत्वभावनेमध्ये गांभियने केले जाते, अनेक युक्त्या आणि उदाहरणांनी वरील तथ्यांचीच पुष्टी केली जाते.

एकत्वभावनेचे स्वरूप स्पष्ट करणारा खालील छंद पाहण्यायोग्य आहे -

"एकाकी चेतन सदा, फिरे सकल संसार।
साथी जीव न दूसरो, यहु एकत्व विचार॥१॥"

वरील छंदामध्ये ही गोष्ट अत्यंत स्पष्टपणे सांगितली आहे की, संपूर्ण संसारामध्ये परिभ्रमण करणारा हा जीव प्रत्येक परिस्थितीमध्ये सदैव एकटाच असतो, कोणी दुसरा साथ-सोबत देत नाही - हे विचार करणेच एकत्वभावना आहे.

"आप अकेला अवतरे, मरे अकेला होय।
यों कबहूँ या जीव को, साथी सगा न कोय॥२॥"

या छंदामध्ये जन्म आणि मरणामध्ये एकटेपणा दाखवून मात्र जन्म आणि मरणामध्येच एकटेपणा दाखविला नाही, परंतु जन्मापासून मरणापर्यंतच्या प्रत्येक परिस्थितीमधील एकटेपणा दाखविला आहे.

आणखीदेखील एक गोष्ट संगितली आहे की या दुःखमयी संसारामध्ये तोंडदेखले साथीदार तर भरपूर मिळतील, परंतु खरा सखा-सोयरा वास्तविक

१. भावनासंग्रह पृष्ठ २६

२. कविवर भूधरदासकृत बारा भावना

साथ देणारा कोणीही नसतो. कारण वस्तुस्थितिनुसार कोणी कोणाला साथ देऊ शकत नाही.

याच तथ्याला खालील छंदामध्ये आणखी अधिक मार्मिक पद्धतिने सादर केले आहे :-

“जन्मे-मरे अकेला चेतन सुख-दुख का भोगी।
और किसी का क्या, इक दिन यह देह जुदी होगी॥

कमला चलत न पैंड जाय मरघट तक परिवारा।

अपने-अपने सुख को रोवे पिता पुत्र दारा॥

ज्यों मेले में पंथी जन मिलि नेह धरैं फिरते।

ज्यों तरुवर पै रैन बसेरा पंछी आ करते॥

कोस कोई दो कोस कोई उड़-उड़ फिर थक हारे।

जाय अकेला हंस संग में कोई न पर मारे ॥”

अशाचप्रकारचे भाव आचार्य पूज्यपादांनी देखील सर्वार्थसिद्धिमध्ये व्यक्त

केले आहेत.

ज्याप्रमाणे संसारभावनेच्या अनुशीलनामध्ये स्पष्ट केलेले आहे की बारा भावनांच्या चिंतनाचा एकमेव उद्देश दृष्टिला संयोगावरून हटवून स्वभावाकडे घेऊन जाणे हे आहे, कारण संयोगाधीन दृष्टिच संसार दुःखाचे मूळ कारण आहे. ही गोष्ट लक्षात ठेवून एकत्वभावनेमध्ये या तथ्याकडे वारंवार ध्यान आकर्षित केले जाते की, सोबत्याचा शोध कधी यशस्वी होणार नाही; कारण सोबत्याचा विषयच अशक्य आहे, वस्तुस्थितिच्या विरुद्ध आहे.

भले क्षणभंगुर असेल, अशरण असेल, निरर्थक असेल, परंतु संयोग आहेत तर खरे; परंतु सखा-सोबती जगामध्ये कोणीही नाही. परद्रव्यांचा संयोग आहे, परंतु सोबत (सहचर्य) नाही. परद्रव्य संयोगी आहे, परन्तु सोबती (सहचारी) नाही.

संयोग आणि सोबत यामध्ये फरक आहे. संयोग तर फक्त संयोग आहे, परंतु सोबतीमध्ये सहकार अपेक्षित असतो. संयोगामध्ये सहकार्य सामील केल्याने सोबत होते. गणिताच्या भाषेमध्ये आपण अशा तर्हेने म्हणू शकू की

१. कविवर मंगतरायकृत बारा भावना

संयोग + सहकार्य = सोबत. दोन व्यक्तिंचे एका ठिकाणी एकत्रित होणे संयोग आहे. त्यांच्यामध्ये परस्पर सहकार्य असणे सोबत आहे.

आपला पुत्र प्रथमच मुंबईस जात होता. त्याला गाडीमध्ये बसवून पिता जेव्हा घरी परत येतो तेव्हा आई विचारते :-

“का उदास का आहात? मुलाला बसण्यास जागा तर मिळाली होती ना?”

“हां, मिळाली तर होती, शिवाय गर्दीपण खूप होती, पाय ठेवायलासुद्धा जागा नव्हती. चिंता जागेची नाही, परंतु या गोष्टीची आहे की मुलगा पहिल्यांदा मुंबईस जात आहे आणि तोपण एकटा”.

“एकटा का? आपण तर सांगत होता की गाडीमध्ये पाय ठेवायला जागा नव्हती”

“गर्दी तर खूप होती, परंतु सोबती कोणी नव्हता.”

गर्दी तर फक्त संयोगांची सूचक आहे. सोबतीची नव्हे. जेव्हा संयोगामध्ये सहकार्य, आपलेपणा जोडला जातो, तेव्हा सोबत बनते. परंतु जेव्हा कोणी आपला नाहीच, कोणी कोणाला सहकार्य करूच शकत नाही, तर सोबतीची गोष्टच कुठे उरते?

जगामध्ये संयोग आहेत, परंतु सोबत नाही. संयोगाचा नकार करणेसुद्धा चुकीचे आहे व सोबत मानणेसुद्धा चुकीचे आहे. जरी संयोग क्षणभंगुर आहेत, असार आहेत, पण आहेत अवश्य; परंतु सोबत (संगत-साथ) तर नाहीच नाही.

अनित्यभावनेमध्ये संयोगांची अनित्यता, अशरणभावनेमध्ये संयोगांची अशरणता, संसारभावनेमध्ये संयोगांची असारता समजावली जाते तर एकत्रभावनेमध्ये संयोगांच्या स्वीकारा बरोबर सोबतीचा निषेध-नकार केला जातो. सोबतीच्या नकाराचा अर्थच एकटेपणा (एकत्रा) चा स्वीकार आहे. एकत्रभावनेचे मूळ प्रतिपाद्य हे एकटेपणच आहे.

मनामध्ये या एकत्राच्या चिंतनधारेचा सतत प्रवाहच एकत्रभावना आहे. एकत्रभावनेच्या चिंतन-प्रवाहाला पाहण्याकरिता कविवर गिरधरांचे पुढील उल्लेखनीय कथन पहा :-

"आये हैं अकेले और जायेंगे अकेले सब,
भोगेंगे अकेले दुःख सुख भी अकेले ही।

माता पिता भाई बन्धु सुत दारा परिवार,
किसी का न कोई साथी सब हैं अकेले ही॥

गिरधर छोड़कर दुविधा न सोचकर,
तत्त्व छान बैठ के एकान्त में अकेले ही।

कल्पना है नामरूप झूठे राव रंक भूप,
अद्वितीय चिदानन्द तू तो है अकेलो ही॥"

वरील छंदामध्ये अंतरंगात व्यापणाच्या एकटेपणाच्या अनुभूतिचा
तरलप्रवाह तर आहेच, सम्यक् दिशेचे निर्देशन देखील आहे. (योग्य
दिशादेखील दाखवून दिली आहे). एकत्वच आहे स्वरूप ज्याचे अशा
अद्वितीय चिदानन्दघन आत्म्याला असत्कल्पनांपासून विरक्त होऊन एकांतामध्ये
बसून एकट्यानेच तत्त्वाभ्यास करण्याची मार्मिक प्रेरणा देखील यामध्ये
दिलेली आहे.

एकत्व (एकटेपणा) आत्म्याची विवशता नाही, सहजस्वरूप आहे.
एकत्व आत्म्याचा असा स्वभाव आहे. जो अनादिकाळापासून प्रत्येक समयाला
त्याच्या बरोबर आहे आणि अनंतकाळ राहील. कारण तो आत्म्याचा द्रव्यगत
स्वभाव आहे. अशाप्रकारेच अन्यत्वदेखील आत्म्याचा द्रव्यगत स्वभावच
आहे. निजामध्ये एकत्व आणि परांपासून अन्यत्व वस्तुचे स्वभावतःच वैशिष्ट्य
आहे. याशिवाय वस्तुचे अस्तित्वच संभवत नाही.

आचार्य कुंदकुंदांनी समयसारामध्ये याच एकत्व-विभक्त आत्म्याच्या
प्रतिपादनाची प्रतिज्ञा केली आहे. संपूर्ण समयसार एकत्व-विभक्त आत्म्याच्या
प्रतिपादनालाच समर्पित आहे.

खालील ओळीवरून ते अधिक स्पष्ट होते :-

"तं एयत्तविहत्तं दाएहं अप्पणो सविहवेण^१

त्या एकत्व-विभक्त आत्म्याला मी माझ्या निजवैभवाने दाखवितो."^२

१. कविवर गिरिधरकृत बारा भावना

२. समयसार गाथा ५

एकत्व न केवल आत्म्याचे परंतु प्रत्येक पदार्थाचे सौन्दर्य आहे, पराबरोबरील संबंधाची (सोबती) चर्चाच असत् आहे, विसंवाद निर्माण करणारी आहे.^१

एकत्व वस्तुच्या अखंडतेचे सूचक आहे, कणा-कणाच्या स्वतंत्र सत्तेचे सूचक आहे. सोबत किंवा सोबतीची कल्पनाच वस्तुच्या अखंडपणाला आव्हान आहे, स्वतंत्र सत्तेला आव्हान आहे.

एकत्वाच्या प्रतीतिमध्ये स्वाधीनतेचा स्वाभिमान जागृत होतो. स्वावलंबनाची भावना प्रबळ होते आणि वृत्ति सहजपणे स्वभावसमुद्भव ढळते. एकत्वभावनेच्या चिंतनाचे वास्तविक यश हेच आहे. लक्षात असू द्यावे ! एकत्व वस्तुचा त्रैकालिक स्वभाव आहे आणि तत्संबंधी चिंतन, मनन, घोलन आणि तदरूप परिणमन एकत्वभावना आहे.

अखंड स्वाधीनतेची सूचक आणि स्वावलंबनाची प्रेरक अशा एकत्वभावनेच्या चिंतनाने जो उल्लास आणि आनंदातिरेक जीवनामध्ये फुलला पाहिजे, दिसून आला पाहिजे; तो आजकाल दिसण्यात येत नाही. आजच्या मानवाला तर एकटेपणा जणु खायलाच उठत आहे.

सर्वसामान्य लोकांची तर गोष्ट सोडून द्या, आजकाल त्यागींना देखील सोबत पाहिजे. सांसारिक कार्यामध्ये तर सोबत पाहिजेच, परंतु आश्चर्यकारक तर हे आहे की याला साधनेमध्ये देखील सोबत पाहिजे, आराधनेमध्ये देखील सोबत पाहिजे, ज्ञानामध्ये देखील सोबत पाहिजे, ध्यानामध्ये देखील सोबत पाहिजे. नरक-स्वर्गाची गोष्टदेखील जाऊ द्या, मोक्षामध्ये देखील एकटे जाणे हे स्वीकार्य नाही, तेथे देखील सोबत पाहिजे. हल्ली तर ध्यानदेखील एकांतात न होता सामूहिक होते.

हेच लक्षात ठेवून मी खूप दिवसापूर्वी लिहिले होते —

“ले दौलत प्राणप्रिया को तुम मुक्ति न जाने पाओगे।

यदि एकाकी चल पडे नहीं तो यहीं खडे रह जाओगे॥”

एकत्वभावनेच्या स्वरूपाला स्पष्ट करतांना ब्रह्मदेव लिहितात की — “निश्चयरत्नत्रयच ज्याचे लक्षण आहे — अशा एकत्वभावनारूपाने परिणमित या जीवाचे सहजानन्तसुखादि अनंत गुणांचे आधारभूत केवलज्ञानच एक सहज शरीर आहे. येथे शरीर शब्दाचा अर्थ स्वरूप आहे, सप्तधातुमय औदारिकादि शरीर नव्हे.

अशाप्रकारे आर्त-रौद्र दुर्धर्यानाने विलक्षण परमसामायिक ज्याचे लक्षण आहे — अशा एकत्वभावनेने परिणमित निजात्मतत्वच सदैव एक शाश्वत परमहितकारी बंधु आहे; विनाशिक आणि अहितकारी पुत्र-स्त्री आदि नाही.

अशाप्रकारे परम-उपेक्षासंयम ज्याचे लक्षण आहे — अशा एकत्वभावनेसहित स्वशुद्धात्मपदार्थ एकच अविनाशी आणि हितकारी परम-पदार्थ आहे, सुवर्णादि पदार्थ नाही.

अशाप्रकारे निर्विकल्प समाधिने उत्पन्न निर्विकार परमानंद ज्याचे लक्षण आहे — असे अनाकुल स्वभावयुक्त आत्मसुखच एक खरे सुख आहे, आकुलतेचे उत्पादक इंद्रियसुख सुख नाही.

जर एखादा असे म्हणेल की शरीर, बंधुजन, सुवर्णादि पदार्थ आणि इंद्रियसुखादि निश्चयाने जीवाचे नाहीत — असे कसे म्हटले जाऊ शकते?

त्याला सांगतात की, मरणकाळी जीव एकटाच दुसऱ्या गतिमध्ये जातो, शरीरादि जीवाबरोबर सोबत करीत नाहीत.

तसेच जेव्हा जीव रोगांनी घेरला जातो, तेव्हा देखील विषय-कषायादि दुर्धर्यानरहित निज शुद्धात्माच सहाय्यक असतो.

जर कोणी म्हणेल की, रोगादि अवस्थेमध्ये शुद्धात्मा कशाप्रकारे सहाय्यक ठरतो? काय त्याने रोगादि नाहिसे होतात?

त्याला समजावितात की, रोगादि नाहिसे होण्याची तर गोष्टच नाही, परंतु जर चरमशरीर असेल तर शुद्धात्म्याच्या आराधनेने त्याच भवामध्ये केवलज्ञानादिची प्रगटतारूप मोक्ष अवस्था प्राप्त होते आणि जर चरमशरीर नसेल तर संसाराची स्थिति हटवून देवेन्द्रादि संबंधी पुण्याचे सुख प्राप्त होते आणि तत्पश्चात् परंपरेने मोक्षाची देखील प्राप्ति होते.

मोक्षपाहुड गाथा २३ मध्ये देखील म्हटले आहे की तप करण्याने स्वर्ग तर सगळेच प्राप्त करतात; परंतु ध्यानाच्या योगाने जो स्वर्ग प्राप्त करतो, तो आगामी भवामध्ये अक्षय सुख मिळवितो.

अशा तहेने एकत्वभावनेचे फळ जाणून निज शुद्धात्म्याच्या एकत्वाची भावना निरंतर केली पाहिजे.^१

बारा भावनांच्या चिंतनाची एक आवश्यक अट आहे की, त्यांच्या चिंतनाने आनंदाची ऊर्मि जागृत झाली पाहिजे. जर असे होत नसेल तर समजावे की, कोठेतर काहीतरी घोटाळा नक्की आहे.

‘एकट्यालाच मरावे लागेल, एकट्यालाच जन्मावे लागेल, सुख-दुःखसुद्धा एकट्यालाच भोगावी लागतील’ — अशाप्रकारच्या चिंतनाने जर खेद उत्पन्न होत असेल तर आपणास आपल्या चिंतन प्रक्रियेवर गांभीर्याने सखोल विचार करावा लागेल. जर आपल्या चिंतन प्रक्रियेची दिशा योग्य असेल तर आल्हाद वाटलाच पाहिजे.

जरा गांभीर्यपूर्वक विचार केला तर सर्व काही सहजपणे स्पष्ट होईल.

आपली तक्रार अशी आहे की सुख-दुःख, जीवन-मरण सर्व काही एकट्यालाच भोगावे लागते; कोणी सखा-सोयरा देखील सोबत देत नाही. काय आपले हे गान्हाणे योग्य आहे?

जरा यावर काळजीपूर्वक लक्ष द्या की कोणी साथ देत नाही असे आहे, की देऊच शकत नाही? वस्तुस्वरूपानुसार जेव्हा कोणी साथ/सोबत देऊच शकत नाही, तेव्हा ‘साथ देत नाही’ — हा प्रश्नच कुठे उरतो?

जेव्हा आपण असा विचार करतो की, कोणी साथ/सोबत देत नाही तर आपणास द्वेष उत्पन्न होतो; परंतु जर असा विचार केला की कोणी साथ/सोबत देऊच शकत नाही तर साहजिकच उदासीनता/समताभाव उत्पन्न होईल, वीतरागभाव जागृत होईल.

१. बृहदद्रव्यसंग्रह : गाथा ३५ ची टीका, पृष्ठ १२५-१२६

आचार्य श्री पूज्यपाद एकत्वानुप्रेक्षेचे प्रयोजन आणि फळ सांगताना लिहितात :-

“एवं ह्यस्य भावयतः स्वजनेषु प्रीत्यनुबन्धो न भवति परजनेषु च द्वेषानुबन्धो नोपजायते । ततो निसङ्गतामभ्युपगतो मोक्षायैव घटते १

अशाप्रकारे चिंतवन करतांना या जीवाला स्वजनामध्ये प्रीतिचा अनुबंध होत नाही. आणि परजनांमध्ये द्वेषाचा अनुबंध होत नाही. म्हणून निःसंगतेला प्राप्त होऊन मोक्षाकरिताच प्रयत्न करतो.”

जरी वस्तुस्थिति अशीच आहे की कोणी सोबत देऊ शकत नाही, तरीदेखील आता जरा या गोष्टीवर बारकाईने विचार करा की, जीवन-मरण आणि सुख-दुःखामध्ये आपले कुटुंबीजन जर साथ देऊ शकले असते आणि देण्यास तयारही असते तर काय आपण ही इच्छा केली असती की आपल्या मरणाबरोबरच आपले सारे कुटुंब समाप्त व्हावे किंवा आपण आजारी पडताच सर्वांनी आजारी पडावे?

नाही, कदापि नाही; तर मग ‘कोणी सोबत देत नाही’ ला काय अर्थ उरतो?

अशाप्रकारे काय आपण ही इच्छा करता की आपल्या जन्माबरोबरच आपले कुटुंबीजन आणि इष्ट मित्रांचा जन्मदेखील व्हावा? जर असे झाले असते तर मग तुमचा मुलगा मुलगा राहिला नसता, तुमचा जुळा भाऊ असता.

ही गोष्ट तुम्हाला सुद्धा मान्य होणार नाही. होय ना? तर मग विनाकारण तक्रार काय कामाची? सनातन सत्य सहजच का स्वीकारत नाही?

एकत्वच सनातन सत्य आहे, सोबतीची कल्पना केवळ कल्पनाच आहे. एकत्वच शिव आहे, कल्याणकारी आहे; सोबतीची कल्पना अशिव आहे, दुःखाचे मूळ आहे. एकत्वच सुंदर आहे, सोबतीची कल्पना केवळ कल्पना रम्यच आहे.

एकत्वच सनातन सत्य आहे, शिव आहे, सुंदर आहे. सोबत नाहीच, म्हणून त्याच्या असण्याचा काही प्रश्नच उभा रहात नाही. सोबत न सत्य आहे, न असत्य आहे; न शिव आहे न अशिव आहे; न सुंदर आहे, न असुंदर आहे;

१. सर्वार्थसिद्धि : अध्याय, ९ सूत्र ७ ची टीका

वरील छंदामध्ये देहापासून विरक्ति आणि आत्मस्वरूपामध्ये अनुरागाची गोष्ट तर अत्यंत स्पष्टतेने सांगितलेली आहे; परंतु एक नवीन गोष्टही सांगितली आहे, जी सहजासहजी इतरत्र आढळत नाही. यामध्ये देहाचे देखील परदेह आणि स्वदेह - असे दोन भेद केले आहेत.

एकक्षेत्रावगाही निकटवर्ती संयोगी पदार्थ असल्याने निजदेहामध्ये तर सर्वसामान्य लोकांचा स्नेह आढळतो, परंतु स्पर्शनादि इंद्रियांच्या उपभोगाची वस्तु असल्याने स्त्रीवगैरेच्या शरीरामध्ये सुद्धा राग (स्नेह-अनुराग) असतोच.

स्पर्शनादि इंद्रियांच्या विषयापासून विरक्ति उत्पन्न करणाऱ्या उद्देशाने स्त्रीवगैरेच्या देहाच्या अपवित्रतेची देखील सूचना दिली जाते. ब्रह्मचर्य धर्माच्या पूजेच्या प्रसंगी दशलक्षणपूजनामध्ये देखील अशाप्रकारचा छंद आढळतो, तो अशाप्रकार आहे -

“कूर तिया के अशुचि तन में, कामरोगी रति करे।

बहु मृतक सड़हि मसान माँहि, काग ज्यों चोंचे भरे ॥

कामवासनेने - ग्रसित व्यक्ति स्त्रियांच्या अपवित्र शरीरामध्ये अनुराग करतो आणि तो त्या अपवित्र शरीराबरोबर अशाप्रकारचा व्यवहार करतो की ज्याप्रमाणे कावळा स्मशानात पडलेल्या सडलेल्या मृत कलेवरामध्ये वारंवार चोची मारतो.

वरील संदर्भामध्ये 'पद्मनंदि पंचविंशति' चा खालील छंद सुद्धा पाहण्यासारखा आहे :-

“यूकाधाम कच्चा: कपालमजिनाच्छनं मुखं योषितां ।

तच्छिद्रे नयने कुचौ पलभरौ बाहू तते कीकसे ॥

तुन्दं मूर्तमलादिसद्व जघनं प्रस्यन्दिवचौगृहं ।

पादस्थूणमिदं किमत्र महतां रागाय संभाव्यते ॥१

ज्यांचे केस उवांचे घर आहे, कपाळ आणि चेहरा चामड्याने आच्छादित आहे, दोन्ही नेत्र त्या चेहच्यांची छिंद्रं आहेत, दोन्ही स्तन मांसाने भरलेले आहेत, दोन्ही हात हाडाचे आहेत, उदर मलमूत्रादिचे स्थान आहे, जंघास्थान वाहणाऱ्या मळाचे घर आहे, तसेच पाय खोडाप्रमाणे आहेत, स्त्रियांचे असे

१. पद्मनंदि पंचविंशति : अध्याय १२, छंद १५

विरचन जोग सही है' म्हणजेच याचे स्वरूप रममाण होण्यायोग्य नाही; परंतु हे त्यागण्याजोगेच आहे.

हे आत्मन्! देह जर अपवित्र आहे तर असू दे अपवित्र! तुला त्याच्याशी काय देणे घेणे? तू तर त्याच्याहून भिन्न परमपवित्र भगवान आत्मा आहे स. तू तर स्वतःला ओळख. तू या देहाच्या ममत्वामध्ये आणि स्नेहामध्ये पडून का अनंत दुःख भोगीत आहेस? त्याच्या बाबतीतील सर्वप्रकारचे प्रेम/स्नेह तोडून स्वतःमध्येच सामावून जाण्यामध्ये स्वारस्य/सार आहे.

याच गोष्टीला पं. जयचंद्रजी छाबडा अशाप्रकारे व्यक्त करतात -

"निर्मल अपनी आत्मा, देह अपावन गेह ।

जानि भव्य निजभाव को, यासों तजो सनेह ॥१

आपला आत्मा अत्यंत निर्मल आहे आणि हा देह अपवित्रतेचे घर आहे. हे भव्य जीवांनो! अशाप्रकारे जाणून या देहापासून स्नेह तोडा आणि निजभावाचे ध्यान करा."

अशाप्रकारच्या चिंतनाचा मूळ उद्देश देहाबाबतीत विरक्ति उत्पन्न करून देहदेवालयामध्ये विराजमान, देहापासून भिन्न निज भगवान आत्म्याच्या दर्शन-ज्ञान-स्थिरतेची रुचि उत्पन्न करणेच आहे.

अशाप्रकारे आपण पाहतो की अशुचिभावनेमध्ये देहासंबंधी अशुचितेचे चिंतन केले जाते तरी देखील याच्या चिंतनाची मर्यादा देहाच्या अशुचितेपर्यंतच मर्यादित नाही तर यामध्ये आत्म्याच्या पावित्राचे चिंतन आणि स्थिरता देखील सामावली जाते.

कार्तिकेयस्वामी स्पष्टपणे लिहितात की -

"जो परदेहविरत्तो णियदेहे ण य करेदि अणुरायं ।

अप्पसरूप सुरत्तो असुइत्ते भावणा तस्म ॥२

जो भव्य जीव परदेहा (स्त्री वगैरेच्या देहा) पासून विरक्त होऊन आपल्या देहामध्ये देखील अनुराग करीत नाही, तसेच आपल्या आत्मस्वरूपामध्येच अनुरक्त राहतो, त्याला अशुचिभावना असते."

१. पण्डित जयचंद्रजीकृत बारा भावना

२. कार्तिकेयानुप्रेक्षा, गाथा ८७

“देह अपावन अथिर धिनावन, यामैं सार न कोई ।
 सागर के जल सौं शुचि कीजै, तो भी शुद्ध न होई ॥
 सात कुधातमयी मलमूरत, चाम लपेटी सोहै ।
 अन्तर देखत या सम जग में, अवर अपावन को है ॥
 नव मलद्वार स्वर्वै निशि-वासर नाम लिए धिन आवै ।
 व्याधि उपाधि अनेक जहाँ तहुँ कौन सुधी सुख पावै ॥
 पोषत तो दुख दोष करै अति, सोषत सुख उपजावै ॥
 दुर्जन देह स्वभाव बराबर, मूरख प्रीति बढावै ॥
 राचन जोग स्वरूप न याको, विरचन जोग सही है ।
 यह तन पाय महातप कीजे, यामैं सार यही है ॥१

हा देह अत्यंत अपवित्र आहे, अस्थिर आहे, घृणास्पद आहे, यामध्ये तसुभरदेखील सार नाही, संपूर्ण समुद्राच्या पाण्याने धुतल्याने देखील शुद्ध होणारा नाही. चामड्यामध्ये वेष्ठिलेला शोभिवंत दिसणारा हा देह सात कुधातुंनी भरलेली मलाची मूर्तीच आहे कारण आत डोकावल्याने हे लक्षात येते की यासमान अपवित्र अन्य कोणताच पदार्थ नाही.

याच्या नवद्वारातून रात्र-दिवस असा मळ वहात असतो की ज्यांचे नुसते नाव घेताच घृणा उत्पन्न होते. ज्याला अनेक रोग निरंतर बिलगलेले असतात, त्या देहामध्ये राहून आजपर्यंत कोणता बुद्धीवंत जीव सुखी झाला आहे ?

या देहाचा स्वभाव दुर्जनासमान आहे, कारण यामध्ये देखील दुर्जनासमान पोषण केल्याने दुःख आणि दोष उत्पन्न होतात आणि शोषण केल्याने सुख उत्पन्न होते.

याचे स्वरूप रममाण होण्यायोग्य नाही परंतु त्यागण्या योग्यच आहे; म्हणून हे भव्य प्राण्यांनो ! या मानव देहाला प्राप्त करून महातप करा, कारण नरदेह प्राप्तिचा सार आत्महित करून घेण्यामध्येच आहे.

वरील छंदामधून देहाच्या अशुचि स्वरूपाचे वैराग्य उत्पन्न करणारे चित्रण करून शोवटी असेच म्हटले आहे की ‘अस देह करे किम यारी’ म्हणजेच अशा अशुचि देहावरील प्रेम काय कामाचे ? तसेच ‘राचन जोग स्वरूप न याको,

॥ छाई न ग्राम प्राप्त मालांची माशीं निष्ठां द्वाई
॥ छाई न घेण्याची की निष्ठा घेण्याची की ग्राम के मापद
॥ हासि डिंपक ग्राम न प्रमाणाम जिमतांडवृत्त ग्राम
॥ वै रुद्र ग्रामांच मापद वै ग्राम माप १३ नहार्व ग्राम

अशुचिभावना : एक अनुशीलन

इस देह के संयोग में जो वस्तु पलभर आयगी ।
वह भी मलिन मल-मूत्रमय दुर्गंधमय हो जायगी ॥
किंतु रह इस देह में निर्मल रहा जो आतमा ।
वह ज्ञेय है श्रद्धेय है बस ध्येय भी वह आतमा ॥

“शरीरादि संयोग अनित्य आहेत, अशरण आहेत, असार आहेत, सोबत देत नाहीत, आपल्या आत्म्यापाहून एकदम भिन्न आहेत” - अनित्यादि भावनांच्या चिंतनाने या पारमार्थिक सत्याशी चांगल्या प्रकारे परिचित झाल्यावर देखील ज्ञानीलोकांना रागवश भूमिकानुसार देह अत्यंत निकटवर्ती संयोगी पदार्थ असल्याने देहासंबंधी विकल्पतरंग उठतच असतात.

देहासंबंधीचे वरील रागात्मक विकल्पतरंग शमविष्ण्याकरिता ज्ञानी लोकांकडून केले जाणारे देहासंबंधी अशुचितेचे वारंवार चिंतनच अशुचिभावना आहे.

पं. दौलतरामजी या प्रमाणे म्हणतात :-

“पल रुधिर राध मल थेली, कीकस वसादि तै मैली ।

नव द्वार बऱ्हें घिनकारी, अस देह करे किम यारी ॥”

कफ आणि चरबी वगैरेने मलीन झालेला हा देह मांस-रक्त आणि पूरुषी मल्लाची थेली आहे. याच्या डोळे, कान, नाक, तोंड इत्यादी नऊ द्वारातून निरंतर, घृणास्पद मलीन पदार्थच वाहत असतात. हे आत्मन्! तू अशा घृणास्पद देहाशी यारी म्हणजेच मैत्री-दोस्ती का करतोस ?”

या संदर्भामध्ये पं. भूधरदासर्जीच्या पुढील ओळी देखील पाहण्यायोग्य आहेत :-

चेतना का वास है दुर्गम्य इस देह में ।
 शुद्धात्मा का वास है इस मलिन कारागेह में ॥
 इस देह के संयोग में जो वस्तु पलभर आयगी ।
 वह भी मलिन मल-मूत्रमय दुर्गम्य हो जायगी ॥ ३ ॥

या दुर्गम्य शरीरामध्ये चैतन्य भगवान राहतो, या गलिछ्ये तुरुंगामध्ये शुद्धात्म्याचा निवास आहे. पवित्रातील पवित्र वस्तुदेखील जर या मलीन देहाच्या संयोगामध्ये क्षणभर देखील आली तर ती देखील मलीन होऊन जाईल, मल-मूत्रमय होईल, दुर्गम्य होईल ॥ ३ ॥

किन्तु रह इस देह में निर्मल रहा जो आतमा ।
 वह ज्ञेय है श्रद्धेय है बस ध्येय भी वह आतमा ॥
 उस आतमा की साधना ही भावना का सार है ।
 ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है ॥ ४ ॥

परंतु आश्चर्याची गोष्ट तर अशी आहे की, या महामलीन देहामध्ये राहून देखील भगवान आत्मा सदैव निर्मल राहिला आहे. हा निर्मल आत्माच परमज्ञेय आहे - परम शुद्धनिश्चयनयाचा विषय आहे, परमभावग्राहीशुद्धद्रव्यार्थिक नयाचा विषय आहे; श्रद्धेय आहे - दृष्टिचा विषय आहे आणि हा भगवान आत्माच ध्यानाचा विषय आहे, ध्येय आहे. अशुचिभावनेचा सार उक्त भगवान आत्म्याची साधनाच आहे आणि ध्रुवधाम निज भगवान आत्म्याची आराधनाच आराधनेचा सार आहे. ॥ ४ ॥

अज्ञानाचे माहात्म्य

हे प्रभू! किती आश्चर्य आहे - ज्या भोगांना तुच्छ समझून तुम्ही स्वतः त्याग केला, ते त्यांनाच इष्ट मानतात आणि तुमच्याकडे त्यांची मागणी करतात, तुम्हालाच त्यांचे दाता म्हणतात.

हे प्रभू! आपल्या अनन्तज्ञानाचे माहात्म्य तर अनन्त आहेच, पण अज्ञानींच्या अज्ञानाचे माहात्म्य ही अनन्त आहे, नाही तर ते असा व्यवहार का करतील?

— तीर्थकर महावीर आणि त्यांचे सर्वोदय तीर्थ, पृष्ठ ७८.

। मैं डर रह इमांगु हूँ मात्र तक नहीं
 ॥ मैं इमांगु तकीय रह रहूँ हूँ मात्र तक नहीं
 । इमांगु भल्लप छाठ दिये मैं इमांगु तक डर रह
 ॥ ६ ॥ इमांगु दिये इमांगु इमांगु-इमांगु तलीय दिये डर
 इमांगु रुचानी पर छिपा नाचाम इन्हीं इमांगु इमांगु
 तलीय पर रुचानी रुचानी इमांगु इमांगु
 इमांगु रुचानी रुचानी इमांगु इमांगु-इमांगु

अशुचिभावना

जिस देह को निज जानकर नित रम रहा जिस देह में ।
 जिस देह को निज मानकर रच-पच रहा जिस देह में ॥
 जिस देह में अनुराग है एकत्व है जिस देह में ।
 क्षण एक भी सोचा कभी क्या-क्या भरा उस देह में ॥ १ ॥

हे आत्मन् ! ज्या देहाला आपले जाणून, आपले मानून तू त्यामध्ये रात्रंदिवस
 रममाण होत आहेस, ज्या देहामध्ये तू एकत्व स्थापित केले आहेस आणि ज्या
 देहामध्ये तुझे एवढे प्रेम आहे; त्या देहामध्ये काय काय भरलेले आहे - या
 गोष्टीचा विचार तू कधी एक क्षणभर देखील केला आहेस काय? ॥ १ ॥

क्या-क्या भरा उस देह में अनुराग है जिस देह में ।
 उस देह का क्या रूप है आत्म रहे जिस देह में ॥
 मलिन मल पल रुधिर कीकस वसा का आवास है ।
 जड़रूप है तन किन्तु इसमें चेतना का वास है ॥ २ ॥

ज्या देहामध्ये निज भगवान आत्मा राहतो, ज्या देहामध्ये तुझे एवढे प्रेम
 आहे; त्या देहाचे वास्तविक स्वरूप काय आहे, रूप काय आहे - या
 गोष्टीचादेखील तू कधी विचार केला आहेस काय? हा देह अत्यंत मलीन,
 मल-मूत्र, रक्त-मांस, पू आणि चरबीचे घर आहे. जरी हे शरीर जड़रूप आहे,
 तरी त्यामध्ये चैतन्यभगवान आत्मा विराजमान आहे. ॥ २ ॥

करायचे नाही. जाणण्याचा विकल्पदेखील करायचा नाही. जाणणे देखील सहज होऊ द्यायचे आहे. कर्तृत्वाचा ताण कणभरदेखील ठेवावयाचा नाही बस फक्त जाणणे, जाणणे, जाणणेच होऊ दे. होऊ तर द्या घटका दोन घटका या सहज परिणमनाला. याने अंतरंगातून अनंतवीर्य उल्हास पावेल, आनंदाचा सागर तरंगून उठेल, देह-देवालयामध्ये विराजमान देवाच्या प्रदेशा-प्रदेशामध्ये आनंदाच्या लहरी उल्हसित होतील. देह-देवालय देखील त्याच्या तरंगांनी रंगून जाऊन रोमांचित होईल, तेजोदीप्त होईल.

जेव्हा हे सर्व अंतरंगामध्ये घडेल, तेव्हाच पराशी एकत्व आणि ममत्व विघटित होईल, अन्यत्वभावनेचे चिंतन यशस्वी होईल — सार्थक होईल.

होईल! अवश्य होईल! निराश होण्याची आवश्यकता नाही, एक ना एक दिवस हे अवश्य घडेल जर अंतरंगातील रुचि जागृत राहिली, विवेक कुंठीत झाला नाही, तर एक ना एक दिवशी परामधील एकत्व-ममत्वाचे मेघ विघटित होतीलच, रागाचे (ममत्वाचे) तंतू सुद्धा तुटील. सम्यक् दिशेमध्ये केला गेलेला सम्यक् पुरुषार्थ कधी निष्फल ठरत नाही.

सर्वप्रभुतासंपन्न, पराहून भिन्न, निज शुद्धात्मतत्त्व सर्वांनी जाणावे, ओळखावे, त्यामध्येच स्थिर व्हावे, रममाण व्हावे आणि अर्तींद्रिय आनंदामृतपान करून आनंदमग्न व्हावे — या पावन भावनेचे हा विषय पूर्ण करतो. •

पहा! पहा!! पहा!!!

जर तुला अर्तींद्रिय आनंद आणि अंतरंगातील खरी शांति पाहिजे असेल तर माझ्याकडे काय पाहतोस? स्वतःकडे पहा! तू स्वतः अनंतज्ञान आणि अनंत आनंदाचा पिंड परमात्मा आहेस. आजपर्यंत तू ज्ञान आणि आनंदाचा शोध परामध्ये केला आहेस, पराच्या शोधामध्ये एवढा व्यग्र राहिलास की, मी कोण आहे? मी काय आहे? — हे जाणण्याची संधीच प्राप्त झाली नाही. माझ्याकडे डोळे फाळून फाळून काय पाहतोस? आपल्या कडे पहा! एकवेळ या जिज्ञासेने स्वतःकडे पहा!! जाणण्यालायक, पाहण्यालायक, एकमेव आत्माच आहे, आपला आत्माच आहे. हा आत्मा शब्दांद्वारे समजावला जाऊ शकत नाही, म्हणून समस्त परपदार्थ, त्यांचे भाव आणि आपल्या आत्म्यामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या विकारी-अविकारी भावांवरुन देखील दृष्टि हटवून एकदां अंतरंगात डोकाव! अंतरंगातच पहा! पहा!! पहा!!! तीर्थकर महावीर आणि त्यांचे सर्वोदय तीर्थ, पृष्ठ ७५-७६

या महापापापासून वाचण्याचा एकमेव उपाय आहे की आपण वस्तुच्या स्वातंत्र्याचे स्वाधीनतेचे न थांबता. चिंतन करावे, मनन करावे निरंतर चालणारी ही चिंतनप्रक्रियाच अन्यत्वभावना आहे.

या संदर्भमध्ये पंडितप्रवर जयचंद्रजी छाबडा आपले मार्गदर्शन अशा प्रकारे करतात :—

“अपने अपने सत्त्व कूँ, सर्व वस्तु विलसाय।

ऐसे चितवै जीव तब, परतै ममत न थाय॥

‘प्रत्येक वस्तु स्वतंत्रपणे आपापल्या सत्तेमध्ये विलास करीत आहे, कोणत्याही प्रकारे कोणाचा कोणामध्ये काही हस्तक्षेप नाही; कारण त्या वस्तु संपूर्णपणे भिन्न-भिन्न आहेत’ — जेव्हा जीव अशाप्रकारचे चिंतन करतो, तेव्हा त्याला परपदार्थापासून ममत्व उत्पन्न होत नाही.”

‘संयोग अनित्य आहेत, अशरण आहेत, असार आहेत, सोबत देत नाहीत, आपणाहून अत्यंत भिन्न आहेत’ — हे सर्व जाणले, चांगल्या प्रकारे जाणले; मग आता काय करायचे? बस, यांचाच विचार, यांचेच चिंतन, कोठवर चालेल हे सर्व आणि काय होणार यापासून?

काही नाही, फक्त एवढ्यानेच काही होणार नाही. हा तर केवळ विकल्पात्मक प्रारंभ आहे. याने फक्त जमीन तयार होते, बीज तर आता टाकावयाचे आहे. बीज टाकल्याशिवाय तयार जमीन देखील काही फलदूप होत नाही. परंतु लक्षात ठेवावे खडकावर पडलेले बीजदेखील अंकुरित होत नाहीत. जेव्हा त्याला अंकूरच फुटत नाही तर मग पल्लवित होण्याचा, पूर्ण होण्याचा, सफल होण्याचा प्रसंगच कोठे उद्भवतो?

संयोगांची अनित्यता, अशरणता, असारता, असंगता, पृथकता हे सर्व चिंतनपूर्वक मननपूर्वक चांगल्याप्रकारे जाणल्यानंतर त्यांना धारण करणे, धारणाज्ञानामध्ये घेणे, लब्धिज्ञानामध्ये स्वीकारणे, सुरक्षित करणे-यावरुन उपयोगाला हटवावयाचे आहे. उपयोग यावरुन हटवून याच्यापेक्षा भिन्न परमशरणभूत, नित्य, सारभूत, एक निजशुद्धात्मतत्वामध्ये लावायचा आहे, लावून ठेवायचा आहे. चिंतनमननाच्या विकल्पांपासून विरक्त होऊन फक्त ‘स्व’लाच जाणत रहायचे आहे, फक्त जाणायचेच आहे आणि अन्य काही

अर्थात् या भेदविज्ञानसंबंधी विकल्पांपासून देखील भिन्न ज्ञानानंदस्वभावी त्रिकाली ध्रुव निज परमात्मतत्वाला ओळखले पाहिजे.

या देहादिरूप मंदिरामध्ये अखंडरूप निज चेतनप्रभु विराजमान आहे. सम्यक् श्रुतज्ञान प्रमाणाने प्रमाण केलेल्या अर्थात् जाणल्या गेलेल्या त्या चेतनप्रभुलाच हृदयामध्ये धारण केले पाहिजे, त्याचाच विचार केला पाहिजे, चिंतन केले पाहिजे, त्यामध्येच मग्न झाले पाहिजे, लीन झाले पाहिजे; त्या चेतनप्रभुच्या साधनेची — आराधनेची हीच विधि आहे, अशीच रीत आहे.”

वरील छंदामध्ये आत्मसाधनेच्या रीतीचे व्यवस्थित क्रमाक्रमाने विवेचन केलेले आहे, साधकांसाठी प्रेरणास्पद मार्गदर्शन केलेले आहे. छंदाच्या शेवटच्या ओळीमध्ये स्पष्ट म्हटले आहे की आत्म्याचे परमपद साधण्यासाठी अशाप्रकारची पद्धत अवलंबिली पाहिजे.

परापासून भिन्नतेचे ज्ञानच भेदविज्ञान आहे आणि पराहून भिन्न निज चेतन भगवानाला जाणणे, मानणे, अनुभव करणेच आत्मानुभूति आहे, आत्मसाधना आहे, आत्माराधना आहे. संपूर्ण जिनागम आणि जिन-अध्यात्माचा सार यातच सामावलेला आहे. अन्यत्वभावनेच्या चिंतनाची अंतिम परिणतिसुद्धा हीच आहे.

अनादिकाळापासून हा आत्मा पराला आपला मानून त्यामध्येच रचपचलेला आहे. या कारणामुळे च चार गति आणि चौंच्यांशी लाख योनींमध्ये परिभ्रमण करीत अनंत दुःख भोगत आहे. पराशी एकत्व आणि ममत्वामुळे च स्वतःला खन्या स्वरूपाने जाणू सुद्धा शकत नाही, ओळखूसुद्धा शकत नाही. पराशी एकत्व आणि ममत्व सोडण्याकरिता तोडण्याकरिता परापासून अन्यत्वाचे चिंतन ज्या सखोलतेने गांभीर्याने व्हायला पाहिजे, त्या गांभीर्याने जोपर्यंत होत नाही, तोपर्यंत पराप्रती होणाऱ्या एकत्वाला आणि ममत्वाला तोडले जाऊ शकत नाही, यासाठी सतत प्रयत्न अत्यंत आवश्यक आहेत.

पराशी एकत्व आणि ममत्व तोडण्याचा एकमेव उपाय प्रत्येक वस्तुच्या स्वतंत्र सत्तेचा सम्यक् बोधच आहे. आपल्या सीमेमध्ये सर्वप्रभुतासंपन्न कोणत्याही वस्तुला अन्यवस्तुचे मानणे-जाणणे महामोह आहे, महा-ज्ञान आहे, मिथ्यात्व नामक महापाप आहे.

पुद्गल अन्य आहे, जीव अन्य आहे, अन्य सर्व व्यवहार देखील अन्य आहे; म्हणून हे आत्मन्! तू पुद्गलाला सोड आणि आपल्या आत्म्याला ग्रहण कर — याने तू शीघ्रच संसार तरून जाशील.

जो अप्पा सुद्ध वि मुणइ, असुइ-सरीर-विभिण्णु ।

जो जाणइ सत्थइ सयल, सासय-सुक्खवहँ लीणु ॥१

जो जीव अशुचि शरीरापासून भिन्न शुद्ध आत्म्याला जाणतो, शाश्वत मुखामध्ये लीन असा तो आत्मा समस्त शास्त्रांना जाणतो. भावार्थ हा आहे की, ज्याने समस्त शास्त्रांच्या सारभूत निज शुद्धात्मतत्वाला जाणले आहे आणि त्यामध्येच लीन झाला आहे, मूळ प्रयोजन सिद्ध झाल्याने त्याने एका प्रकारे समस्त शास्त्रांनाच जाणले आहे.”

आत्मोपलब्धिच्या विधिमध्ये शरीरादि संयोगी परपदार्थपासून भिन्नत्वाच्या भावनेचे काय स्थान आहे, काय महत्व आहे, काय क्रम आहे? — हे कविवर पण्डित बनारसीदासांच्या खालील ओळींमध्ये अत्यंत स्पष्टपणे प्रदर्शित आहे —

“प्रथम सुद्रिष्टि सौं सरीररूप कीजै भिन्न,

तामैं और सूच्छम सरीर भिन्न मानिये ।

अष्ट कर्म भाव की उपाधि सोऊ कीजै भिन्न,

ताहू मैं सुबुद्धिकौं विलास भिन्न जानिये ॥

तामै प्रभु चेतन विराजत अखण्डरूप,

वहै श्रुतग्यान के प्रवानं उर आनिये ॥

वाही कौ विचार करि वाही मैं मगन हुजै,

वाकौ पद साधिबे कौं ऐसी विधि ठानिये ॥२

सर्वप्रथम अति सूक्ष्म दृष्टिने आत्म्याला औदारिकादि स्थूल शरीराहून भिन्न जाणले पाहिजे, नंतर तैजस-कार्माण सूक्ष्म शरीरांपासून देखील भिन्न जाणले व मानले पाहिजे. तदनंतर अष्टकर्माच्या उदयाने होणारे जीवाचे मोह-राग-द्वेषरूप औपाधिकभाव अर्थात् भावकर्मांपासून भिन्न जाणले पाहिजे.

— अशाप्रकारे नोकर्म, द्रव्यकर्म आणि भावकर्मांपासून अथवा वर्णादि आणि रागादिभावांपासून आत्म्याला भिन्न जाणल्यानंतर सुबुद्धिचा विलास

१. योगसार — दोहा ९५

२. नाटक समयसार — बंध द्वारा, छंद ५५

त्याचप्रमाणे जीव जीव आहे आणि शरीर शरीर; जीव कधी शरीर होऊ शकत नाही आणि न शरीर जीव. जीव आणि शरीर एकक्षेत्रावगाही होऊनसुद्धा न तर जीव शरीर होते आणि न शरीर जीव, संयोगीदशमध्येसुद्धा जीव जीव राहतो आणि शरीर शरीर. वास्तविक ते मिसळतच नाहीत, फक्त मिसळल्यासारखे भासतात, कोणामध्ये मिसळणे त्यांचा स्वभावच नाही. एखाद्यामध्ये मिसळण्यामध्ये स्वतःचा नाश करावा लागतो आणि कोणतीही वस्तु स्वतःचा नाश कधी करू शकत नाही. वस्तुच तिला म्हणतात जो कधी नाश पावत नाही, सदैव सतरूपच राहते. म्हणून कोणतीही वस्तु दुसऱ्यामध्ये मिसळत नाही, फक्त मिसळली आहे असे म्हटले जाते. हेच कारण आहे की जीवामध्ये देह कधी मिसळत नाही; एकक्षेत्रावगाहरूप संयोग पाहून फक्त मिसळले आहेत असे म्हटले जाते, आहेत तर ते परस्पर अत्यंत भिन्नच!

या सत्याच्या सखोल मंथनाचे नावच अन्यत्वभावना आहे. याचाच सम्यक् समज व्हावा यासाठी म्हटलेले आहे :—

‘जल-पय ज्यों जिय-तन मेला, पै भिन्न-भिन्न नहिं भेला।’

भिन्न भिन्न संयोगांच्या मेळाव्यामध्ये हरवलेल्या निज शुद्धात्मतत्वाला हुडकणे, ओळखणे, प्राप्त करणे, त्याला सर्वप्रेक्षा भिन्न निराळा जाणणे, त्याचेच सदैव चिंतन करणे, त्याची भावना करणे, त्याचेच ध्यान करणे, त्याच्यामध्येच स्थिर होणे, रममाण होणे, त्यामध्येच लीन होणे, विलीन होणे, त्याच्यामध्ये संपूर्णपणे सामावून जाणेच अन्यत्वभावनेच्या चिंतनाचे मूळ प्रयोजन आहे; कारण हा भवसागर तरुन जाण्याचा — संसरणरूप संसारदुःखापासून सुटण्याचा एकमेव हाच उपाय आहे, समस्त शास्त्रांचा हाच सार आहे.

आचार्य योगीनुदेव देखील हीच प्रेरणा देतात :—

“पुगलु अणु जि अण्ण जिड, अणु वि सहु ववहारु।
चयहि वि पुगलु गहहि जिड, लहु पावहि भवपारु॥

ज्याप्रमाणे मेळ्यामध्ये भिन्न-भिन्न प्रकारचे लोक सर्व प्रकाराने भिन्न असूनसुद्धा एकत्रित होतात; त्यांचे एकत्रित होण्याने ते एक बनत नाहीत, भिन्न-भिन्नच राहतात. तशाप्रकारे जीव आणि शरीर सर्वप्रकाराने भिन्न-भिन्न असूनसुद्धा एकत्रित होतात, त्यांचे एकत्रित होण्याने ते एक बनत नाहीत, अलग-अलग - भिन्नच राहतात.

ज्याप्रमाणे एकत्रित व्यक्तिंच्या समूहाला मेळा म्हटले जाते, परंतु वास्तविक पाहता त्या समूहातील व्यक्तींमध्ये प्रत्येकाचे व्यक्तित्व कणभर देखील विलीन होत नाही, खंडित होत नाही, स्वतंत्रपणाने अखंडितच राहते; कारण अमिल-मिलाप स्वभावी व्यक्ति वास्तविक कधी एकत्रित होऊच शकत नाहीत. मेळा तर मेळाच आहे, त्यामध्ये एकता शक्यच नाही; मेळ्यामध्ये एकता हुडकणे म्हणजे मेळ्याचा मेळेपणा हरवून बसण्यासारखे आहे.

त्याप्रमाणे एकत्रित शरीर आणि आत्म्याला व्यवहारजीव म्हटले जाते, परंतु वास्तविक शरीर आणि आत्मा कधीही एक होत नाहीत, परस्पर विलीन होत नाहीत, त्यांचे स्वरूप खंडित होत नाही, स्वतंत्रपणे अखंडितच राहते, कारण अमिल-मिलाप स्वभावी जड आणि चेतन कधीही एकत्रित होऊ शकत नाहीत. जीव आणि शरीराचा सुद्धा मेळा तर मेळाच आहे, त्यांच्यामध्ये एकता हुडकणे दोघांच्या स्वरूपाला खंडित करण्यासारखेच आहे.

ज्याप्रमाणे दूध तर दूध आहे आणि पाणी पाणी, दूध कधी पाणी पाणी होऊ शकत नाही आणि न पाणी दूध. दुधामध्ये पाणी मिसळल्याने न तर दूध पाणी होते आणि न पाणी दूध; मिसळले जाऊनसुद्धा दूध दूधच राहते आणि पाणी पाणी. वास्तविक ते एकत्रित होतच नाहीत, परंतु मिसळल्या सारखे दिसतात; कारण कोणा दुसऱ्यामध्ये मिसळले जाणे त्यांचा स्वभावच नाही. कोणाचे कोणामध्ये ही मिसळणे म्हणजे स्वतःचा नाश करून घेण्यासारखे आहे आणि कोणतीही वस्तु स्वतःचा नाश कधीही करू शकत नाही. वस्तुच तिला म्हणतात (द्रव्यच त्याला म्हणतात) जी कधीच नाश पावत नाही, सदैव सतरूप राहते. म्हणून कोणतीही वस्तु कधी कोणाशी एकत्रित होत नाही फक्त एकत्रित आहे असे म्हटले जाते. याच कारणामुळे दूध देखील पाण्यामध्ये कधी मिसळत नाही. संयोगाकडे पाहून फक्त मिसळले आहे असे म्हटले जाते.

निश्चयनयाने जीव आणि शरीर कदापि एक होऊ शकत नाहीत.”

जेव्हा जिनवाणीमध्ये व्यवहाराने का होईना, जीव आणि शरीराला एक म्हटलेले आहे, तर असेच त्याकडे दुर्लक्ष केले जाऊ शकत नाही. व्यवहारनयाने सांगितलेल्या जीव आणि शरीराच्या एकपणाचे वास्तविक स्वरूप काय आहे? — हा मुद्दा नीट समजल्याशिवाय त्यांच्या परस्पर पारमार्थिक भिन्नतेचे खरेखुरे स्वरूप समजून येणार नाही.

जीव आणि देहाची पारमार्थिक भिन्नता समजण्याकरिता प्रथम त्यांच्या व्यावहारिक एकतेची वास्तविक स्थिति जाणणे आवश्यक आहे. नाहीतर व्यावहारिक एकतेच्या तात्कालिक उपयोगीपणाबरोबर स्वाभाविक भिन्नतेचीदेखील खरीखुरी ओळख होणार नाही, पारमार्थिक प्रयोजनाची देखील सिद्धि होणार नाही; म्हणून देह आणि आत्म्याच्या पारमार्थिक भिन्नते बरोबर व्यावहारिक एकतेचे ज्ञानसुद्धा आवश्यकच नाही तर अनिवार्य आहे; परंतु लक्षात ठेवावे की, यांची पारमार्थिक भिन्नता तर भिन्नता जाणण्याकरिता आहे च, व्यावहारिक एकतेचे स्वरूप जाणणेसुद्धा पारमार्थिक भिन्नता जाणण्याकरिताच आहे.

अन्यत्वभावनेमध्ये मूळभूत प्रयोजन परापासून अन्यत्व आहे, एकत्व नाही. व्यावहारिक एकतेला तर फक्त प्रयोजनापुरतेच जाणायचे आहे, तेथे स्थिर व्हायचे नाही, रममाण व्हायचे नाही; परंतु पारमार्थिक भिन्नतेला जाणावयाचे देखील आहे, मानावयाचे देखील आहे आणि परापासून भिन्न ‘स्व’ मध्ये स्थिर व्हायचे आहे, रममाण देखील व्हायचे आहे आणि स्वमध्येच सामावून जायचे आहे.

परापासून भिन्न ‘स्व’ मध्ये सामावून जाणेच वास्तविक अन्यत्वभावना आहे. छहढालेच्या वरील कथनामध्ये ‘जल-पय ज्यों जिय-तन मेला’ — असे सांगून जीव आणि शरीराच्या एकतेची वास्तविक अवस्था स्पष्ट केली आहे आणि ‘ऐ भिन्न-भिन्न नहिं भेला’ — असे म्हणून पारमार्थिक भिन्नता स्पष्ट केली आहे.

उक्त पदांमध्ये फार गांभीर्यपूर्ण गोष्ट सांगितली आहे की जीव आणि शरीराची एकता वास्तविक एकता नाही; फक्त मिश्रण आहे, भेसळ आहे. जणु मेळा (जत्रा) आहे.

अशाचप्रकारचा भाव 'पद्मनंदिपंचविंशति' मध्ये व्यक्त केला गेला आहे —

"क्षीरनीरवदेकत्र स्थितयोर्देहदेहिनो।"

भेदो यदि ततोऽन्येषु कलत्रादिषु का कथा॥१

देह आणि आत्म्याची स्थिती दूध आणि पाणी यासमान फक्त एकत्रित आहे. जेव्हा एकक्षेत्रावगाही शरीर आणि आत्माच भिन्न-भिन्न आहेत, तर प्रत्यक्ष भिन्न स्त्री वगैरेंची काय कथा?"

पं. दीपचंदजीकृत बारा भावनेमध्ये ही गोष्ट आणखी अधिक स्पष्टपणे सांगितली आहे :—

"जा तन में नित जिय वसै, सो न अपनो होय।

तो प्रत्यक्ष जो पर दरब, कैसे अपने होय॥

ज्या शरीरामध्ये जीव नित्य राहतो, असे ते शरीरच आपले होत नाही, तर जी परद्रव्यं प्रत्यक्ष पर आहेत, ती आपली कशी होऊ शकतील बरे?"

इथे हा एक प्रश्न उठू शकतो की, जेव्हा अन्यत्वभावनेमध्ये शरीरादि संयोगांपासून जीवाला अत्यन्त भिन्न दाखविणेच योग्य आहे तर मग असे म्हणण्यात काय साधले जाते की, जीव आणि शरीर पाणी आणि दुधासमान मिसळलेले (एकत्र झाले) आहेत?

अहो, असे आहे की, अनादिकाळापासून हा अज्ञानी जीव असे मानत आला आहे की, जीव आणि शरीर एकच आहे; कारण याला सशरीर जीव तर सर्वत्र दिसतात, परंतु देहापासून भिन्न भगवान आत्मा कधी दिसून येत नाही आणि जिनवाणीमध्येही व्यवहारनयाने जीव आणि शरीराला एक म्हटले आहे.

समयसाराच्या २७ व्या गाथेत स्पष्टपणे म्हटले आहे :—

"ववहारणयो भासदि जीवो देहो हवदि खलु एकको।

व्यवहारनयाने जीव आणि शरीर एकच आहेत."

परंतु त्याबरोबरच हे सुद्धा लिहिले आहे :—

"ए दु णिच्छयस्म जीवो देहो य कदा वि एकदृठो।

तर त्यात काय मोठे आशवर्य? — अशाप्रकारे मनाचे समाधान करणाऱ्यांना या शरीरादिकामध्ये स्नेह/राग उत्पन्न होत नाही. उलट याने तत्वज्ञानाच्या भावनेपूर्वक वैराग्याचा प्रकर्ष झाल्याने आत्यंतिक मोक्षसुखाची प्राप्ति होते.”^१

‘संयोग अनित्य आहेत, अशरण आहेत, असार आहेत, सोबत देणारे नाहीत’ — या तथ्याशी अनित्यादि भावनांच्या चिंतनाने चांगल्याप्रकारे परिचित होऊनही ज्ञानीला अज्ञानवशात् व ज्ञानीलादेखील कदाचित् रागवशात् थोडेफार अशा प्रकारचे विकल्प राहिलेलेच असेतात की अनित्य का असेनात, अशरण का असेनात, असार का असेनात, सोबती का नसेनात; परंतु शरीरादि संयोगी पदार्थ आहेत तर आपलेच ना? निश्चयाने नसेनात का, परंतु व्यवहाराने तर आपलेच आहेत; जिनवाणीमध्ये देखील व्यवहाराने त्यांना आपले म्हटले आहे.

व्यवहाराच्या आधाराने निर्माण झालेल्या अशाप्रकारच्या विकल्प तरंगांना शांत करण्याकरिता संयोगी परद्रव्यांपासून निज परमात्मतत्त्वाच्या पारमार्थिक अत्यंत भिन्नतेचे अनेक प्रकाराने केलेले चिंतनच अन्यत्वभावना आहे. अशा चिंतनाच्या जोरावरच व्यवहार पक्ष शिथिल होतो आणि पारमार्थिक निश्चय पक्ष प्रबल होतो. क्षणाक्षणाला वृद्धिंगत व्यवहाराची निर्बलता आणि परमार्थाची प्रबलताच निर्जरा आहे, जे मुक्तीचे साक्षात् कारण आहे.

आत्मा आणि शरीरादि संयोगांमध्ये परस्पर भिन्नता आणि अभिन्नतेचे वास्तविक स्वरूप काय आहे? या गोष्टीचे सोदाहरण चित्रण पं. दौलतरामजी असे करतात की :

“जल-पय ज्यों जिय-तन मेला, पै भिन्न-भिन्न नहिं भेला।

जो प्रगट जुदे धन-धामा, क्यों है इक मिलि सुत रामा॥^२

जरी आत्मा आणि शरीर पाणी आणि दुधाप्रमाणे मिसळलेले आहेत, तरी ते अभिन्न नाहीत, पूर्णतः भिन्न-भिन्नच आहेत. जेव्हा एकक्षेत्रावगाही शरीरदेखील जीवापासून भिन्न आहे तर मग घर-दार, स्त्री-पुत्र तर स्पष्टतः प्रगटपणे भिन्न आहेत, ते जीवाचे कसे होऊ शकतात?”

१. सर्वार्थसिद्धि : अध्याय ९, सूत्र ७ ची टीका

२. छहढाला : पंचम ढाल, छन्द ७

‘जीवाच्या स्वरूपापासून देह भिन्न आहे’ - जो जीव या तात्त्विक मर्माला जाणून आपल्या आत्म्याचे सेवन (अनुभव) करतो, त्याच्याचकरिता अन्यत्वभावना कार्यकारी अर्थात् सफल ठरते.”

आचार्य अमितगति देखील जीवाहून भिन्न देहादि संयोगावरून दृष्टि हटविण्याची प्रेरणा देतांना सामायिक पाठामध्ये असे सांगतात की :-

“यस्यास्ति नैवयं वपुषापि सार्द्धं, तस्यास्ति किं पुत्रकलत्रमित्रैः।
पृथक्कृते चर्मणि रोमकूपा कुतो हि तिष्ठन्ति शरीरमध्ये ॥२७॥

ज्या आत्म्याची शरीराबरोबर देखील एकता (ऐक्य) नाही; त्याचे पुत्र, पली आणि मित्रांबरोबर ऐक्य कसे होऊ शकेल? ठीकच आहे, कारण शरीरापासून चामडी (त्वचा) दूर केल्याने रोमछिद्र कसे राहू शकतात?”

आणि हे सुद्धा पहा :-

“न सन्ति बाह्यं मम केचनार्था, भवामि तेषां न कदाचनाहम्।
इत्थं विनिश्चित्य विमुच्य बाह्यं, स्वस्थः सदा त्वं भव भद्र मुक्त्यै ॥२३॥

कोणतेच बाह्य शरीरादिक सांसारिक पदार्थ माझे नाहीत आणि न मी त्यांचा आहे — असा निश्चय करून हे भद्रजीव! तू बाह्यपदार्थाला सोड आणि मुक्तीच्या प्राप्तिकरिता निरंतर स्वस्थ रहा अर्थात् आपल्या आत्म्यामध्येच पूर्णपणे लीन रहा.”

या संदर्भमध्ये आचार्य पूज्यपादांचे कथन देखील पाहण्यासारखे आहे -

“शरीरापासून अन्यत्वाचे चिंतन करणे अन्यत्वानुप्रेक्षा आहे. तसेच बंधाच्या अपेक्षेने अभेद असूनसुद्धा लक्षणाच्या भेदाने मी अन्य आहे. शरीर ऐंद्रिय आणि मी अतीन्द्रिय आहे. शरीर न जाणणारे आहे मी जाणणारा आहे. शरीर अनित्य आहे, मी नित्य आहे. शरीर आदि-अंतवाले आहे आणि मी अनादिअनंत आहे. संसारामध्ये परिभ्रमण करता-करता माझी लाखो-करोडो शरीरं होऊन गेली, मी त्यांच्यापासून भिन्नच आहे — अशाप्रकारे शरीरापासून देखील जेव्हा मी अन्यच आहे, तेव्हा हे वत्स! मी बाह्य पदार्थापासून भिन्न आहे

।३१ इकमात्र तळ व्याप्त हैं तभी पि मि ज्ञाप्त
 ॥३२ इण्डीन्स तळ व्याप्त एव इकीर प्राचीनामध्ये हैं
 ।३३ साम तळ व्याप्त हैं इकमात्र हैं व्याप्त तळ
 ॥३४ इकमात्र हैं व्याप्त

अन्यत्वभावना : एक अनुशीलन

जिस देह में आत्म रहे वह देह भी जब अन्य है। तब क्या करें उनकी कथा जो क्षेत्र से भी भिन्न हैं॥ जो जानते इस सत्य को वे ही विवेकी धन्य हैं। ध्रुवधाम के आराधकों की बात ही कुछ अन्य हैं॥

संयोगांची अनित्यता, अशरणता आणि असारता, अनित्य अशरण आणि संसारभावनेमध्ये सांगितली गेली आहे. एकत्वभावनेमध्ये हे स्पष्ट केलेले आहे की कोणतेही संयोग सुख-दुःखाचे सोबती नाहीत, संपूर्ण सुख-दुःख जीव एकटाच भोगतो. आता अन्यत्वभावनेमध्ये हे समजावितात की परमार्थदृष्टिने विचार केला तर आत्मा शरीरादि सर्व संयोगापासून अत्यन्त भिन्न आहे.

अन्यत्वभावनेचे स्वरूप स्पष्ट करताना आचार्य कुंदकुंद लिहितात की :-

“अण्णं इमं सरीरादिं पि जं होज्ज बाहिरं दद्वं।
 णाणं दंसणमादा एवं चिंतेहि अण्णतं॥^१

आत्मा ज्ञान-दर्शनस्वरूप आहे आणि शरीरादिक सर्व बाह्य पदार्थ यापासून भिन्न आहेत — अशाप्रकारे चिंतन करणे अन्यत्वभावना आहे.”

अशाच प्रकारचा भाव कार्तिकेयानुप्रेक्षामध्ये व्यक्त केलेला आहे, तो खालील प्रमाणे आहे :-

“जो जाणिऊण देहं, जीवसरूपादु तच्चदो भिण्णं।
 अप्पाणं पि य सेवदि कञ्जकं तस्म अण्णतं॥^२

१. बारस अणुवेक्खा, गाथा २३
 २. कार्तिकेयानुप्रेक्षा, गाथा ८२

गुणभेद से भी भिन्न है आनन्द का रसकन्द है।
है संग्रहालय शक्तियों का ज्ञान का घनपिंड है॥
वह साध्य है आराध्य है आराधना का सार है।
ध्रुवधाम की आराधना का एक ही आधार है॥ ३॥

हा गुणभेदाहून देखील भिन्न परमपदार्थ आनंदाचा कंद, ज्ञानाचा घनपिंड अणि अनंत शक्तीचा संग्रहालय आहे. तो परमपदार्थ साध्यदेखील आहे, आराध्यदेखील आहे आणि आराधनेचा सारदेखील तोच आहे. ध्रुवधाम निज भगवान आत्म्याच्या आराधनेचा एकमेव आधार तोच परमपदार्थ निज भगवान आत्मा आहे॥ ३॥

जो जानते इस सत्य को वे ही विवेकी धन्य हैं।

ध्रुवधाम के आराधकों की बात ही कुछ अन्य है॥

अन्यत्व को पहिचानना ही भावना का सार है।

एकत्व की आराधना आराधना का सार है॥ ४॥

जे जीव या सत्याला जाणतात, तेच विवेकी आहेत, तेच धन्य आहेत. कारण ध्रुवधामाच्या आराधकांची गोष्टच वेगळी आहे. अन्यत्वभावनेचा सार आत्म्याचे पराहून भिन्नत्व ओळखणेच आहे आणि अखंड एक आत्म्याची आराधनाच आराधनेचा सार आहे.॥ ४॥

मी कोण आहे

हा 'मी' दुसऱ्याच्या शोधामध्ये स्वतःला विसरून गेला आहे. कशी विचित्रता आहे की शोधणारा शोधणाऱ्यालाच विसरलेला आहे. सारे जग दुसऱ्याला सांभाळण्यामध्ये इतके व्यस्त दिसते की 'मी कोण आहे?' - हे विचारण्या-समझण्याची त्याला वेळच नाही.

'मी' शरीर, मन, वाणी आणि मोह-राग-द्वेष, क्षणस्थायी परलक्षी बुद्धिहून भिन्न एक त्रैकालिक, शुद्ध, अनादि-अनन्त, चैतन्य, ज्ञानानन्दस्वभावी ध्रुवतत्त्व आहे, ज्याला आत्मा म्हणतात.

— मी कोण आहे, पृष्ठ ७.

स्त्रीभाव लक्षण इच्छापाद तथा स्त्रीभाव विवरण तत्काल ग्रन्थमध्ये इच्छापाद
डीए मार्क ब्राह्मणकृत लक्षणानुसार इच्छापाद – छांगड़ तीव्र
डिगिक व्याघ्र गोपीनाथ कर्मीकाळाण्डल स्त्रीभाव – लक्षणानुसार
डिगिक इच्छापाद तत्काल वर्तितानुसार एवं लक्षणानुसार इच्छापाद लक्षण
निषेध, निर्भय लक्षण विवरण लक्षणानुसार इच्छापाद लक्षणानुसार
'क' अंग लक्षण इच्छापाद लक्षणानुसार लक्षणानुसार इच्छापाद लक्षणानुसार

अन्यत्वभावना

जिस देह में आतम रहे वह देह भी जब भिन है।

तब क्या करें उनकी कथा जो क्षेत्र से भी अन्य हैं॥

हैं भिन परिजन भिन पुरजन भिन ही धन-धाम हैं।

हैं भिन भगिनी भिन जननी भिन ही प्रिय वाम है॥ १॥

ज्या देहामध्ये हा आत्मा राहतो, जेव्हा तो एकक्षेत्रावगाही देहसुद्धा
आत्म्याहून भिन आहे, तर जे क्षेत्राने भिन आहेत, त्यांच्याबदल तर काय
बोलावे? ते तर सर्वथा भिन आहेतच. नगरवासी, कुटुंबीजन, बहिण-भाऊ,
आई-वडिल, पति किंवा पत्नी, धन-धान्य व घर वगैरे सर्व आत्म्याहून भिन
आहेत॥ १॥

अनुज-अग्रज सुत-सुता प्रिय सुहृद जन सब भिन हैं।

ये शुभ अशुभ संयोगजा चिदवृत्तियाँ भी अन्य हैं॥

स्वोन्मुख चिदवृत्तियाँ भी आतमा से अन्य हैं।

चैतन्यमय ध्रुव आतमा गुणभेद से भी भिन है॥ २॥

थोरले-धाकटे बंधु, पुत्र-कन्या, प्रिय मित्रपरिवार वगैरे सगळे तर
आत्म्याहून भिन आहेतच, परंतु पराच्या लक्षाने आत्म्यामध्ये उत्पन्न होणारे
शुभाशुभभावरूप तसेच स्वलक्षाने उत्पन्न होणाऱ्या शुद्धभावरूप वृत्तीदेखील
आत्म्याहून अन्यच आहेत, भिनच आहेत; चैतन्यमय ध्रुव आत्मा तर
गुणभेदाहूनसुद्धा भिन परमपदार्थ आहे॥ २॥

त्यामध्येच रममाण व्हा, त्यामध्येच सामावून जा; यामुळे च अतीन्द्रिय आनंदाची प्राप्ति होईल — परमसुखी होण्याचा एकमेव हाच उपाय आहे.

पराला सोडण्याकरिता, परापासून सुटण्याकरिता यापेक्षा वेगळे काहीही करण्याची आवश्यकता नाही; कारण पर तर सुटलेलेच आहेत. ते तुझे कधीही झालेलेच नाहीत, तूच त्यांना अज्ञानवश स्वतःचे मानले होते, आपले जाणले होते आणि त्यांच्या प्रति राग करून व्यर्थच दुःखी होत होतास. तूं 'स्व' मध्येच मग्न झालास तर ते सुटेच आहेत.

याकरिता तर करुणासागर कार्तिकैय स्वामी समजावतात की —

“सम्बायरेण जाणह इक्कं जीवं सरीरदो भिण्णं।

जम्हि दु मुणिदे जीवे होदि असेसं खणे हेयं॥१॥

पुण्या ताकदीनिशी शरीरापासून भिन्न या जीवालाच जाणा. त्याला जाणल्याने पर शरीरादि समस्त बाह्य पदार्थ एका क्षणामध्ये हेय होतात.”

पराच्या सोबतीच्या अभिलाषी प्राण्यांनो! तुमचा खराखुरा सोबती आत्म्याचे अखंड एकत्वच आहे, अन्य नाही. हे एकत्व तुमचा खरा सोबतीच नाही तर ऐरावत हत्तीसुद्धा आहे. याचा आश्रय ग्रहण करा, यावर चढा आणि स्वतःच अंतरंगाच्या धर्मतीर्थाचे प्रवर्तक तीर्थकर बना; धर्माच्या धवल पांडुकशिलेवर तुमचा जन्माभिषेक होईल. पवित्र परिणतिंच्या प्रवाहित अजस्र धारेमध्ये स्नान करून तुम्ही धवल निरंजन व्हाल.

साच्या जगाने निज अखंड एकत्वाच्या आश्रयाने उत्पन्न झालेल्या निरंजन पवित्र परिणतिंच्या अजस्र प्रवाहामध्ये निमग्न व्हावे — आनंदमग्न व्हावे — या पवित्र भावनेसह हा विषय पूर्ण करतो.

आत्मधर्म

धर्माचा अरंभ देखील आत्मानुभूतिनेच होतो आणि पूर्णतादेखील याच्याच पूर्णतेमध्ये होते. यापेक्षा अलग धर्माची कल्पनादेखील केली जाऊ शकत नाही. आत्मानुभूतिच आत्मधर्म आहे. साधकासाठी एकमेव हेच इष्ट आहे. याला प्राप्त करणेच साधकाचे मूळ प्रयोजन आहे.

— मी कोण आहे पृष्ठ १६.

ज्ञानीजन तर जोरजोराने सांगत आले आहेत :-

“जीव तू भ्रमत सदैव अकेला, संग साथी नहीं कोई तेरा ॥१॥

अपना सुख-दुख आपहि भुगते, होत कुटुम्ब न भेला।

स्वार्थ भयैं सब बिछरि जात है, विघट जात ज्यों मेला ॥

जीव तू भ्रमत सदैव अकेला ॥१॥

रक्षक कोई न पूरन है जब, आयु अन्त की बेला।

फूटत पार बँधत नहिं जैसे, दुद्धर जल को ठेला ॥

जीव तू भ्रमत सदैव अकेला ॥२॥

तन-धन-जीवन विनश जात ज्यों, इन्द्रजाल का खेला।

‘भागचन्द’ इमि लखकरि भाई, हो सत्गुरु का चेला ॥

जीव तू भ्रमत सदैव अकेला ॥३॥

या सर्व चिंतनाचा सार हाच आहे की पराची सोबत शोधण्याच्या व्यर्थ
विकल्पापासून विरक्त व्हा; ज्ञानाचा घनपिण्ड, आनंदाचा कंद, शान्तिचा सागर
निज परमात्म्याला ओळखून त्यामध्येच लीन व्हा, संतुष्ट रहा, तृप्त रहा. सुखी
होण्याचा एकमेव उपाय हाच आहे.

एकत्व-विभक्त आत्म्याच्या प्रतिपादक ग्रन्थाधिराज समयसारामध्ये आचार्य
कुंदकुंद आदेश देतात, आशिर्वाद देतात की :-

“एदम्हि रदो णिच्चं संतुष्टो होहि णिच्चमेदम्हि ।

एदेण होहि तित्तो होहदि तुह उत्तमं सोकर्वं ॥१॥

हे आत्मन्! तू या ज्ञानानंद स्वभावी आत्म्यामध्येच नित्य प्रीतिवन्त रहा,
यामध्येच नित्य संतुष्ट राहिलास आणि यानेच तृप्त राहिलास तर तुला उत्तम
सुख प्राप्त होईल.”

आचार्य भगवंतांचा केवळ हाच आदेश आहे, हाच उपदेश आहे, हाच
संदेश आहे की जगावरून दृष्टि हटवून एकमेव आपल्या आत्म्याची साधना
करा, आराधना करा; त्यालाच जाणा, ओळखा, त्यामध्येच स्थिर व्हा,

कारण जेव्हा ती गोष्टच नाही तर मग 'काय आहे? कशी आहे?' — वगैरे प्रश्नच संभवत नाहीत.

यावर आपण म्हणू शकता की आम्ही ही इच्छा करीत नाही की आमचे पुत्र-परिवार आमच्या बरोबरच जन्मावेत-मरावेत, दुःख भोगावेत, तरी देखील एकटेपण.....

अहो! महानता तर एकत्वामध्येच आहे, एकटेपणातच आहे. मानव तर एकटाच जन्मतो-मरतो, मांजरी-कुत्री अवश्य पाच-दहा एकदम जन्मतांना आढळतात. साप एकावेळेला लाखो जन्मतात. अनंतांचे एकदम जन्म-मरण तर निगोदिया जीवांमध्येच आढळते — अशाप्रकारे जर सखोल विचार केला तर जन्म-मरणाचा साथीदार शोधण्याचा अर्थ निगोदाला आमंत्रण देणे आहे — निगोदाची तयारी आहे.

याऊपर एखादा असेही म्हणेल की निगोदामध्ये तर निगोदामध्ये! परंतु सोबत तर मिळेल ना?

नाही, बिलकुल नाही; सोबत नाही, साहचर्य मिळेल, संयोग मिळेल. निगोदामध्ये देखील अनंत जीवांचे साहचर्यच आहे, संयोगच आहे; सोबत नाही, कारण त्यांच्यामध्ये परस्पर सहकार्य नाही, आहे फक्त एकक्षेत्रावगाहत्व!

चक्रवर्तीत्व आणि तीर्थकरत्व अनेक जणांना मिळून-मिसळून प्राप्त होत नाहीत. दोन-चार व्यक्ति एकत्र येऊन तीर्थकर अथवा चक्रवर्ती बनत नाहीत. तीर्थकर एकटाच होतो आणि चक्रवर्ती देखील एकटाच होतो.

अरे बंधु! आत्म्याचा एकटेपणा शाप नसून वरदान आहे. जो एकटेपणा आज तुला अप्रिय आहे, वास्तविक तोच आनंदाचा धाम आहे. ज्या सोबती खातर तू एवढा आकुळ-व्याकुळ होत आहेस, ते फक्त मृगजळ आहे, कधीही प्राप्त न होणारा कल्पनाविलास आहे.

सोबत शोधण्याचे प्रयत्न न आजपर्यंत कोणाचे यशस्वी झाले आहेत न कधी होतील! या संदर्भामध्ये केले गेलेले सर्व श्रम (प्रयत्न) व्यर्थच ठरणारे आहेत. उत्तम पिकाच्या आशेने खडकावर बीज पेरण्यासारखे या व्यर्थ श्रमाचा काय लाभ?

अपवित्र शरीर काय महान पुरुषांच्या अनुरागाचे कारण होऊ शकते ? नाही, कदापि नाही.”

जरी वरील संपूर्ण कथन स्त्री शरीराला अनुलक्षून केलेले आहे, तथापि याचा आशय असा कदापि नाही की पुरुष शरीर पवित्र असते. पुरुष शरीरदेखील स्त्री-शरीरासमानच मल-मूत्राचे घर आणि रक्त, मांस व हाडांचा पिंड आहे.

भले नरदेहाची चर्चा असो की नारीदेहाची, तसेच भले स्वदेहाची चर्चा असो किंवा परदेहाची; अशुचिभावनेमध्ये सर्व देहांची चर्चा त्यांच्या स्वभावानुसार अशुचितेच्या मार्गदर्शनाकरीताच असते. कारण अशुचिभावनेच्या चिंतनाचे प्रयोजन स्व-परदेह आणि तत्संबंधी भोगांपासून विरक्ति उत्पन्न करणेच आहे.

हे शरीर स्वतः तर अशुचि आहेच, याच्या संसर्गामध्ये येणारी प्रत्येक वस्तुदेखील याच्या संयोगाने अपवित्र होते. शुद्ध, सात्त्विक, स्वादिष्ट, सुंदरतम भोजन याच्या संसर्गामध्ये येताच उष्टे होते, तोंडात घालताच अपवित्र होते; चावलेला/ चघळलेला घास हातामध्ये घेताच स्वतःला देखील किळस उत्पन्न होते. पोटात पोहोचल्यानंतर वमन झाले तर त्याला कोणी स्पर्श करायला सुद्धा तयार होत नाही. अधिक काळापर्यंत देहाच्या संपर्कामध्ये राहिल्याने तर ते मल-मूत्रामध्ये परिणमित होतेच.

सकाळी शुद्ध, साफ, सुंदर वस्त्रं घातली तरी संध्याकाळपर्यंत मलीन घाणेरडी होतात, घामाचा वास येऊ लागतो. निर्मल स्वच्छ पाण्याने स्नान करून देखील हे शरीर निर्मल होत नाही, पाणी अवश्य मळिन होते.

या गोष्टीची चर्चा करताना स्नानाष्टकामध्ये म्हटलेले आहे -

“सन्माल्यादि यदीयसन्निधिवशादस्पृश्यतामाश्रयेद् ।
विष्मूत्रादिभृतं रसादिधिटिं बीभत्सु यत्पूति च ॥

आत्मानं मलिनं करोत्यपि शुचिं सर्वाशुचीनामिदं ।
संकेतैकगृहं नृणां वपुरपां स्नानात्कथं शुद्ध्यति ॥१

ज्या शरीराच्या जवळ येण्याकारणाने उत्तम हारादि पदार्थ स्पर्श करण्यायोग्य रहात नाहीत, जे मल-मूत्रादिने युक्त आहे, रस-रक्तादि सातधातूनी बनले आहे, भयानक आहे, दुर्गंधयुक्त आहे तसेच जे निर्मल आत्म्याला देखील मळिन करते, समस्त अपवित्रांच्या एखाद्या संकेतगृहासमान हे मनुष्याचे शरीर जलाच्या स्नानाने शुद्ध कसे होऊ शकेल ?”

याच गोष्टीला समजाविताना मंगतरायजी सांगतात की -

“तू नित पोखे यह सूखे ज्यों धोवे त्यों मैली ।
निश-दिन करे उपाय देह का रोग दशा फैली ॥
मात-पिता रज-वीरज मिलकर बनी देह तेरी ।
माँस हाड़ नश लहू राध की प्रगट व्याधि घेरी ॥
काना पौँडा पड़ा हाथ यह चूसे तो रोवै ।
फले अनंत जु धर्मध्यान की भूमि विर्वै बोवै ॥
केशर चंदन पुष्प सुगंधित वस्तु देख सारी ।
देह परस तैं होय अपावन निशदिन मल जारी ॥

जो-जो तू या देहाला पुष्ट करु पाहतोस, तो-तो हा सुकतो, तसेच जो-जो धुतोस तो-तो मळिन होतो. जरी तू याला निरोगी ठेवण्याच्या प्रयत्नामध्ये रात्रंदिवस प्रयत्नशील आहेस तरी हा देह रोगांनी घेरला जातोच.

माता-पित्याच्या रज-वीर्याने निर्माण झालेला हा तुझा देह रक्त, मांस, पू. हाड, शिरांच्या रोगाने निरंतर घेरलेलाच असतो.

हा देह अगोड उसाप्रमाणे तुझ्या हाती आला आणि तू याला चोकण्याचा प्रयत्न केलास तर रडायची पाढी येर्इल. परंतु या उसरूपी रोगी देहाला धर्मध्यानरूपी भूमिमध्ये पेरशील तर तो अनंतसुखरूप फळेल. निरंतर मल वहात आहे अशा या देहाच्या निव्वळ स्पर्शानेच सुगंधित केशर, चंदन आणि फुलं अपवित्र होतात.”

वरील संपूर्ण कथनाचा संक्षिप्त सार हाच आहे की, स्वभावतः अशुच असलेल्या अशा देहामध्ये ममत्व आणि अनुरागामध्येच हा दुर्लभ नरभव

गमावणे योग्य नाही, शहानपणेचे काम नाही. या देहाहून अत्यंत भिन्न स्वभावतःच परमपवित्र निज भगवान आत्म्याची साधना-आराधना करणेच या मानवजीवनातील एकमेव करण्यायोग्य कार्य आहे.

अशाप्रकारे आपण पाहतो की, अनित्यभावनेपासून अशुचिभावनेपर्यंतचे संपूर्ण चिंतन संयोगी पदार्थाच्या अवती-भोवतीच फिरत असते. संयोगी पदार्थामध्ये देखील आत्म्याच्या अत्यंत निकटवर्ती संयोगी पदार्थ असल्याने शरीरच केंद्रबिंदू बनलेला आहे.

अनित्यभावनेमध्ये मृत्यूची चर्चा करून शरीराच्या संयोगाच्या क्षणभंगुरतेचे चिंतन केलेले आहे, अशरणभावनेमध्ये 'मरणापासून कोणी वाचवू शकत नाही' असा मुद्दा मांडून शरीराच्या संयोगाला अशरण म्हटले आहे. या संसारामध्ये अनेक देह धारण केले, परंतु कोणत्याही देहाच्या संयोगामध्ये सुखप्राप्ति झाली नाही.

शरीराच्या संयोग-वियोगाचे नावच तर जन्म-मरण आहे; जन्म-मरणाचे अनंत दुःख देखील जीव एकटाच भोगतो, कोणताही संयोग सोबत (साथ) देत नाही. देहादि सर्व संयोगी पदार्थ आत्म्याहून अत्यंत भिन्नच आहेत - हेच चिंतन एकत्र आणि अन्यत्र भावनेमध्ये असते. स्व आणि पर शरीराच्या अशुचितेचा विचारच अशुचिभावनेमध्ये केला जातो.

अशाप्रकारे हे निश्चित आहे की वरील संपूर्ण चिंतन देहाला केंद्रबिंदू बनवूनच होते. वरील संपूर्ण चिंतनप्रक्रियेचे एकमेव प्रयोजन दृष्टिला देहादि संयोगी पदार्थवरून हटवून स्वभावसन्मुख नेणे हेच आहे. वरील प्रयोजन लक्षात ठेऊनच अनित्यादि भावनांच्या चिंतनप्रक्रियेचे स्वरूप नक्की केले आहे.

अनादिकाळापासून या आत्म्याने अज्ञानवश या देहादि संयोगी पदार्थामध्ये एकत्र आणि ममत्व स्थापित केले आहे, यामध्येच सुख-दुःखाची कल्पना करून ठेवली आहे. या एकत्र, ममत्व आणि अज्ञानाच्या कारणाने शरीरादि संयोगी पदार्थाबद्दल याला अत्यंत अनुराग वाटत असतो. त्या अनुरागवशच हा निरंतर याच्या लालन-पालन सांभाळ करण्यात मग्न राहतो.

जरी हे सत्य आहे की याला सांभाळण्याच्या विकल्पाने देहादि संयोगाच्या परिणमनामध्ये काही फरक पडत नाही, तरी हा त्याला सांभाळण्याच्या

विकल्पामध्ये स्वतःच गुरफटलेला राहतो. त्याच्या सहजच अनुकूल परिणमनामध्ये खुश (आनंदी) आणि प्रतिकूल परिणमनामध्ये खेदखिन तर होतच असतो.

काळ येताच जेव्हा हा आत्मा जिनागमाच्या अभ्यासाने आणि सदगुरुंच्या सत्समागमाने उपलब्ध झालेल्या तत्त्वज्ञानाला तर्काच्या कसोटीवर कसून पाहतो, तेव्हा बुद्धिच्या पातळीवर ही गोष्ट चांगल्याप्रकाराने लक्षात येते की, हे देहादि संयोगी पदार्थ अनित्य आहेत, अशरण आहेत, असार आहेत, अत्यंत अशुच आहेत, माझ्यापासून अत्यंत भिन्न आहेत, सुख-दुःखात साथ देत नाहीत, आपली सुख दुःख मला स्वतःला एकठ्यालाच भोगावी लागतात.

मी तर या शरीरादि संयोग, याच्या निमित्ताने होणारे भाव, तसेच निज निर्मल पर्याय आणि गुणभेदाहून ही भिन्न स्वतः भगवान आत्मा आहे, अनंत गुणांचा धाम आहे, अनंतानंत शर्कींचे संग्रहालय आहे, ज्ञानाचा घनपिंड आणि आनंदाचा कंद परमप्रभु परमेश्वर आहे.

अशा विकल्पात्मक खन्या समजुतीच्या निरंतर चिंतनधारे च्या सबळ प्रवाहने देहादि संयोगाप्रति विद्यमान एकत्व, ममत्व आणि अनुरागाची पकड थोडी ढिली (सैल) पटू लागते. काळ पक्व झाल्याने सरतेशेवटी एक वेळ अशी येते की, ज्या वेळेला हा आत्मा या चिंतन धारेलादेखील पार करून या देहादि संयोगांपासून भिन्न निज भगवान आत्म्याचा अनुभव करू लागतो, तेव्हा अनादिकाळीन मिथ्यात्वग्रंथीला भेदून सम्यगदर्शन आणि सम्यग्ज्ञान प्राप्त करतो.

सम्यगदर्शन आणि सम्यग्ज्ञान प्राप्त होऊन सुद्धा अस्थिरतेच्या कारणाने जेव्हा उपयोग बाहेर येतो, तेव्हा अनादिकाळीन अभ्यासवश या देहादि संयोगांना सांभाळण्याचे/ जपण्याचे विकल्पतरंग पुनश्च डोकी वर काढू लागतात. जरी त्यांच्यामध्ये तो जोश/जोम असत नाही, जो मिथ्यात्वाच्या उपस्थितिमध्ये होता, तरीदेखील चित तरंगायमान तर अवश्य होतेच.

जरी देहादि संयोगाप्रति होणारे एकत्व, ममत्व आणि अनंत अनुराग उपर्शमित झाला आहे, तरी अप्रत्याखानादि-संबंधी अनुराग तर विद्यमान (अजून बाकीच) च आहे. जरी अनंत अनुरागासमोर त्याची शक्ति अनंताव्या

भागा एवढीच आहे, तरी त्याला एवढा कमजोर सुद्धा समजता कामा नये की तो अनुराग चित्ताला तरंगायमानच करू शकणार नाही.

आदिनाथ भगवन्तांच्या दिव्यधनीचा फायदा घेण्याचे सोडून भरत चक्रवर्तीला साठ हजार वर्षापर्यंत लढण्याला उद्युक्त करणारे भाग पाडणारे विकल्पतरंग अस्थिरताजन्य अनुरागाचेच परिणाम होते.

वरील अस्थिरताजन्य विकल्पतरंगांच्या शमनाकरिता शरीरादि संयोगांची अनित्यता, अशरणता, असारता, पृथक्कृता, अशुचिता वगैरेंची चिंतनधारा ज्ञानीची देखील चालूच राहते आणि चालू राहिलीही पाहिजे.

जो जो ही चिंतनधारा प्रबलापासून प्रबलतर आणि प्रबलतरापासून प्रबलतम होत जाते, तो तो वरील अस्थिरताजन्य विकल्पतरंग निरंतर कमकुवत होत जातात आणि जो जो ते विकल्पतरंग कमकुवत होतात, तो तो ही चिंतनधारा आणखीन अधिक प्रबलरूप धारण करीत जाते.

चिंतनाचे हे प्राबल्य वरील विकल्पतरंगांना उपशमित करून स्वतः सुद्धा उपशमित होते आणि आत्मा निर्विकल्प समाधिमध्ये सामावून जातो.

अंतरंगातील जोर कमकुवत पडताच समाधि भंग पावते आणि चिंतामध्ये पुनश्च त्याप्रकारचे विकल्पतरंग उभे राहू लागतात - या विकल्पतरंगांना शमविष्ण्यासाठी पुन्हा त्या संयोगांच्या अनित्यादिसंबंधी आणि निजस्वभावाच्या सामर्थ्यासंबंधी चिंतनधारा सुरु होते. ती चिंतनधारा पूर्वी सांगितलेल्या क्रमानुसार प्रबलतेस प्राप्त होत असतांना रागात्मक विकल्प तरंगांना उपशमित करून स्वतः उपशमित होते आणि आत्मा पुन्हा निर्विकल्प समाधिस्थ होतो.

अंतरंगातील जोर कमकुवत होताच समाधि पुन्हा भंग होते. पुन्हा तोच क्रम सुरु होतो - विकल्पतरंगांचे उठणे, त्यांच्या विरुद्ध ज्ञानात्मक चिंतनाचे जागृत होणे, प्रत्येक समयाला विकल्पतरंगाचे निर्बल आणि वैराग्योत्पादक चिंतनधारेचे सबल होत जाणे आणि शेवटी दोघांनी विलीन होऊन समाधिमध्ये सामावून जाणे. तसेच शेवटी अंतरंगातील जोर कमकुवत होताच समाधि भंग होणे.

अशाप्रकारची चिंतनप्रक्रिया जरी चौथ्या आणि पाचव्या गुणस्थानामध्ये देखील चालू असते; तरी त्याच्यामध्ये तो जोर (वेग) नसतो, जो मुनि अवस्थेमध्ये आढळतो. स्वरूपाचे साधक परमवीतरागी भावलिंगी दिगंबर मुनिराजांची ही गति एवढी तीव्र असते की प्रत्येक अंतर्मुहुर्तामध्ये हे चक्र एकदा का होईना फिरतेच. याच कारणास्तव बारा भावनांची चर्चा मुख्यतः मुनिराजांच्या संदर्भातच केली जाते.

सदोदित चालणाऱ्या या संपूर्ण प्रक्रियेने चारित्रमोहासंबंधी अनुरागदेखील निरंतर क्षीणापासून क्षीणतर आणि क्षीणतरापासून क्षीणतम होत जातो आणि एक दिवस असाही येतो की हा आत्मा अनंत काळापर्यंत आपल्यामध्येच सामावून राहतो. पुन्हा त्याची समाधि कधी भंग पावत नाही. आपल्यामध्येच मग्न तो आत्मा अनंत काळापर्यंत अनंतसुख भोगतो.

अशा परिस्थितीत पोहोचल्यानंतर बारा भावनेच्या चिंतनप्रक्रियेपासून देखील सदैवासाठी पार होतो. बारा भावनांच्या चिंतनाचे मूळ प्रयोजन उक्त स्थितीपर्यंत पोहोचणेच आहे.

अशा तन्हेने आपण पाहतो की यां बारा भावनांच्या चिंतनाचा उपयोगीपणा मिथ्यात्वी मुमुक्षु आत्मार्थीपासून आपापल्या भूमिकेनुसार तोपर्यंत निरंतर आवश्यक आहे, जोपर्यंत हा आत्मा पूर्ण वीतरागी होऊन अनंत काळापर्यंत समाधिमध्ये सामावला जात नाही.

बुद्धिपूर्वक केली गेलेली आत्मसाधना किंवा आत्माराधनेची प्रक्रिया आणि विधि तर फक्त हीच आहे. जे आत्मार्थी बुद्धिपूर्वक उक्त विधिचा अवलंबन घेऊन उग्रतापूर्वक आत्मोन्मुखी प्रबल पुरुषार्थ करतात; त्यांचे भवितव्य चांगले आहे आणि त्यांचा संसारापासून पार होण्याचा काळ जवळ आला आहे, म्हणून तर ते या पतनोन्मुखी भोगप्रधान युगामध्ये भोगांपासून विरक्त होऊन आत्मोन्मुखी सम्यक् पुरुषार्थामध्ये संलग्न झाले आहेत.

सर्व आत्मार्थी शरीरादि संयोगांची अशुचिता आणि निजस्वभावाच्या शुचितेला चांगल्याप्रकारे जाणून, ओळखून संयोगांपासून विरक्त होवोत आणि निजस्वभावाध्ये अनुरक्त होऊन अनंतसुखी होवोत - या पवित्र भावनेने पूर्ण करतो. •

I आस्त्रवभावना यह एक विषय है जो धर्मीयों में धर्म से
II धर्मादि क्रियाओं की विश्लेषण से धर्म सह विषय है
III धर्मादि विषय में विभिन्न उक्त विषयों पर धर्मादि विषय
IV 6 II धर्मादिविषय में अधिक विविध विषय विषयादि विषय

आस्त्रवभावना

संयोगजा चिदवत्तियाँ भ्रमकप आच्चवरुप हैं।

दुखरूप हैं दुखकरण हैं अशरण मलिन जहरा हैं

संयोग विरहित आतमा पावन शरणा चिन्हरुमा है ।

भ्रमरोगहर संतोषकर सखकरण है सरवरुप है ॥ १ ॥

संयोगाच्या आश्रयाने उत्पन्न होणारी चैतन्याची राग-द्वेषरूपी वृत्ती भ्रमकूप आहे, आस्त्रवभावरूप आहे, दुःखाचे कारण आहे, मलीन आहे, जड आहे, अशरण आहे आणि संयोगरहित भगवान आत्मा परमपवित्र आहे, परमशरण आहे, चैतन्यरूप आहे, भ्रमरोगाचे हरण करणारा आहे, संतोष करणारा आहे, सुख करणारा आणि आनंदरूप आहे.

इस भेद से अनभिज्ञता मद मोह मदिरा पान है।

इस भेद को पहिचानना ही आत्मा का भान है।

इस भेद की अनभिज्ञता संसार का आधार है

इस भेद की नित भावना ही भवजलधि का पार ॥ ३ ॥

आत्मा आणि आस्रवाच्या या भेदाला न जाणणे म्हणजे मोहरूपी मदिरापान करणे आहे आणि दोषांतील अंतर (फरक) ओळखणेच आत्म्याचे खरे ज्ञान आहे. या भेदाला न ओळखणेच संसाराचे मूळ कारण आहे. या भेदाची निरंतर भावनाच संसार समुद्राचा किनारा आहे.

इस भेद से अनभिज्ञ ही रहते सदा बहिरातमा ।
जो जानते इस भेद को वे ही विवेकी आतमा ॥
यह जानकर पहिचानकर निज में जमे जो आतमा ।
वे भव्यजन बन जायेंगे पर्याय में परमात्मा ॥ ३ ॥

बहिरातमा जीव या भेदापासून सदैव अनभिज्ञ/अपरिचित च असतात
आणि जे या भेदा/रहस्या ला जाणतात, तेच विवेकी जीव आहेत. या
रहस्याला जाणून, ओळखून जे आत्मा 'स्व'मध्ये स्थिर होतील रममाण
होतील ते भव्यजन पर्यायामध्ये सुद्धा परमात्मा बनतील.

हैं हेय आस्त्रवभाव सब श्रद्धेय निज शुद्धात्मा ।
प्रिय ध्येय निश्चय ज्ञेय केवल श्रेय निज शुद्धात्मा ॥
इस सत्य को पहिचानना ही भावना का सार है ।
ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है ॥ ४ ॥

शुभाशुभभावरूप संपूर्ण आस्त्रवभाव हेय आहेत आणि आपला शुद्धात्मा
श्रद्धेय आहे, ध्येय आहे, निश्चयाने ज्ञेयदेखील तोच आहे; परमप्रिय आणि
श्रेष्ठ देखील तोच आहे. या सत्याला ओळखणेच आस्त्रवभावनेचा सार
आहे; आणि ध्रुवधाम निज भगवान आत्म्याची आराधनाच आराधनेचा सार
आहे.

क्रमबद्धपर्यायाचे माहात्म्य

सर्वज्ञतेच्या निर्णयाने, क्रमबद्धपर्यायाच्या निर्णयाने मती व्यवस्थित
होते, कर्तृत्वाचा अहंकार गळतो, सहज ज्ञाता-दृष्टे पण्याचा पुरुषार्थ जागृत
होतो, परामध्ये फेरफार करण्याची बुद्धी संपते; यामुळे त्यासंबंधी
आकुलता-व्याकुलता देखील नाहीशी होते, अतीन्द्रिय आनंद प्रगट
होतोच, पण त्यासोबत अनंत शक्तीचा अनुभव होतो. सर्वज्ञतेचा निर्णय
आणि क्रमबद्धपर्यायाच्या श्रद्धेमुळे एवढा लाभ तर तत्काल होतो.

— क्रमबद्धपर्याय, पृष्ठ ८५.

- हिंदू धर्माण्डार एक लालार्ह इत्युत्कृष्ण शास्त्र व्याप्तम् ॥
 । ॥ त्रिभूमिभूमि इत्यस्त्रिभूमि अंगभूमि अंगभूमि ॥
 ॥ निर्विकृष्टं लोकाणि इति इति अंगभूमि मुख्यम् ॥
 । इति गाण्डार ग्रन्थ गाण्डारी शास्त्रं इति गाण्डारीति ॥
 ॥ त्रिभूमि इत्याणि अंगभूमि इति लक्ष्मणम् ॥ अंगभूमि ॥

आस्त्रवभावना : एक अनुशीलन

संयोगजा चिद्वृत्तियाँ भ्रमकूप आस्त्रवरूप हैं ।
 दुखरूप हैं दुखकरण हैं अशरण मलिन जड़रूप हैं ॥
 संयोग विरहित आत्मा पावन शरण चिदरूप है ।
 भ्रमरोगहर संतोषकर सुखकरण है सुखरूप है ॥ १ ॥

शरीरादि संयोगी पदार्थामध्ये एकत्व-ममत्व आणि याच आत्म्यामध्ये उत्पन्न होणारे राग-द्वेषरूप विकल्पतरंग भावास्त्रव आहेत; तसेच याच भावास्त्रवांच्या निमित्ताने कार्माण वर्गणांचे कर्मरूप परिणमित होणे द्रव्यास्त्रव आहे.

भावास्त्रव आणि द्रव्यास्त्रव या दोन भेदाव्यतिरिक्त मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय आणि योग - अशात्तन्हेने पाँच भेदामध्ये देखील आस्त्रव विभाजित केला जातो.

हे पाच भावदेखील भाव आणि द्रव्यरूपाने दोन-दोन प्रकारचे असतात. यामध्ये भावमिथ्यात्वादि आत्म्याचे विकारी परिणाम आहेत आणि द्रव्यमिथ्यात्वादि कार्माण वर्गणांचे कर्मरूप परिणमन आहे.

शरीरादि संयोगाप्रमाणे हे आस्त्रवभावदेखील अनित्य आहेत, अशरण आहेत, अशुचि आहेत आत्मस्वभावाहून अन्य आहेत, चतुर्गतिमध्ये संसरणा (परिभ्रमणा) चे हेतू (कारण, निमित्त) आहेत, दुःखरूप आहेत, दुःखाचे हेतु आहेत, जड आहेत. याहून भिन्न ज्ञानादि अनंत गुणांचा अखंडपिंड भगवान आत्मा नित्य आहे, परमशरणभूत आहे, संसार-परिभ्रमणरहित, परमपवित्र, आनंदाचा कंद आणि अर्तींद्रिय आनंदाच्या प्राप्तिचा हेतुदेखील आहे. - अशा प्रकारचे चिंतनच आस्त्रवभावना आहे.

या सदभांगध्ये आचार्य कुदकुदाचे खालाल कथन पाहण्यासारखे आहे -

“णादूण आसवाणं असुचितं च विवरीयभावं च ।

दुःखस्स कारणं ति य तदो णियत्तिं कुणिदि जीवो ॥

जीवणिबद्धा एदे अध्रुव अणिच्चा तहा असरणा य ।

दुःखा दुःखफल त्ति य णादूण णिवत्तदे तेहिं ॥^१

आस्त्रवांची अशुचिता, विपरीतता आणि दुःखकारणपणा जाणून जीव त्यापासून निवृत्ति करतो.

जीवाशी निबद्ध हे आस्त्रव अध्रुव आहेत, अनित्य आहेत, अशरण आहेत, दुःखरूप आहेत आणि दुःखरूपानेच फलित होणारे आहेत हे जाणून ज्ञानी त्यापासून निवृत्त होतात.”

वरील कथनाला सोदाहरण स्पष्ट करतांना आचार्य अमृतचंद्र आत्मख्यातिमध्ये लिहितात -

“ज्याप्रमाणे पाण्यामध्ये शेवाळ पाण्याच्या मळरूपाने उत्पन्न होते, त्याप्रमाणे आस्त्रवभाव देखील आत्म्यामध्ये मळरूपानेच उत्पन्न होतात; म्हणून ते अशुचि आहेत, अपवित्र आहेत. तसेच भगवान आत्मा सदैवच अत्यंत निर्मल चैतन्यमात्रभावाने उपलब्ध असतो म्हणून अत्यंत शुचि आहे, परमपवित्र आहे.

जडस्वभावी असल्याने आस्त्रवभाव दुसऱ्यांद्वारे जाणले जातात, म्हणून ते चैतन्यापासून (आत्म्यापासून) अन्यस्वभावी आहेत आणि भगवान आत्मा सदैवच विज्ञानघनस्वभाववाला असल्याने स्वतःला जाणतो, म्हणून चैतन्याहून अनन्य आहे.

आकुलता उत्पन्न करणारे असल्याने आस्त्रव दुःखाचे कारण आहेत आणि भगवान आत्मा निराकुलस्वभावी असल्याने न तर कोणाचे कार्य आहे आणि न कोणाचे कारण आहे, म्हणून दुःखाचे अकारणच आहे.^२

वृक्ष आणि लाख यांच्याप्रमाणे वध्य-घातक स्वभावी असल्याने जीवाबरोबर निबद्ध असूनसुद्धा अविरुद्ध स्वभावाचा अभाव असल्याने आस्त्रवभाव जीव नाहीत.

१. समयसार गाथा ७२ व ७४

२. समयसार गाथा ७२ ची टीका

आकडी रोगाच्या आवेगाप्रमाणे घट-बढ़ स्वभावी असल्याने आस्त्रव अध्युव आहेत, परंतु चैतन्यमात्र जीव ध्रुव आहे. शीत-उष्ण ज्वरा/तापा च्या आवेशाप्रमाणे क्रमानुक्रमाने उत्पन्न होत असल्याने आस्त्रवभाव अनित्य आहेत आणि विज्ञानघनस्वभावी जीव नित्य आहे.

ज्याप्रमाणे वीर्यपतनाबरोबरच दारूण कामसंस्कार नष्ट होतात, कोणी त्याला थांबू शकत नाही; त्याप्रमाणे कर्मोदय समाप्त होताच आस्त्रव नाश पावतात, त्यांना थांबविणे शक्य नाही; म्हणून आस्त्रव अशरण आहेत, परंतु स्वयंरचित चित्तशक्तिरूप जीव शरण सहित आहे.

आकुलतास्वभाववाला असल्याने आस्त्रव दुःखरूप आहे आणि निराकुलस्वभाववाला असल्याने आत्मा सुखरूप आहे. भविष्यामध्ये आकुलता उत्पन्न करणारे पुद्गल परिणामा (कर्मबंधा) चे हेतु असल्याने आस्त्रव दुःखफलरूप आहेत आणि समस्त पुद्गलपरिणामाचा अहेतु. असल्याने आत्मा सुखफलरूप आहे.”

समयसार आणि आत्मख्यातिच्या वरील कथनामध्ये जिथे एकीकडे आस्त्रवभावांना अध्युव, अनित्य, अशरण, अशुचि, जड, दुःखरूप आणि दुःखाचे कारण म्हटले आहे तर दुसरीकडे भगवान आत्म्याला ध्रुव, नित्य परमशरणभूत, परमपवित्र, चेतन, सुखस्वरूप आणि सुखाचे कारण म्हटले आहे.

वरील संपूर्ण कथनाचा एकमेव उद्देश ‘आस्त्रवभाव-मोह-राग-द्वेषरूप विकारीभाव हेय आहेत आणि संयोगी तसेच संयोगीभावांहून भिन्न भगवान आत्मा परमउपादेय आहे’ - असे सांगणे आहे.

‘मोह-राग-द्वेषरूप आस्त्रवभाव आत्म्याचा स्वभावभाव नाही; विभावभाव आहे, संयोगीभाव आहे. भगवान आत्मा यांपासून भिन्न ज्ञानानंद स्वभावी आहे’ - हा मुद्दा बुद्धिला पटूनसुद्धा अज्ञानी लोकांचे मिथ्यात्वग्रस्त चित्त या तथ्याचा स्वीकार करू शकत नाही; परिणामस्वरूप मोहराग-द्वेषरूप आस्त्रवभावांशी त्यांचे एकत्व-ममत्व कायमच राहते.

जरी ज्ञानी लोकांचे एकत्व-ममत्व मोह-राग-द्वेषभावांशी नसते, तरी त्यापासून निर्माण होणारे विकल्पतरंग त्यांच्या भूमिकेनुसार उद्भवत असतात, राग-द्वेष उत्पन्न होतच असतात. असे राग-द्वेष व विकल्पतरंगांच्या शमनाकरिता ज्ञानीजनांना आणि आस्त्रवभावांपासून एकत्व-ममत्व तोडण्याकरिता अज्ञानीजनांना देखील आस्त्रवभावांचा अध्युवपणा, अनित्यपणा, अशरणपणा, अशुचिपणा, जडपणा, दुःखपणा आणि दुःख कारणपणा तसेच आत्म्याचा ध्रुवपणा, नित्यपणा, शरणभूतपणा, चेतनपणा, पावित्र्य, सुखरूपपणा आणि सुखाचे कारणपणा यांचा विचार-चिंतन-मनन निरंतर करीत राहिले पाहिजे.

मोह-राग-द्वेषरूप भाव आस्त्रवतत्त्व आहेत आणि त्यांच्या संदर्भामध्ये निरंतर केले जाणारे वरील चिंतन आस्त्रवभावना आहे.

लक्षात असू द्यावे, आस्त्रवभावना आस्त्रवतत्त्व नसून संवरतत्त्व आहे; कारण तत्त्वार्थसूत्रामध्ये बारा भावनांचे वर्णन संवरततत्त्वाच्या प्रकरणामध्ये आहे. तेथे अनुप्रेक्षांची संवराच्या कारणामध्ये गणना केली आहे. तत्त्वार्थसूत्रामध्ये वरील कथन मूळः अशाप्रकारे आहे -

“आस्त्रवनिरोधः संवरः । स गुप्तिसमितिं धर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः ॥

आस्त्रवाच्या निरोधाला संवर म्हणतात. तो संवर तीन गुप्ति, पाच समिति, दहा धर्म, बारा भावना, बावीस परीषयजय आणि पाच प्रकारच्या चारित्र्याने होतो.”

बारा भावनांच्या चिंतनाचे मूळ प्रयोजन पर आणि विकाराहून भिन्न निज भगवान आत्म्यामध्येच रमणेतेची तीव्र रुचि उत्पन्न करणे आहे, तत्संबंधी पुरुषार्थाला विशेष जागृत करणे आहे. हे प्रयोजन सिद्ध करण्याकरिता अनित्यापासून अशुचिभावनेपर्यंत संयोगांचा अनित्यपणा, अशरणपणा, असारपणा, भिन्नपणा, अशुचिपणा यांचे चिंतन केले जाते. या गोष्टीचा विचार केला जातो की संयोग केवळ (फक्त) संयोग आहेत, आत्म्याला सुख-दुःखामध्ये सोबत देणारे नाहीत.

कारण संयोग पररूपच असतात म्हणून वरील सहा भावनांमध्ये विशेषकरून पराच्या पृथक्मणाचेच वैराग्यपूर्ण चिंतन असते, परंतु आस्त्रवभावनेमध्ये विभावाच्या विपरीतपणाचे चिंतन प्रामुख्याने असते.

१. तत्त्वार्थसूत्र; अध्याय ९, सूत्र १ व २

अशाप्रकारे आपण पाहतो की अनित्यादि सहा भावनांच्या चिंतनाचा विषय शरीरादि संयोग आहे आणि आस्त्रवभावनेच्या चिंतनाचा विषय संयोगीभाव आहे.

परसंयोगाने किंवा पराच्या लक्षाने आत्म्यामध्ये उत्पन्न होणारे मोह-राग-द्वेषरूप आस्त्रवभावच संयोगीभाव आहेत, विभाव आहेत आणि ते आत्मस्वभावाहून विपरीत आहेत. यांच्या या विपरीतपणालाच समयसार आणि आत्मख्यातिच्या उक्त कथनामध्ये अनेक हेतुपूर्वक सोदाहरण समजावले आहे.

आस्त्रवभावांचा विपरीतपणादेखील आत्मस्वभावानेच सिद्ध करावयाचा आहे. म्हणून ज्या मुद्यांनी आस्त्रवाचे स्वरूप स्पष्ट करतात, त्याबरोबर त्याच मुद्यांनी आत्मस्वभावाचे स्पष्टीकरण देखील साहजिकच आवश्यक होते; म्हणून म्हटले जाते की आत्मा नित्य आहे, आस्त्रव अनित्य आहेत; आत्मा ध्रुव आहे, आस्त्रव अध्रुव आहेत; आत्मा परमशरण आहे, आस्त्रव अशरण आहेत; आत्मा चेतन आहे, आस्त्रव जड आहेत; आत्मा सुखस्वरूप आहे, आस्त्रव दुःखस्वरूप आहेत; आत्मा सुखाचे कारण आहे आणि आस्त्रव दुःखाचे कारण आहेत.

अशाप्रकारे जरी हे आस्त्रवभाव आत्म्यामध्येच उत्पन्न होतात, आत्म्याशीच निबद्ध/निगडीत आहेत; तरी देखील आत्मस्वभावाहून अन्य आहेत, विपरीत स्वभाववाले आहेत, म्हणून हेय आहेत; श्रद्धेय नाहीत, ध्येय नाहीत, उपादेयदेखील नाहीत, फक्त ज्ञानाचे ज्ञेय आहेत आणि आस्त्रवभावाहून अन्य असा हा भगवान आत्मा परमज्ञेय आहे, परमश्रद्धेय आहे, परम-उपादेय आहे.

अशा प्रकारचे सतत चिंतनच आस्त्रवभावना आहे.

फक्त आस्त्रवांच्या कारणांचा, भेद-उपभेदांचा विचार करीत राहणे आस्त्रवभावना नाही. आस्त्रवभावनेमध्ये आस्त्रवांच्या स्वरूपाबरोबरच ज्या आत्म्याच्या पर्यायामध्ये हे मोह-राग-द्वेषरूप आस्त्रवभाव उत्पन्न होतात, तरीदेखील जो आत्मा या मोह-राग-द्वेष भावांहून भिन्न आहे, परमपवित्र आहे, ध्रुव आहे; त्या आत्म्याचा देखील विचार होतो, चिंतन होते. त्याबरोबर आस्त्रवभावांचे देखील चिंतन अशाप्रकारे होते की ज्यामुळे आस्त्रवभावापासून

विरक्ति आणि आत्मस्वभावामध्ये अनुराग उत्पन्न व्हावा; कारण आस्त्रवभावनांच्या चिंतनाचा मूळ उद्देश आस्त्रवांचा निरोध आहे, आस्त्रवभावांचा अभाव करणे आहे, त्यांना मुळापासून उखडून फेकून देणे आहे.

आस्त्रवभावांना मुळापासून उखडून फेकण्याकरिता हे आवश्यक आहे की आपण संपूर्ण आस्त्रवांना हेय जाणावे, संपूर्णपणे हेय मानावे, भले मग ते पापास्त्रव असोत की पुण्यास्त्रव, भले अशुभास्त्रव असोत की शुभास्त्रव! शुभामधील शुभ आस्त्रवाप्रति मोह (उपादेयबुद्धि) मिथ्यात्व नामक अशुभतम आस्त्रव आहे. तीर्थकर नामकर्माचा बंध करणाऱ्या शुभतम भावामध्ये जरी उपादेय बुद्धि असली तरी तो अनंतसंसाराचे कारणरूप मिथ्यात्वनामक अशुभतम आस्त्रवभाव आहे.

या संदर्भामध्ये पूज्य गुरुदेव श्री कानजी स्वार्मांचे विचारसुद्धा पाहण्यायोग्य आहेत :-

“हाडे, मांस, चामडी आदिमय शरीर अशुचि आहे - ही गोष्ट तर दूर राहिली, तसेच पापभाव अशुचि आहे, अपवित्र आहे, असे सुद्धा सगळे म्हणतात. इथे तर असे म्हणतात की, दया, दान, ब्रतादिरूप जो पुण्यभाव आहे, तो देखील अशुचि आहे, अपवित्र आहे. अहाहा! ज्या भावामुळे तीर्थकर नामकर्म बांधले जाते, तो भावदेखील मलिन आहे - असे इथे म्हणतात.

शुभभावांमध्ये धर्म मानणाऱ्या ज्ञानींना हे कठीण वाटते, चमत्कारीक वाटते, वाईट वाटते; परंतु स्वरूपाचे रसिक - आस्वादी ज्ञानी पुरुष तर शुभभावांना-पुण्यभावांना मलिनच जाणतात आणि त्यामुळे हेय मानतात.

रागाचा हवा तेवढा मंदतेचा शुभपरिणाम असला तरीदेखील तो मळ आहे. अशुचि आहे, विषरूप आहे, शास्त्रामध्ये पुण्यभावाला काही ठिकाणी व्यवहाराने अमृतरूपदेखील म्हटले आहे, तथापि तो (भाव) वास्तविक तर विषच आहे, अमृताचा सागर तर एकमेव भगवान आत्मा आहे. - ज्यांना अंतरंगामध्ये असे भान झाले आहे, स्वाद आला आहे, त्या धर्मी जीवांना आत्म्याच्या भानपूर्वक जे रागाच्या मंदतेचे परिणाम असतात, त्या आत्मभानाचा आरोप करून त्याबरोबर होणाऱ्या शुभरागाला व्यवहाराने अमृत म्हटले आहे. तथापि निश्चयाने विष ते विषच आहे, अशुचि आहे, अपवित्र आहे.”^१

१. प्रवचनरत्नाकर भाग ३, पृष्ठ ५६

आस्त्रवभावनेमध्ये आस्त्रवांच्या भेद-प्रभेद मध्ये विस्ताराने जाण्यापेक्षा आस्त्रवांच्या हेयपणाचे चिंतन अधिक आवश्यक आहे, अधिक उपयोगी आहे आणि आस्त्रवांहून भिन्न भगवान आत्म्याच्या उपादेयपणाचे चिंतन त्याहीपेक्षा अधिक आवश्यक आहे, त्याहून देखील अधिक उपयोगी आहे.

उपलब्ध बारा भावनांमध्ये जवळ-जवळ सर्वत्र वरील भाव आढळून येतो.

उक्त संदर्भामध्ये पं. श्री जयचंदजी छाबडाकृत बारा भावनांचा निम्नांकित छंद पाहूया -

“आतम केवल ज्ञानमय, निश्चयदृष्टि निहार ।

सब विभाव परिणाममय, आस्त्रवभाव विडार ॥

निश्चयदृष्टिने पाहिले तर भगवान आत्मा ज्ञानमय आहे, विभावपरिणामरूप सर्व आस्त्रवभाव त्यामध्ये नाहीतच. ज्ञानमय आत्मस्वभावाच्या अज्ञानामुळे पर्यायामध्ये जे विभावपरिणामरूप आस्त्रवभाव उत्पन्न होत आहेत, ते सर्व त्यागण्यायोग्य आहेत, हेय आहेत.”

ब्र. चुनीभाई देसाईकृत बारा भावनांमध्ये सामावलेल्या आस्त्रवभावनेसंबंधी खालील छंद देखील पाहण्यासारखा आहे :-

“पूर्वकथित मिथ्यात्व आदि जे आस्त्रवभेद बखाने ।

निश्चय सो आतम के नाही यों चिंतन उर आने ॥

द्रव्य और भावास्त्रव सों है भिन्न आतमा मेरा ।

बारंबार भावना भावै मिटै सकल जग फेरा ॥”

अशाच प्रकारचे भाव श्री नथमलजी बिलालाकृत बारा भावनांमध्ये आढळतात. जे असे आहेत :-

“आस्त्रव तें प्राणी संसार विषें भ्रमै ।

उदधि विषें जिमि काठ नाहिं थिरता पमै ॥

यातें आस्त्रव सकल पूर तज दीजिए ।

अविनाशी चिदरूप ताहि भज लीजिए ॥

ज्याप्रमाणे सागराच्या लाटांवर हेलकावे खाणारा लाकडाचा तुकडा स्थैर्य प्राप्त करू शकत नाही; त्याप्रमाणे हा प्राणी आस्त्रवामुळे भवसागरामध्ये

फिरतच असतो, कोठेही स्थैर्य प्राप्त करु शकत नाही. म्हणून संपूर्ण शुभाशुभ आस्त्रवांचा पूर्णपणे त्याग करा आणि चैतन्यस्वरूप अविनाशी निज आत्म्याचे भजन करा म्हणजेच चैतन्यस्वरूप अविनाशी निज आत्म्याचेच ध्यान करा - यामध्येच सार आहे.”

आस्त्रवभावनेसंबंधी वरील कथन जरी अति संक्षेपामध्ये केले आहे, एक-एक छंदामध्येच आहे; तथापि त्यामध्ये आस्त्रवभावांच्या हेयपणाचा आणि आत्मस्वभावाच्या उपादेयपणाचा उल्लेख अवश्य आहे.

आत्मस्वभावाच्या आश्रयपूर्वक शुभाशुभभावरूप आस्त्रवभावांपासून मुक्त होणेच आस्त्रवानुप्रेक्षेच्या चिंतनाचे वास्तविक फळ आहे.

स्वामी कार्तिकेय कार्तिकेयानुप्रेक्षामध्ये लिहितात -

“एदे मोहयभावा, जो परिवर्ज्जेइ उवसमे लीणो ।

हेयं ति मण्णमाणो, आसव अणुपेहणं तस्म ॥ १४॥

एवं जाणंतो वि हु परिचयणीये वि जो ण परिहङ् ।

तस्मासवाणुवेक्खा, सव्वा वि पिरत्थया होदि ॥ १३॥

जो पुरुष (आत्मा) उपशम परिणामांमध्ये लीन होऊन पूर्वकथित मिथ्यात्वादि भावांना हेय मानून सोडतो, त्यालाच आस्त्रवभावना असते.

अशाप्रकारे जाणूनदेखील जो त्याज्य परिणामांना त्यजत (सोडत) नाही त्याचे आस्त्रवभावनेसंबंधी संपूर्ण चिंतन निरर्थक आहे.”

उक्त कथनाने अत्यन्त स्पष्ट होते की, आस्त्रवभावनेच्या चिंतनाचा सार्थकपणा आस्त्रवभावांना हेय (त्याज्य) जाणून, हेय मानून त्याग करण्यामध्येच आहे.

अशुभास्त्रवरूप पापास्त्रवांना तर सर्व जग सहजतेने हेय म्हणून स्वीकारते, परंतु शुभास्त्रवरूप पुण्यास्त्रवदेखील हेय आहे - हा मुद्दा सर्वसामान्य लोकांच्या सहजासहजी गळी उतरत नाही. त्यांच्या मनात हा विकल्प कायम राहतो की, शुभ आणि अशुभ अथवा पुण्य आणि पाप समानरूपाने हेय कसे होऊ शकतात ? त्यांचे अंतरंग शुभास्त्रव - पुण्यास्त्रवाला सहजतेने हेय म्हणून स्वीकारु शकत नाही.

अशा जीवांना समजाविष्याकरिता कविवर पण्डित बनारसीदास लिहितात :-

“सील तप संजम विरति दान पूजादिक,

अथवा असंजम कषाय विषैभोग है।

कोऊ शुभरूप कोऊ अशुभस्वरूप मूल -

वस्तु के विचारत दुविधि कर्मरोग है ॥

ऐसी बंधपद्धति बखानी वीतराग देव,

आतम धरम में करम त्याग-जोग है।

भौजल तरैया राग-द्वेष कौ हरैया महा-

मोख को करैया एक सुद्ध उपयोग है ॥^१

वरील छंदामध्ये अत्यंत स्पष्टपणे म्हटलेले आहे की, भले शील, तप, संयम, व्रत, दान आणि पूजादिचा शुभराग आहे अथवा असंयम, कषाय आणि विषय भोगादि अशुभ राग आहे; मूळवस्तुचा विचार केल्यानंतर शुभ आणि अशुभ दोन्ही प्रकारचे भाव कर्मरूपी रोगच आहेत, कर्मबंधाचे कारणच आहेत, मोक्षाचे कारण नाहीत.

वीतरागी सर्वज्ञ भगवानाने कर्माच्या आस्तव आणि बंधाची रीत अशाप्रकारे सांगितली आहे; म्हणून आत्महितकारी धर्मामध्ये शुभ आणि अशुभ सर्व कर्म समानरूपाने त्याज्यच आहेत.

संसारसागरातून पार करविणारा, राग-द्वेषाला नष्ट करणारा आणि अनंतसुखमय महान मोक्ष प्राप्त करून देणारा तर एकमेव शुद्धोपयोगच आहे, शुभ आणि अशुभभावरूप अशुद्धोपयोग नाही.”

वरील संदर्भामध्ये आचार्यकल्प पं. टोडरमलजींचे खालील कथन पाहण्याजोगे आहे -

“आस्तवतत्त्वामध्ये जे हिंसादिरूप पापास्तव आहेत, त्यांना हेय जाणतो, अहिंसादिरूप पुण्यास्तव आहेत, त्यांना उपादेय मानतो; परंतु ही दोन्हीतर कर्मबंधांची कारण आहेत, यामध्ये उपादेयपणा मानणे तीच मिथ्यादृष्टि आहे. हेच समयसारच्या बंधाधिकारात म्हटले आहे.

‘सर्व जीवांचे जीवन-मरण, सुख-दुःख आपापल्या कर्माच्या निमित्ताने होतात. जेथे अन्य जीव अन्य जीवाच्या या कार्याचा कर्ता होतो, ते मिथ्याध्यवसाय बंधाचे कारण आहे. तेथे अन्य जीवाला जगविण्याचा अथवा सुखी करण्याचा अध्यवसाय असेल, ते तर पुण्यबंधाचे कारण आहे आणि मारण्याचा अथवा दुःखी करण्याचा अध्यवसाय असेल, ते पापबंधाचे कारण आहे.’

अशाप्रकारे अहिंसावत् सत्यादिक तर पुण्यबंधाची कारण आहेत आणि हिंसावत् असत्यादिक पापबंधाची कारण आहेत. हे सर्व मिथ्याध्यवसाय आहेत, ते त्याज्य आहेत; याकरिता हिंसादिवत् अहिंसादिकाला देखील बंधाचे कारण जाणून हेयच मानावे.

हिंसेमध्ये मारण्याची बुद्धि असली तरी त्याचे आयुष्य पूर्ण झाल्याशिवाय, मरत नाही, हा आपल्या द्वेष परिणतिने स्वतःच पाप बांधतो. अहिंसेमध्ये रक्षण करण्याची बुद्धी असते, परंतु त्याचे आयुष्य बाकी असल्याशिवाय तो जगत नाही, हा आपल्या प्रशस्त रागपरिणतिने स्वतःच पुण्य बांधतो. अशाप्रकारे हे दोन्ही हेय आहेत; जेव्हा वीतराग होऊन ज्ञाता-दृष्टारूप प्रवर्तन करेल तेव्हा निर्बंध होईल, म्हणून वीतराग भाव उपादेय आहे.

म्हणून जोपर्यंत अशी दशा होत नाही, तोपर्यंत प्रशस्तरागरूप प्रवर्तन करा; परंतु श्रद्धान तर असे ठेवा की हे देखील बंधाचे कारण आहे, हेय आहे; श्रद्धेमध्ये याला मोक्षमार्ग जाणले तर मिथ्यादृष्टिच होतो.”^१

अशाप्रकारे आपण पाहतो की, बंधाचा हेतु असल्याने पापास्त्रवाप्रमाणे पुण्यास्त्रवदेखील हेयच आहे.

जरी आस्त्रवभावनेमध्ये पुण्य आणि पाप - दोन्ही प्रकारच्या आस्त्रवांच्या हेयपणाचे चिंतन केले जाते, तथापि गांभीर्याने विचार केला तर पापस्त्रवांच्या अपेक्षेने पुण्यास्त्रवांच्या हेयपणाचा अधिक विचार करणेच वास्तविक आस्त्रवभावना आहे; कारण पापभावांना तर सगळेच हेय जाणतात, मानतात, म्हणतात देखील. ज्ञानीजन तर ते आहेत, ज्यांना पुण्यभावदेखील हेय प्रतिभासित होतात. मुख्यतः ज्या मुनिराजांच्या या भावना असतात त्यांना

बहुतांशी पापभाव असतच नाहीत. ज्यांना पापभाव असतच नाहीत, ते त्यांच्या हेयपणाच्या चिंतनामध्ये आपला बहुमोल वेळ वाया का घालवतील ?

योगसारमध्ये म्हटले आहे -

“जो पाउ वि सो पाउ सुणि सव्व इ को वि मुणेझ ।

जो पुण्णु वि पाउ वि भणझ सो बुह को वि हवेझ ॥^१

पापाला पाप तर सारे जग जाणते; ज्ञानी तर तो आहे, जो पुण्याला देखील पाप समजतो. तात्पर्य हे आहे की जो पापास्त्रवासमान पुण्यास्त्रवाला देखील हेय मानतो, तोच ज्ञानी आहे.”

इथे एक प्रश्न उद्भवू शकतो की अनुशीलन तर आस्त्रवभावनेचे चालू आहे. तर यामध्ये पाप-पुण्याचा मुद्दा मधेच कोठून टपकला ?

अहो ! यामध्ये विषयांतर नाही, कारण भावास्त्रव आणि द्रव्यास्त्रवासमान पुण्यास्त्रव आणि पापास्त्रवदेखील आस्त्रवाचेच भेद आहेत, आस्त्रवाचेच प्रकार आहेत.

आस्त्रवांच्या सर्व प्रकारांची चर्चा जर आस्त्रवाच्या चर्चेमध्ये होणार नाही तर कोठे होईल ?

सुरवातीलाच स्पष्ट केले होते की, आरंभीच्या सहा भावना मुख्यतः वैराग्यप्रेरक आहेत आणि शेवटच्या सहा भावनांची चिंतनधारा मुख्यतः तत्त्वप्रेरक आहे. आस्त्रवभावनेमध्ये आस्त्रवतत्त्वाबरोबर बंधतत्त्व आणि पुण्य-पाप तत्त्वांची चर्चा देखील अपेक्षित आहे, कारण बंधभावना किंवा पुण्य-पापभावना नामक एखादी स्वतंत्र भावना नाही; म्हणून आस्त्रवभावनेमध्ये पुण्य-पाप आणि बंध संबंधी चिंतन होणे स्वाभाविकच आहे.

दुसरा मुद्दा असा की, पुण्यपाप आणि बंध यांना सोडून नुसत्या आस्त्रवाचे चिंतन देखील शक्य नाही, कारण भावास्त्रव आणि भावबंधामध्ये खास फरक असा कोणता आहे ? ज्या मोह-राग-द्वेष भावांना भावास्त्रव म्हणतात, त्यांनाच भावबंधदेखील म्हटले जाते. हा मोह-राग-द्वेष भावच पुण्यपाप बंधाचे कारण

१. जोइन्दु कृत योगसार, दोहा ७१

आहे. पुण्य पाप आणि आस्त्रव बंध परस्पर अशाप्रकारे अनुस्यूत आहेत की त्यांचे संपूर्णपणे पृथक्-पृथक् चिंतन करणे सहजासहजी शक्य नाही.

विरागी विवेकांची प्रवृत्ति सहजसाध्य कार्यामध्येच आढळते, मुक्तीमार्ग देखील सहजसाध्यच आहे; म्हणून ज्ञानीजनांचे चिंतनदेखील सहज साध्यच असते.

प्रश्न :- पुण्य, पाप, आस्त्रव, बंध तत्त्वांचे चिंतन तर आस्त्रवभावनेमध्ये होते मग जीव, अजीव तत्त्वांचे चिंतन कोणत्या भावनेमध्ये होईल? कारण आस्त्रव, बंध, पुण्य आणि पाप यांच्या अगोदर जीव-अजीव तत्त्वांचे चिंतन देखील व्हायला पाहिजे ना?

उत्तर :- जीवाचे चिंतन तर सर्व भावनांमध्ये समानरूपाने होतच आहे, चिंतनाचा मूळ आधार तर तोच आहे. आस्त्रवभावनेमध्येदेखील याचे चिंतन होते - हे स्पष्ट केलेलेच आहे.

“जीव नित्य आहे, आस्त्रव अनित्य आहेत; जीव ध्रुव आहे, आस्त्रव अध्रुव आहेत; जीव सशरण आहे, आस्त्रव अशरण आहेत; जीव शुचि आहे, आस्त्रव अशुचि आहेत; जीव चेतन आहे, आस्त्रव जड आहेत; जीव सुखस्वरूप आहे, आस्त्रव दुःखस्वरूप आहेत; जीव सुखाचे कारण आहेत, आस्त्रव दुःखाचे कारण आहेत.” उक्त कथनामध्ये आस्त्रवाबरोबर जीवाचे देखील चिंतन आलेलेच आहे.

सुरवातीच्या सहा भावनांमध्ये शरीरादि अजीवाहून जीवाची भिन्नता दाखविली आहे आणि येथे आस्त्रव, बंध, पुण्य आणि पाप यांपासून भिन्नता दाखविली जात आहे. शरीर अनित्य आहे, अशरण आहे, असार आहे, अशुचि आहे, जीवाहून भिन्न आहे आणि जीव शरीराहून भिन्न आहे, ध्रुव आहे, परमशरण आहे, शुचि आहे - हे सर्व जीव-अजीव तत्त्वांचेच तर चिंतन आहे.

भेदविज्ञानाच्या दृष्टिकोणातून या भावनांच्या चिंतन प्रक्रियेचा देखील इशारा प्रथमच करविले गेला आहे. सुरवातीच्या सहा भावनांमध्ये अजीवापासून जीवाचे भेदज्ञान करविले गेले आहे आणि या आस्त्रवभावनेमध्ये आस्त्रव, बंध, पुण्य आणि पापापासून भेदज्ञान करविले जात आहे.

या कारणास्तव आस्त्रवभावनेमध्ये द्रव्यास्त्रवाच्या अपेक्षेने भावास्त्रवाचे चिंतन मुख्यपणे असते.

अजीव, आस्त्रव, बंध, पुण्य, पापाहून भिन्न भगवान आत्म्याची आराधना साधनाच संवर आहे, निर्जरा आहे; ज्यांची विस्तृत चर्चा पुढील संवर-निर्जरा भावनांमध्ये होईलच.

पुण्य-पापरूप मोह-राग-द्वेषभावांहून भगवान आत्म्याच्या भिन्नपणाच्या सम्यक् ज्ञानाशिवाय अनादिकालीन अज्ञान दूर होत नाही आणि कर्मांचा आस्त्रवदेखील थांबत नाही.

समयसारमध्ये तर येथवर म्हटले आहे की -

“जाव ण वेदि विसेसंतरं तु आदासवाण दोळंपि ।
अण्णाणि तावदु सो कोहादिसु वट्ठुदे जीवो ॥
कोहादिसु वट्ठुंतस्स तस्स कम्मस्स संचओ होदि ।
जीवस्सेवं बंधो भणिदो खलु सव्वदरिसीहिं ॥
जड्या इमेण जीवेण अप्यणो आसवाण य तहेव ।
णादं होदि विसेसंतरं तु तड्या ण बंधो से ॥^१

जोपर्यंत हा जीव आत्मा आणि आस्त्रव या दोहोतील परस्पर अंतर आणि भेद जाणत नाही तोपर्यंत तो अज्ञानी असून क्रोधादिकरूप आस्त्रवभावामध्येच प्रवर्तन करतो.

क्रोधादिकामध्ये प्रवर्तणाच्या जीवाच्या कर्मांचा संचय होतो. जीवाच्या कर्मबंधनाची प्रक्रिया सर्वज्ञ देवाने अशाप्रकारे सांगितली आहे.

जेव्हा हा जीव आत्मा आणि आस्त्रवामधील अंतर आणि भेद जाणतो, तेव्हा त्याला बंध होत नाही.”

म्हणून हे अत्यंत आवश्यक आहे की आपण आत्मा आणि आत्म्याच्याच पर्यायामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या मोह-राग-द्वेषरूप-पुण्य-पापरूप आस्त्रवभावांची परस्पर भिन्नता चांगल्याप्रकारे जाणावी, चांगल्याप्रकारे ओळखावी. तसेच आत्म्याच्या उपादेयपणाचे आणि आस्त्रवांच्या हेयपणाचे निरंतर चिंतन करावे, विचार करावा; कारण निरंतर केलेले हेच चिंतन विचार आस्त्रवभावना आहे.

लक्षात ठेवावे की उक्त चिंतन, विचार तर आस्त्रवभावनेचे व्यावहारिकरूप आहे, अर्थात् ही तर व्यवहार-आस्त्रवभावना आहे. निश्चय-आस्त्रवभावना तर आस्त्रवभावांपासून भिन्न भगवान आत्म्याची श्रद्धा, ज्ञान आणि ध्यानरूप परिणमन आंहे.

ही आस्त्रवभावना स्वतः संवररूप असल्याने आस्त्रवभावनिरोधक आणि वीतरागभावोत्पादक आहे.

आस्त्रवभावांचा निरोध करणाऱ्या आणि वीतरागभावांना उत्पन्न करणाऱ्या आस्त्रवभावनेचे निरंतर चिंतन करून आस्त्रवभावाहून भिन्न भगवान आत्म्याचे श्रद्धान, ज्ञान आणि ध्यानरूप परिणमन करून संपूर्ण जगत वीतरागी सुखशांति प्राप्त करोया पावन भावनेने पूर्ण करतो. •

अनन्य रुचि जागृत करावयास हवी

आपणास आध्यात्मिक ग्रंथाच्या स्वाध्यायाची तशी रुचि देखील कोठे आहे, जशी की विषय-कषाय आणि त्याच्या पोषक साहित्य वाचण्यात आहे. असे खूप कमी लोक असतील, ज्यांनी एखाद्या आध्यात्मिक, सैद्धान्तिक किंवा तार्किक ग्रंथाचा स्वाध्याय आद्योपान्त केला असेल! सर्वसाधारण लोक निर्धाराने सळग स्वाध्याय करीतच नाहीत, परंतु असे विद्वानदेखील फार कमी आढळतील की जे एखाद्या महान ग्रंथाचा निर्धाराने एकसलग अखंडपणे स्वाध्याय करीत असतील !

विषय-कषायांचे पोषण करणाऱ्या कथा काढबव्यांना आपण कधी अर्धवट सोडत नाही, त्याला पूर्ण केल्याशिवाय चैन पडत नाही, त्याच्या वाचनात जेवायचे देखील विसरतो. काय आध्यात्मिक साहित्याच्या अध्ययनामध्ये सुद्धा कधी जेवायचे विसरलो आहोत का ?

जर नाही, तर निश्चितपणे समजावे की आपली रुचि अध्यात्मात तेवढी नाही, जेवढी विषय-कषायांमध्ये आहे.

‘रुचि अनुयायीवीर्य’ या अनुसार आपली संपूर्ण शक्ति तेथे लागते, जेथे रुचि आहे. स्वाध्यायतपाच्या उपचारालादेखील प्राप्त करण्याकरिता आपणास आध्यात्मिक साहित्यामध्ये अनन्य रुचि जागृत करावयास हवी.

- धर्माचे दशलक्षण, पृ. १११

। है प्राह्लाद है ताह कि प्राह्लादहीप्राह्लाद हृष
 ॥ है प्राह्ल कि प्राह्लादप्राह्लाद कि प्राह्ल किंवद्युप्राह्ल
 । प्राह्लादप्राह्लाद हृष प्राह्ल प्राह्लाद हृष ताह हृष
 ॥ ६ ॥ प्राह्लामप्राह्ल तिष्ठ प्राह्ल है किंवद्युप्राह्ल हृष
 यत्कृष्णीप्राह्ल हृष प्राह्लामप्राह्ल तिष्ठप्राह्ल हृष, ताह प्राह्ल
 हृष प्राह्ल हृष तिष्ठप्राह्ल हृष, तिष्ठप्राह्ल हृष, तिष्ठप्राह्ल हृष
 यत्कृष्णीप्राह्ल हृष प्राह्लामप्राह्ल तिष्ठप्राह्ल हृष, ताह प्राह्ल हृष

८

संवरभावना

देह देवल में रहे पर देह से जो भिन्न है ।
 है राग जिसमें किन्तु जो उस राग से भी अन्य है ।
 गुणभेद से भी भिन्न है पर्याय से भी पार है ।
 जो साधकों की साधना का एक ही आधार है ॥ १ ॥

हा भगवान आत्मा जरी देहरूपी देवलामध्ये राहतो, तरी देहापासून भिन्नच आहे. असेच रागादि विकारीभाव यामध्येच उत्पन्न होतात, पण हा त्यांपासूनही भिन्न आहे. अधिक काय सांगावे अनंतगुणवाला असूनदेखील हा आत्मा गुणभेदापासून भिन्न आणि निर्मल पर्यायांहून देखील पार वेगळा आहे. साधकांच्या साधनेचा एकमेव आधार देखील हाच शुद्धात्मा आहे.

मैं हूँ वही शुद्धात्मा चैतन्य का मार्तण्ड हूँ ।
 आनन्द का रसकन्द हूँ मैं ज्ञान का घनपिण्ड हूँ ॥
 मैं ध्येय हूँ श्रद्धेय हूँ मैं ज्ञेय हूँ मैं ज्ञान हूँ ।
 बस एक ज्ञायकभाव हूँ मैं मैं स्वयं भगवान हूँ ॥ २ ॥

असा शुद्धात्मा दुसरा कोणी नसून मीच आहे. चैतन्यरूपी सूर्य, आनंदाचा कंद, आणि ज्ञानाचा घनपिण्ड आत्मा मीच आहे. मीच ध्यानाचा ध्येय, श्रद्धेचा श्रद्धेय, परमज्ञानाचा ज्ञेय आहे. फक्त ज्ञेयच नाही तर ज्ञानदेखील मीच आहे. बस्स ! मी तर एक ज्ञायकभावच आहे. अजून काय सांगू ? मी स्वयं भगवान आहे.

यह जानना पहिचानना ही ज्ञान है श्रद्धान है ।
 केवल स्वयं की साधना आराधना ही ध्यान है ॥
 यह ज्ञान यह श्रद्धान बस यह साधना आराधना ।
 बस यही संवरतत्त्व है, बस यही संवरभावना ॥ ३ ॥

हे जाणणेच सम्यग्ज्ञान आहे, ओळखणेच सम्यग्दर्शन आहे आणि केवळ स्वतःची साधना, स्वतःची आराधनाच सम्यक् चारित्र आहे, ध्यान आहे.

हे ज्ञान-श्रद्धान आणि हीच साधना-आराधनाच संवरतत्त्व आहे आणि हीच संवर भावनादेखील आहे.

इस सत्य को पहिचानते वे ही विवेकी धन्य हैं ।
 ध्रुवधाम के आराधकों की बात ही कुछ अन्य है ॥
 शद्ग्रातमा को जानना ही भावना का सार है ।
 ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है ॥ ४ ॥

जे जीव या सत्याला जाणतात, ओळखतात, तेच विवेकी आहेत, तेच धन्य आहेत, कारण ध्रुवधाम निज भगवानाच्या आराधकांची गोष्टच काही और (वेगळी) असते, विलक्षण असते. संवरभावनेचा सार शुद्धात्म्याला जाणणेच आहे आणि ध्रुवधाम निज भगवानाची आराधनाच आराधनेचा सार आहे.

भगवानस्वरूप आत्मा

स्वभावाने तर प्रत्येक आत्मा स्वतः ज्ञानान्दस्वभावी परिपूर्ण तत्त्व आहेच, पर्यायामध्ये ही पूर्णता प्राप्त करण्यासाठी त्याला दुसऱ्याकडे पहाण्याची आवश्यकता नाही. हा स्वतः आपल्या भ्रमाने दुःखी आहे आणि स्वतः आपला भ्रम मिटवून सुखी ही होऊ शकतो. प्रत्येक आत्मा स्वयं भगवानस्वरूप आहे आणि जर पुरुषार्थ करेल तर भगवानस्वरूप आत्म्याची अनुभूति करण्यामध्ये ही समर्थ आहे.

— सत्याचा शोध, पृष्ठ २०१.

। नीन प्राण-प्रहरणी ग्राहीति एवं प्रकाशयनी
॥ नीडि किमाप (अङ्क) ते समृद्धं सद्यं त्वं त्वं त्वं
समृद्धं त्वं
त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं त्वं

संवरभावना : एक अनुशीलन

मैं ध्येय हूँ श्रद्धेय हूँ मैं ज्ञेय हूँ मैं ज्ञान हूँ ।
बस एक ज्ञायकभाव हूँ मैं मैं स्वयं भगवान हूँ ॥
यह ज्ञान यह श्रद्धान बस यह साधना आराधना ।
बस यही संवरतत्त्व है बस यही संवरभावना ॥

“आस्वाचा निरोध संवर आहे. तो संवर तीन गुप्ति, पाच समिति, दहा,
धर्म, बारा भावना, बावीस परिषहजय आणि पाच प्रकारच्या चारित्राने होतो.”^१

महान शास्त्र तत्त्वार्थसूत्राच्या उक्त कथनाने एक गोष्ट अत्यंत स्पष्ट होते
की संवरभावना आणि संवरतत्त्वामध्ये कारण-कार्याचा संबंध आहे; कारण
उक्त कथनामध्ये बारा भावनांना संवराचे कारण म्हटले आहे आणि
संवरभावनादेखील बारा भावनांमधील एक भावना आहे.

अशाप्रकारे ही गोष्ट सहजपणे स्पष्ट होते की, संवरभावना कारण आहे
आणि संवरतत्त्व कार्य आहे.

जर कारण-कार्याला अभेददृष्टिने पाहिले तर संवरभावना आणि संवरतत्त्व
एकच ठरतात.

संवरभावनेसंबंधी उपलब्ध समग्र चिंतनावर दृष्टिपात केल्याने बहुतांशी
हेच दिसून येते की संवरभावनेमध्ये संवर आणि त्याच्या कारणांचे चिंतन
भेदभाव केल्याशिवाय समग्ररूपानेच झालेले आहे.

या संदर्भामध्ये संवरभावने संबंधी पुढील कथन पाहण्यासारखे आहे -

१. आचार्य उमास्वामी : तत्त्वार्थसूत्र, अध्याय १ सूत्र १, २

“निजस्वरूप मे लीनता, निश्चय-संवर जानि ।
समिति गुप्ति संजग धरम, धैर (करै) पापकी हानि ॥^१

निश्चय संवरभावना तर निजस्वरूपामध्ये लीनताच आहे, व्यवहाराने पाप निरोधक गुप्ति, समिति, धर्म, संयमादिला देखील संवरभावना म्हणतात.

ज्ञान-विराग विचार के, गोपै मन-वच-काय ।
थिर है अपने आप में, सो संवर सुखदाय ॥^२

ज्ञान आणि वैराग्यप्रेरक चिंतनपूर्वक आपल्या उपयोगाला मन-वचन-कायाहून हटवून जे स्वतः स्वमध्ये स्थिर होतात, त्यांना संवर किंवा संवरभावना असते.

गुप्ति समिति वर धर्म धर, अनुप्रेक्षा चित चेत ।
परिषहजय चारित्र लहि, यह छह संवर हेत ॥
है संवर सुखमय महा, जहं ‘जग’ अघ नहिं लेश ।
गुप्ति समिति धर्मादि तैं, करै न करम प्रवेश ॥^३

श्रेष्ठ गुप्ति, समिति आणि धर्म धारण करण्याने, अनुप्रेक्षांच्या चिंतवनाने, परिषहजय आणि चारित्राने संवर होतो अर्थात् ही सहा संवराची कारण आहेत. हा संवर महासुखमय आहे. गुप्ति, समिति आणि धर्मादिमय असल्याने यामध्ये कर्माचा प्रवेश आणि पाप लेशमात्र देखील नाही.

उक्त भावनांमध्ये संवरभावनेचे जे चिंतन केले आहे, त्यामध्ये भले नावापुरते का होईना, परंतु संवराच्या कारणांचा देखील उल्लेख केला आहे. तसेच संवरभावनेच्या स्वरूपालादेखील निश्चय व्यवहाराच्या संधिपूर्वक स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या आणि संवरभावनेमध्ये भेद न करता संवरभावनेलासुद्धा ‘संवर’ य शब्दानेच संबोधले आहे. ‘निश्चय संवर जानि’ आणि ‘सो संवर सुखदाय’ या पदांवरून हा मुद्दा अत्यंत स्पष्ट होतो.

दुसरा महत्वाचा मुद्दा असा आहे की, उक्त छंदामध्ये संवराला ‘सुखमय’ व ‘सुखदाय’ म्हटलेले आहे.

१. पण्डित जयचंदंजी छाबडाकृत बारा भावना

२. पण्डित दीपचंदंजी कृत बारा भावना

३. बाबू जगमोहनदासजी कृत बारा भावना

लक्षात असू द्यावे की, आस्त्रवाचा निरोध संवर आहे. तात्पर्य हे आहे की, संवर आस्त्रवाच्या अभावपूर्वक उत्पन्न होणारी अवस्था आहे, दशा आहे, पर्याय आहे - ही गोष्ट सुरवातीलाच स्पष्ट केलेली आहे.

अशा तळेने हे स्पष्ट आहे की, आस्त्रव आणि संवर हे परस्पर विरोधी भाव आहेत. कारण आस्त्रवभाव दुःखमय आणि संवर सुखमय; आस्त्रव दुःखदायक अर्थात् दुःखाचे कारण आहे आणि संवर सुखदायक अर्थात् सुखाचे कारण आहे. म्हणून संवर आस्त्रवाचा प्रतिद्वंदी आहे, निषेध करणारा आहे, त्याचा अभाव करून उत्पन्न होणारा पराक्रमी सज्जनोत्तम योद्धा आहे, अनंत आनंददायक आहे, वंदनीय आहे, अभिनंदनीय आहे.

संवराचा वेष धारण केलेल्यां सम्यग्ज्ञानाला वंदन करीत पं. बनारसीदासजी लिहितात की -

“आत्म कौ अहित अध्यात्म रहित ऐसो,
आस्त्रव महात्म अखंड अंडवत है ।
ताकौ विस्तार गिलिबे कौ परगट भयो,
ब्रह्मण्ड कौ विकास ब्रह्मण्डवत है ॥
जामैं सब रूप जो सब में सब रूप सौं पै,
सबनि सौं अलिप्त आकास-खंडवत है ।
सोहै ग्यानभान सुद्ध संवर कौ भेस धरै,
ताकी रुचि-रेख कौं हमारी दण्डवत है ॥”

अध्यात्म (आत्मज्ञान) रहित, आत्म्याचे अहित करणारा आस्त्रवरूप महाअंधःकार अखंड अंड्याप्रमाणे ज्याने जगाला घेरलेले आहे. त्याच्या विस्ताराला समाप्त करण्याकरिता किंवा मर्यादित करण्याकरिता विश्वविकासी सूर्यप्रमाणे ज्याचा प्रकाश आहे आणि ज्यामध्ये सर्व पदार्थ प्रतिबिंबित होतात अथवा जो स्वतः त्या सर्व पदार्थाच्या आकाररूप होतो तरी देखील आकाशाच्या प्रदेशांप्रमाणे त्यांच्यापासून अलिप्त राहतो. शुद्ध संवराचा वेष धारण केलेला तो ज्ञानरूपी सूर्य शोभायमान होत आहे, त्याच्या प्रभेला आमचा साष्टांग नमस्कार आहे.

इथे एक प्रश्न निर्माण होऊ शकतो की आस्वभावनेच्या निस्तपणामध्ये आस्वाला दुःखरूप आणि दुःखाचे कारण म्हटले होते आणि त्याच्याविरुद्ध आत्म्याला सुखरूप आणि सुखाचे कारण म्हटले होते; परंतु येथे आस्वाविरुद्ध संवराला सुखरूप आणि सुखाचे कारण म्हणत आहेत असे का?

आत्मा स्वभावानेच सुखरूप आहे आणि त्याच्या आश्रयाने सुखाची उत्पत्ति होते, म्हणून तो सुखाचे कारण देखील आहे - हे आस्वभावनेमध्य म्हटले होते आणि येथे म्हणत आहेत की, सुख-स्वभावी आत्म्याच्या आश्रयाने मोह-राग-द्वेषाचा अभाव होऊन जो अनाकुल आनंद उत्पन्न होतो तोच संवर आहे, म्हणून संवर सुखरूप आहे. तसेच मोह-राग-द्वेषाच्या अभावरूप सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप परिणमनच संवर आहे. हे दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप परिणमन मोक्षमार्ग असल्याने सुखाचे कारणसुद्धा आहे.

आस्वभावनेमध्ये मोह-राग-द्वेषरूप आस्वभावांविरुद्ध मोह-राग-द्वेष परिणामांहून भिन्न आत्मस्वभावाचा त्रिकाळी सुखमयपणा आणि सुखकारणपणाची गोष्ट होती आणि येथे संवरभावनेमध्ये मोह-राग-द्वेषरूप आस्वभावांविरुद्ध त्यांच्या अभावपूर्वक उत्पन्न होणाऱ्या वीतरागभावरूप संवराचा सुखरूपपणा आणि सुखकारणपणा याची चर्चा आहे.

संवराचा सुखरूपपणा-सुखकारणपणा व्यक्त आहे, मोक्षमार्गरूप आहे आणि त्रिकाळी आत्म्याचा सुखरूपपणा आणि सुखकारणपणा शक्तिरूप आहे.

प्रश्न :- जेव्हा संवरभावनेच्या उपलब्ध चिंतनामध्ये बहुतांशी चिंतन संवरतत्त्व आणि संवरभावनेला एक समजूनच झालेले आहे तर मग दोघांना एकच मानायला काय हरकत आहे?

उत्तर - असे योग्य होणार नाही. कारण याने संवरभावनेच्या चिंतनाच्या विषयाचे क्षेत्र फार व्यापक होईल, त्याच्या मर्यादेमध्ये समस्त मोक्षमार्गच सामावला जाईल.

लक्षात असू घ्यावे की, संवरभावना संवराच्या अनेक कारणांमधील फक्त एक कारण आहे.

संवरतत्त्वाच्या विश्लेषणामध्ये संवराच्या सर्व कारणांवर विस्तृत प्रकाश टाकला जाऊ शकतो, जसे तत्त्वार्थसूत्रादि ग्रंथामध्ये केलेले आहे; परंतु संवरभावनेमध्ये त्या सर्वांची विस्तृत चर्चा करणे निश्चितपणे मर्यादिचे/ सीमेचे उल्लंघन होईल.

संवराच्या कारणामध्ये तीन गुप्ति, पाच समिति, दहा धर्म, बारा भावना, बावीस परिषहजय आणि पाच प्रकारचे चारित्र सर्व येते. सम्यगदर्शन-ज्ञान देखील संवराचे कारण किंवा संवररूपच आहेत.

अशाप्रकारे संवराच्या चर्चेमध्ये संपूर्ण मुक्तिचा मार्ग समाविष्ट होऊन जातो, परंतु काय संवरभावनेमध्ये सर्वांचे चिंतन सामावलेले आहे ?

नाही, कदापि नाही; संवरभावनेच्या चिंतनाच्या आपल्या मर्यादा आहेत. जर असे मानले नाही तर मुक्तिमार्गासंबंधी संपूर्ण चिंतन एका संवरभावनेमध्येच सामावले जाईल. लक्षात असू द्या की, संवराच्या कारणामध्ये गुप्ति, समिति, धर्मादिबरोबर बारा भावनादेखील आहेत. अशातहेने तर संवर भावनेमध्ये उरलेल्या अकरा भावनासुद्धा गर्भित होतील, त्यांचे वेगळे असे अस्तित्वच उरणार नाही – आणि हे कोणत्याही परिस्थितीमध्ये उचित/योग्य ठरणार नाही.

अशाप्रकारे हे स्पष्ट आहे की संवर भावनेच्या चिंतनामध्ये संवराच्या कारणांच्या विस्तारामध्ये जाणे अपेक्षित नाही, त्यांचा संक्षिप्त उल्लेखच पुरेसा आहे.

अशाप्रकारची प्रवृत्ति उपलब्ध बारा भावनांच्या साहित्यामध्ये आढळून सुद्धा येते..

संवरभावनेच्या चिंतनप्रक्रियेमध्ये भेदविज्ञान आणि आत्मानुभूतिची मुख्यता आहे; गुप्ति, समिति वगैरे भेद-प्रभेदांच्या विस्तारामध्ये जाण्याची नाही. जसे खालील उल्लेखाने अधिक स्पष्ट होते.

“जिन पुण्य-पाप नहीं कीना, आतम अनुभव चित दीना ।

तिन ही विधि आवत रोके, संवर लहि सुख अवलोके ॥१॥

ज्यांनी पुण्य-पापरूप आस्तवभाव न करता आत्म्याच्या अनुभवामध्ये चित एकाग्र केले आहे, त्यांनीच येणाऱ्या द्रव्यकर्मांना रोकले/थांबविले आहे.

अशाप्रकारे द्रव्यास्त्रव व भावास्त्रवाच्या अभावपूर्वक ज्यांनी द्रव्य आणि भाव संवर प्राप्त केला आहे, त्यांनी सुख पाहिले आहे अर्थात् सुख प्राप्त केले आहे.

उक्त छंदामध्ये आत्मानुभवालाच संवर असे म्हटले आहे. आत्मानुभव किंवा आत्मानुभवाची भावनाच वास्तविक संवरभावना आहे. आत्मानुभव भेदविज्ञानपूर्वक होते. म्हणून आत्मानुभवाबरोबर भेदविज्ञानाची भावना देखील संवर भावनेमध्ये भरपूर केली जाते आणि खास करून केली पाहिजे.

आचार्य अमृतचन्द्र तर येथवर म्हणतात की -

“संपद्यते संवर एष साक्षाच्छुद्धात्मतत्त्वस्य किलोपलम्भात ।

स भेदविज्ञानत एव तस्मात् तदभेदविज्ञानमतीव भाव्यम् ॥ १

शुद्धात्म्याच्या उपलब्धिनेच साक्षात् संवर होतो आणि शुद्धात्मतत्त्वाची उपलब्धि भेदविज्ञाननेच होते. म्हणून ते भेदविज्ञान अत्यंत भाण्यायोग्य आहे - भावना करण्यायोग्य आहे. आणखी पहा :-

भेदविज्ञानतः सिद्धाः सिद्धाः ये किल केचन ।

अस्यैवाभावतो बद्धा बद्धा ये किल केचन ॥२

आजपावेतो जे काही जीव सिद्धदशेला प्राप्त झाले आहेत, ते सर्व भेदविज्ञाननेच झाले आहेत आणि जे जीव संसारामध्ये बद्ध आहेत, कमाने बांधलेले आहेत, ते सर्व भेदविज्ञानाच्या अभावानेच बांधलेले आहेत.”

संवराचे महात्म्य सांगताना पं. जयचंद्रजी छाबडा लिहितात की -

“भेदविज्ञान कला प्रगटै, तब शुद्धस्वभाव लहै अपना ही ।

राग-द्वेष-विमोह सबहि गल जाँय इमै दुठ कर्म रुकाहीं ॥

उज्ज्वल ज्ञान प्रकाश करै बहु तोष धरै परमात्म माहीं ।

यों मुनिराज भली विधि धारतु केवल पाय सुखी शिव जाहीं ॥३

जेव्हा भेदविज्ञानाची कला प्रगट होते, तेव्हा जीव आपला शुद्धस्वभाव प्राप्त करतो आणि त्यावेळेस सर्व राग-द्वेष-मोह गळून जातात व दुष्कर्म येण्याचे थांबतात. उज्ज्वल ज्ञानाचा प्रकाश होतो आणि शुद्धात्म्यामध्ये परमसंतोष प्राप्त होतो.

१. समयसार, कलश १२९

२. समयसार, कलश १३१

३. समयसार — पृष्ठ ३१८

अशाप्रकारे मुनिराज उत्तम विधि धारण करून केवलज्ञान प्राप्त करतात आणि अनंतसुखी होऊन मोक्षामध्ये जातात.”

शाश्वत अर्तींद्रिय आनंदाच्या उपलब्धिमध्ये भेदविज्ञानाच्या योगदानाची चर्चा करताना कविवर पं. बनारसीदास लिहितात की -

“प्रगटि भेदविज्ञान, आपगुन परगुन जाने।

परपरनति परित्याग, शुद्ध अनुभौ थिति ठानै॥

करि अनुभौ अभ्यास, सहज संवर परगासै।

आस्त्रवद्वार निरोधि, करमघन-तिमिर विनासै॥

छय करि विभाव समभाव भजि, निरविकल्प निज पद गहै।

निर्मल विसुद्धि सासुत सुथिर, परम अर्तीन्द्रिय सुख लहै ॥५

भेदविज्ञान प्रगट झाल्याने आपली व पराची ओळख होते; म्हणून तो भेदविज्ञानी जीव परपरणतिचा त्याग करून शुद्धात्म्याच्या अनुभवामध्ये स्थिरता करतो, अभ्यास करतो. अभ्यासाद्वारे आस्त्रवांच्या प्रवेशाचा निरोध करून संवर प्रकाशित करतो, कर्मजन्य घोर अंधःकाराचा नाश करतो; विभावांचा नाश करून समभावाची कास धरून निर्विकल्प निजपदाला प्राप्त करून निर्मल, विशुद्ध, शाश्वत, स्थिर, अर्तींद्रिय परमानंद प्राप्त करतो.”

धर्माचा प्रारंभ संवरानेच होतो. कारण मिथ्यात्व नामक महापापाचा निरोध करणारा, मिथ्याज्ञानरूपी अंधःकाराचा नाश करणारा तसेच अनंतानुबंधी कषायांचा विनाश करणारा संवरच आहे.

जेव्हा कधी एखाद्या जीवाला धर्माचा प्रारंभ होतो, तेव्हा तो सर्वात प्रथम मिथ्यात्व, अज्ञान आणि अनंतानुबंधी कषायासंबंधी असंयमाच्या अभावपूर्वकच होतो. मिथ्यात्व, अज्ञान आणि असंयम आस्त्रवभाव आहेत - यांना जर एका नावाने संबोधायचे असेल तर रागभाव या नावाने म्हटले जाते.

अशाप्रकारे रागभाव आस्त्रव आहेत आणि यांच्या अभावामध्ये होणारा वीतरागभाव संवर आहे. हा संवरच मुक्तीमार्गाच्या प्रारंभाचे प्रवेशद्वार आहे. त्या

संवराची उत्पत्ति भेदविज्ञानपूर्वक झालेल्या आत्मानुभूतिच्या काळामध्येच होते. म्हणून संवरभावनेमध्ये भेदविज्ञान आणि आत्मानुभूतिची भावनाच प्रमुख आहे.

भेदविज्ञान फक्त दोन वस्तुंमधील भेद जाणण्याचेच नाव नाही. षट्क्रमयी संपूर्ण लोकाला (विश्वाला) स्व आणि पर - या दोन भागामध्ये विभक्त करून पराहून भिन्न स्वमध्ये एकत्र स्थापित करणे हेच खरे भेदविज्ञान आहे.

अनित्य, अशरण आणि अशुचि जडशरीर तर पर आहेच; तसेच आपल्याच आत्म्यामध्ये उत्पन्न होणारा मोह-राग-द्वेषरूपी अशुचि आस्त्रवभाव देखील परच आहे. जडशरीर आणि पुण्य-पापरूपी शुभाशुभभाव तर लांबच राहूद्या, खोलवर गांभीर्याने विचार केला तर आत्म्याच्या आश्रयाने आत्म्यामध्येच उत्पन्न होणारे संवर, निर्जरा, मोक्षरूपी वीतरागभाव (शुद्धभाव) देखील पर्याय असल्याने पराच्या मर्यादेमध्येच येतात. स्व तर पर आणि पर्यायाहून भिन्न एकमेव ज्ञानानंदस्वभावी ध्रुव आत्मतत्त्वच आहे.

सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राचे मोक्षमार्गरूप निर्मल भावदेखील ध्येय नाहीत, श्रद्धेय नाहीत, परमज्ञेयदेखील नाहीत, आराध्यदेखील नाहीत, आराध्य तर अनंतगुणांचा अखंड पिंड एक चैतन्य स्वभावी निजात्मतत्त्वच आहे.

जरी सर्व आत्मे ज्ञानानंदस्वभावी आहेत, समान आहेत; तरी स्वतःला सोडून कोणताही इतर आत्मा आराध्य नाही, श्रद्धेय नाही, परमज्ञेयदेखील नाही; कारण ते सर्व पर आहेत, प्रत्येक व्यक्तिचे स्व तर निज शुद्धात्म तत्त्वच आहे.

एकीकडे पर आणि निजपर्यायाहून देखील रहित ज्ञानानंदस्वभावी निजशुद्धात्मतत्त्व 'स्व' आहे. दुसरीकडे संपूर्ण परपदार्थ, ज्यामध्ये पर जीव देखील सामावलेले आहेत तसेच पराच्या लक्षाने (पराचे लक्ष केल्याने) निजात्म्यामध्येच उत्पन्न होणारे मोह-राग-द्वेषरूप शुभाशुभभाव आणि निजात्म्याच्या आश्रयाने निजात्म्यामध्येच उत्पन्न होणारे सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्ररूपी वीतरागभाव आहेत ते सगळे 'पर' आहेत.

अशाप्रकारे संपूर्ण जगताला स्व आणि परामध्ये विभाजित करून परापासून विमुख होऊन स्वसन्मुख होणेच भेदविज्ञान आहे, आत्मानुभूति आहे, संवर आहे, संवरभावना आहे, संवरभावनेचे फळ आहे.

श्रद्धागुणाची जी निर्मलपर्याय उक्त 'स्व' मध्ये एकत्र स्थापित करते, अहंपणा स्थापित करते, ममत्व स्थापित करते, अहंकार करते, ममकार करते, एकाकार होते; त्याच निर्मल पर्यायाचे नाव सम्यगदर्शन आहे. अशाप्रकारे ज्ञानगुणाची जी निर्मलपर्याय उक्त 'स्व' ला निज जाणते, ते सम्यगज्ञान आहे. त्याचे ध्यान करणारी, त्यामध्येच लीन होणारी, स्थिर होणारी, रममाण होणारी, सामावून जाणारी चारित्रगुणाची निर्मलपर्याय सम्यक् चारित्र आहे.

- हेच सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र मुक्तीचा मार्ग आहे, शुभाशुभभाव आस्वभावांचा निरोधरूप असल्याने संवर आहे, संवरभावना आहे. अतींद्रिय आनंदमय असल्याने हेच रत्नत्रय संवरभावनेचे सुमधुर फळ देखील आहे.

धर्माचा प्रारंभ संवरानेच होतो. संवर स्वयं प्रकट पर्यायरूप धर्म आहे. पर्यायाच्या बिंदूचा स्वभाव सिंधूमध्ये सामावून जाणे हाच वास्तविक धर्म आहे. बिंदूचे रक्षणदेखील सिंधूमध्ये सामावून जाण्यानेच होते; कारण सिंधूपासून वेगळे होण्यामध्ये बिंदूचा नाश निश्चित/अटल्च आहे.

आनंदाची जननी संवरभावना ज्ञानगंगा आहे, सुबुद्धिरूपी छिन्नी आहे मुक्तीची शिडी (सोपान) आहे.

लक्षात ठेवावे की, गंगाजलाला देखील तोपर्यंत स्थैर्य प्राप्त होत नाही, जोपर्यंत ते सागरामध्ये सामावले जात नाही. संवरभावनेसंबंधी चिंतनधारेला देखील तोपर्यंत स्थैर्य प्राप्त होत नाही, जोपर्यंत ते ज्ञानसागर आत्म्यामध्ये सामावले जात नाही.

ज्याप्रमाणे गंगेची जलधारा जेव्हा आपले अस्तित्व मिटवून सागरामध्ये पूर्णपणे समर्पित होते, सामावून जाते, त्याच्याशी एकजीव होते; तेव्हा ती स्वतः देखील सागर होऊन जाते.

त्याचप्रमाणे संवरसंबंधी चिंतनधारा (संवरानुप्रेक्षा - संवरभावना) देखील जेव्हा आपले अस्तित्व मिटवून ज्ञानसागरामध्ये (ज्ञानानंद त्रिकाळी ध्रुव

आत्म्या मध्ये) पूर्णपणे समर्पित होते, सामावून जाते, त्यामध्येच विलीन होऊन जाते; तेव्हा ती धर्म बनते, आत्मा बनते, धर्मात्मा बनते.

आत्म्याचे धर्मरूप परिणमित होऊन जाणेच धर्मात्मा बनणे आहे. धर्म परिणत आत्म्यालाच धर्मात्मा म्हटले जाते. धर्मपरिणतिला प्राप्त आत्माच मुक्ति प्राप्त करतो; म्हणून ही भावना मुक्तीची शिढीच आहे. अर्तींद्रिय आनंद उत्पन्न करणारी असल्याने आनंदाची जननीदेखील आहे. भेदविज्ञानमय असल्याने सुबुद्धिरूपी छिन्नी तर आहेच आहे.

कविवर पण्डित दौलतरामजी म्हणतात की -

“जिन परमपैनी सुबुधि छैनी डारि अंतर भेदिया ।

वरणादि असु रागादि तें निजभाव को न्यारा किया ॥

निजमाहिं निज के हेतु निज कर आपको आपै गह्यो ।

गुण-गुणी ज्ञाता ज्ञान ज्ञेय मँझार कछु भेद न रह्यो ॥५

इथे त्यांचीच प्रशंसा, त्यांचीच स्तुति, त्यांनाच वंदन केलेले आहे, ज्यांनी परमतीक्ष्ण सुबुद्धिरूपी छिन्नीद्वारे अंतरंगात स्व-पराचे भेद-विज्ञान करून वर्णादि परपदार्थापासून आणि रागादिभावांहून निजभावाला भिन्न - अलग केले आहे आणि आपल्याकरिताच, आपल्याद्वारेच, आपल्यामध्येच आपल्याला ग्रहण केले आहे. म्हणून आता गुण-गुणी, ज्ञान-ज्ञेय आणि ज्ञाता या मध्ये कोणताच भेद उरला नाही. सगळे अभेद अनुभूतिमध्ये एकमेक होऊन सामावले गेले आहेत.”

वर्णादि म्हणजे पुढगलादि परपदार्थ आणि रागादि म्हणजे आपल्याच आत्म्यामध्ये उत्पन्न होणारे चिदविकार. निजभाव म्हणजे ज्ञानानंदस्वभावी त्रिकाळी ध्रुव निजशुद्धात्मतत्त्व.

पुढगलादि परपदार्थ आणि चिदविकाराहून भिन्न आपल्या आत्म्याला जाणणे, ओळखणे आणि भिन्न अनुभव करणेच वर्णादि आणि रागादिपासून निजभावाला भिन्न करणे आहे. हे सर्व सुबुद्धिरूपी परमतीक्ष्ण छिन्नीनेच शक्य आहे.

अशाप्रकारे भेदविज्ञान आहे मूळ ज्याचे आणि आत्मानुभूति आहे सर्वस्व ज्याचे - अशी ही संवरभावना अतीन्द्रिय आनंदरूप आणि परम वैराग्याची जननी आहे.

संवरभावनेसंबंधी उक्त समग्र चिंतनाचा सार पर आणि पर्यायाहून भिन्न निज भगवान आत्म्याच्या सन्मुख होणे हे आहे, स्वतःला यथार्थ रूपामध्ये जाणणे, ओळखणे आणि स्वतः मध्येच सामावून जोणे हे आहे.

म्हणून संपूर्ण जगाने या संवरभावनारूपी ज्ञानगंगेमध्ये आकंठ निमग्न होऊन स्वभावसन्मुख व्हावे, आपल्यामध्येच स्थिर व्हावे, आपल्यामध्येच रममाण व्हावे आणि अनंत अर्तीन्द्रिय आनंद प्राप्त करावा - या पावन भावनेसह पूर्ण करतो. •

स्वभावाच्या सामर्थ्याला पहा

देहामध्ये विराजमान, परंतु देहाहून भिन्न एक चेतनतत्त्व आहे. जरी त्या चेतनतत्त्वामध्ये मोह-राग-द्वेषाचे विकारी वलय उद्भवतात; तरी तो ज्ञानानंदस्वभावी ध्रुवतत्त्व त्यांच्यापासून भिन्न परमपदार्थ आहे की ज्याच्या आश्रयाने धर्म प्रगट होतो. त्या प्रगट होणाऱ्या धर्माला सम्यग्दर्शन-ज्ञान आणि चारित्र असे म्हणतात.

सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र दशा अंतरंगात प्रगट व्हावी, याकरिता परमपदार्थ ज्ञानानंदस्वभावी ध्रुवतत्त्वाची अनुभूति अत्यंत आवश्यक आहे. त्या अनुभूतिलाच आत्मानुभूति म्हणतात. ती आत्मानुभूति ज्याला प्रगट झाली आहे, 'परा'हून भिन्न चैतन्य आत्म्याचे ज्ञान ज्याला झाले आहे, तो लवकरच भव-भ्रमणापासून सुटेल. 'परांहून भिन्न' चैतन्य आत्म्याचे ज्ञानच भेदज्ञान आहे. हे भेदज्ञान आणि आत्मानुभूति सिंहासारख्या पर्यायामध्ये देखील उत्पन्न होऊ शकते आणि उत्पन्न होते देखील. म्हणून हे मृगराज! तुला हे प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

हे मृगराज! तू पर्यायाच्या पामरतेचा विचार करु नकोस, स्वभावाच्या सामर्थ्याकडे पहा !

- तीर्थकर महावीर आणि त्यांचे सर्वोदय तीर्थ, पृष्ठ ४७

निर्जराभावना

शुद्धातमा की रुची संवर साधना है निर्जरा ।
ध्रुवधाम निज भगवान की आराधना है निर्जरा ॥
निर्मम दशा है निर्जरा निर्मल दशा है निर्जरा ।
निज आतमा की ओर बढ़ती भावना है निर्जरा ॥ १ ॥

शुद्धात्म्याची रुचि संवर आणि शुद्धात्म्याची साधना निर्जरा आहे. वास्तविक पाहिले तर धूवधाम निज भगवान आत्म्याची आराधनाच निर्जरा आहे. ममता रहित निर्मल दशाच निर्जरा आहे. अशाप्रकारे निज आत्म्याविषयी नित्य वृद्धिंगत भावनाच निर्जरा आहे. || १ ||

वैराग्य जननी राग की विध्वंसनी है निर्जरा ।
है साधकों की संगिनी आनन्दजननी निर्जरा ॥
तप-त्याग की सुख-शांति की विस्तारनी है निर्जरा ।
संसार पारावार पार उतारनी है निर्जरा ॥ २॥

निर्जरा रागाचा नाश करणारी आणि वैराग्य उत्पन्न करणारी आहे. ही आनंद उत्पन्न करणारी माता आणि साधक जीवांची जीवनसाथी प्रिय पत्नी आहे. ही निर्जरा तप आणि त्याग, सुख आणि शांतिचा विस्तार-करणारी, संसाररूपी महासागर पार करविणारी नौका आहे. || २ ||

निज आत्मा के भान बिन है निर्जरा किस काम की ।
 निज आत्मा के ध्यान बिन है निर्जरा बस नाम की ॥
 है बंध की विध्वंसनी आराधना ध्रुवधाम की ।
 यह निर्जरा बस एक ही आराधकों के काम की ॥ ३ ॥

आत्मज्ञान आणि आत्मध्यानाविना होणारी सविपाक किंवा अकाम निर्जरा कोणत्याच कामाची नाही; नावापुरती निर्जरा आहे, त्याचे फक्त नावच निर्जरा आहे; ती निर्जरातत्त्व किंवा निर्जराभावना नाही. आराधकांच्या कामाची तर केवळ एकमेव अविपाक निर्जराच आहे, जी ध्रुवधाम निज भगवान आत्म्याच्या आराधनेनेच उत्पन्न होते आणि कर्मबंधाचा विध्वंस करणारी आहे. ॥ ३ ॥

इस सत्य को पहिचानते वे ही विवेकी धन्य हैं ।
 ध्रुवधाम के आराधकों की बात ही कुछ अन्य है ॥
 शुद्धात्मा की साधना ही भावना का सार है ।
 ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है ॥ ४ ॥

जे जीव या सत्याला जाणतात, ओळखतात; तेच विवेकी आहेत, तेच धन्य आहेत; कारण ध्रुवधाम निज भगवानाच्या आराधकांची गोष्टच मोठी न्यारी असते, विलक्षण असते. निर्जरा भावनेचा सार शुद्धात्म्याची साधनाच आहे आणि ध्रुवधाम निज भगवान आत्म्याची आराधनाच आराधनेचा सार आहे ॥ ४ ॥

सहज ज्ञाता-दृष्टा

नको ! पाहून का, पहाणे सहज होऊ द्या; जाणू नका, जाणणे सहज होऊ द्या; रमू ही नका, जमू ही नका रमणे-जमणे ही सहज होऊ द्या. सर्वकाही सहज; जाणणे सहज, पहाणे सहज, जमणे सहज, रमणे सहज. कर्तृत्वाच्या अहंकारानेच नव्हे, विकल्पाने ही रहित सहज ज्ञाता-दृष्टा बनून जा.

— सत्याचा शोध, पृष्ठ २०३.

कि महङ्ग मही लंबनी है ताकि ताकि तक भवान्त लंबनी
कि ताकि तक लंबनी है ताकि ताकि तक भवान्त लंबनी
कि भवान्तु भवान्तु भवान्तु भवान्तु कि तक है
कि भवान्त तक भवान्त भवान्त तक तक भवान्त तक

निर्जराभावना : एक अनुशीलन

शुद्धात्मा की रुची संवर साधना है निर्जरा ।

ध्रुवधाम निज भगवान की आराधना है निर्जरा ॥

वैराग्य जननी बंध की विध्वंसनी है निर्जरा ।

है साधकों की संगिनी आनंदजननी निर्जरा ॥

“संवरजोगेहिं जुदो तवेहिं जो चिदुदे बहुविहेहिं ।

कम्माणं निज्जरणं बहुगाणं कुणदि सो णियदं ॥^१

शुभाशुभभावाच्या निरोधरूप संवर आणि शुद्धोपयोगरूप योगाने युक्त जे जीव अनेक प्रकारचे तप करतात, ते नियमाने अनेक प्रकारच्या कर्माची निर्जरा करतात.”

आचार्य कुंदकुंदाच्या उक्त कथनामध्ये खालील दोन गोष्टी अत्यंत स्पष्ट आहेत -

(१) निर्जरा संवरपूर्वकच होते.

(२) शुद्धोपयोगाने समृद्ध तपच निर्जरीचे मुख्य हेतु (कारण) आहेत.

या गाथेच्या टीकेमध्ये आचार्य अमृतचंद्र निर्जरीच्या द्रव्यनिर्जरा आणि भावनिर्जरारूप भेदांची चर्चा अशा प्रकारे करतात -

“तदत्र कर्मवीर्यशातनसमर्थो बहिरङ्गान्तरङ्गतपोर्वृहितः शुद्धोपयोगो भावनिर्जरा, तदनुभावनीरसीभूतानामेकदेशसंक्षयः समुद्धात्तकर्मपुद्गलानां द्रव्यनिर्जरीति ।

कर्मशक्ति क्षीण करण्यामध्ये समर्थ बहिरंग आणि अंतरंग तपाद्वारे वृद्धिस प्राप्त असलेला शुद्धोपयोगच भावनिर्जरा आहे; तसेच शुद्धोपयोगाच्या प्रभावाने नीरस झालेल्या उपात्त कर्मांचा एकदेश क्षय द्रव्यनिर्जरा आहे.”

आचार्य अमृतचंद्रांच्या या कथनामध्ये शुद्धोपयोगालाच भावनिर्जरा म्हटलेले आहे. तसेच तपाला त्याचा हेतु म्हटले आहे आणि द्रव्यनिर्जरेचा हेतु (कारण) शुद्धोपयोगरूप भावनिर्जरेला म्हटलेले आहे.

उक्त संपूर्ण कथनावर दृष्टि टाकल्यानंतर ही गोष्ट अत्यंत स्पष्ट होते की, मुक्तीच्या मार्गामध्ये येणाऱ्या निर्जराभावना किंवा निर्जरातत्त्वाच्या चर्चेचा संबंध, स्वसमयामध्ये उदयास येऊन स्वतः खिरणाऱ्या कर्माने होणाऱ्या सविपाक निर्जरेशी कदापि नाही, परंतु संवरपूर्वक शुद्धोपयोगाने होणाऱ्या अविपाक निर्जरेशीच आहे.

सविपाकनिर्जरा तर ज्ञानी-अज्ञानी सर्वांची सदैव होतच असते. परंतु अविपाक निर्जरा ज्ञानींचीच होते; कारण निर्जराभावना आणि निर्जरातत्त्व ज्ञानींनाच प्रकट असतात, अज्ञानींना नाही.

निर्जराभावनेसंबंधी उपलब्ध समग्र चिंतनामध्ये या गोष्टीचा उल्लेख भरपूर ठिकाणी झाला आहे. जे खालील उद्धरणांवरून स्पष्ट होते -

“निजकाल पाय विधि झारना, तासों निज काज न सरना ।

तप करि जो कर्म खिपावै, सो ही शिवसुख दरसावे ॥५

स्वकाळ येताच जी कर्म झडतात, त्यांनी आत्महिताचे कार्य सिद्ध होत नाही; तपश्चर्येद्वारे कर्मांचा जो क्षय केला जातो, त्यानेच मोक्षसुखाची प्राप्ति होते.”

“तपबल पूर्व कर्म खिर जाहिं, नये ज्ञानबल आवै नाहिं ।

यही निर्जरा सुखदातार, भवकारण तारण निरधार ॥६

१. पण्डित दौलतरामजी : छहढाला, पंचम ढाल, छंद ११

२. कविवर भूधरदासजी : पार्श्वपुराण

तपाद्वारे जुनी कर्म खिरुन जाणे आणि ज्ञानाच्या बलाने नवी कर्म न येणेच निर्जरा आहे, जी सुख देणारी आहे आणि संसार कारणांपासून पार करणारी, सोडविणारी आहे असे जाणले पाहिजे.”

“ज्यों सरोवर जल रुका सूखता तपन पडे भारी;
संवर रोके कर्म निर्जरा है सोखनहारी।
उदय भोग सविपाक समय पक जाय आम डाली;
दूजी है अविपाक पकावै पाल विषै माली॥
पहली सबके होय नहीं कुछ सरे काम तेरा;
दूजी करे जु उद्यम करके मिटे जगत फेरा।
संवर सहित करो तप प्राणी मिले मुकति रानी;
इस दुलहिन की यही सहेली जाने सब ज्ञानी॥”

ज्याप्रमाणे सरोवराचे साठलेले पाणी कडक उन्हामुळे सुकते, त्याप्रमाणे संवर नव्या कर्माना येण्यापासून रोकतो आणि निर्जरा जुन्या कर्माना शोषून घेते. ज्याप्रमाणे आंब्याचे फळ वेळ येताच फांदीवरच स्वतः पिकते, परंतु कधी-कधी माळी त्याला गवंताच्या पालीमध्ये ठेवून वेळेआधीच पिकवितो. त्याप्रमाणे कर्माचे स्वसमयानुसार उदयामध्ये येऊन खिरुन जाणे सविपाकनिर्जरा आहे आणि तपाद्वारे उदयकाल येण्यापूर्वीच खिरवून टाकणे अविपाक निर्जरा आहे.

पहिली सविपाक निर्जरा तर ज्ञानी-अज्ञानी दोहँची सदाकाळ होतच असते, परंतु त्याने कोणाचे कोणते ही कार्य सिद्ध होत नाही. तात्पर्य हे आहे की ती आत्माहिताकरिता तसूभरदेखील उपयोगी नाही. दुसरी अविपाकनिर्जरा ज्ञानीजनांद्वारे उद्यमपूर्वक (पुरुषार्थपूर्वक) केली जाते आणि त्यानेच संसार परिभ्रमण नष्ट होते. म्हणून हे जीवानो! संवर सहित तप करा, त्याने तुम्हाला मुक्तिराणी मिळेल, कारण मुक्तिरूपी वधूची सखी अविपाक-निर्जराच आहे. हे सर्व ज्ञानीजन चांगल्याप्रकारे जाणतात. तात्पर्य हे आहे की मोक्षाची प्राप्ति अविपाकनिर्जरेनेच होते.”

निर्जराभावनेचे स्वरूप आणि प्रकारांची चर्चा आचार्य कुंदकुंद द्वादशानुप्रेक्षामध्ये अशी करतात —

“बंधपदेसगलणं णिज्जरणं इदि जिणेहिं पण्णतं ।

जेण हवे संवरणं तेण दु णिज्जरणमिदि जाणे ॥६६॥

सा पुण दुविहा णेया सकालपक्वका तवेण कयमाणा ।

चदुगदियाणं पढमा वयजुत्ताणं हवे विदिया ॥६७॥

कर्मबंधाच्या प्रदेशांचे खिरणे निर्जरा आहे आणि ज्या कारणामुळे संवर होतो, त्यानेच निर्जरा होते - असे जिनेंद्र भगवंतांनी सांगितले आहे.

ती निर्जरा दोन प्रकारची असते. पहिली तर स्वसमयामध्ये होणारी सविपाकनिर्जरा आणि दुसरी तपांद्वारे निष्पन्न होणारी अविपाक-निर्जरा. पहिली सविपाकनिर्जरा चतुर्गतिच्या सर्व जीवांची होत असते आणि दुसरी अविपाक-निर्जरा सम्यग्ज्ञानी व्रतधारकांचीच होत असते.”

उक्त कथनामध्ये सविपाक आणि अविपाक निर्जरावाला मुद्दा तर पूर्वोप्रमाणेच आहे, परंतु एक नवी गोष्ट सांगितली आहे की जी कारणं संवराची सांगितली आहेत, निर्जरादेखील त्याच कारणांनी होते. म्हणून त्या कारणांवर संवरभावनेमध्ये ज्याप्रकारचे चिंतन केले जाते. त्याप्रकारचे चिंतन निर्जराभावनेच्या चिंतनामध्ये देखील अपेक्षित आहे.

निजरेच्या कारणामध्ये संवराच्या कारणाव्यतिरिक्त बारा प्रकारच्या तपांना विशेषरूपाने सांगितले आहे. तत्त्वार्थसूत्रामध्ये ‘तपसा निर्जरा च’ सूत्रामध्येदेखील हीच गोष्ट ध्वनित होते. उपलब्ध बारा भावनांमध्ये विशेषकरून तपाची चर्चा आहे; गुप्ति, समिति वगैरे संवर कारणांची चर्चा नगण्यच आहे. याचे एकमेव कारण मर्यादित जागा आणि पुनरावृत्ति टाकण्याची प्रवृत्ति लक्षात येते. संवरभावनेमध्ये चर्चा झाल्यानंतर लगेच त्यांची फिरून दुसऱ्यांदा चर्चा कोणासही योग्य वाटली नाही.

कार्तिकेयानुप्रेक्षामध्ये निजरेच्या कारणांची चर्चा अशाप्रकारे केलेली आहे -

“बारसविहेण तवसा णियाणरहियस्स पिञ्जरा होदि ।
 वेरगगभावणादो णिरहंकारस्म णाणिस्स ॥१०२॥
 जो समसोक्खणिलीणो वारं वारं सरेइ अप्पाणं ।
 इन्द्रियकसायविजई तस्स हवे णिञ्जरा परमा ॥११४॥
 अहंकार आणि निदानरहित ज्ञानीची बाराप्रकारचे तप तसेच वैराग्य भावना
 - यांनी निर्जरा होते.

जो साम्यभावरूप सुखामध्ये लीन होऊन वारंवार आत्म्याचे स्मरण करतो,
 ध्यान करतो, तसेच इन्द्रिय आणि कषायांना जिंकतो; त्याची उत्कृष्ट निर्जरा होते.”

उक्त गाथांमध्ये बारा प्रकारच्या तपाबरोबर वैराग्यभावनेला निजरेरे कारण
 म्हटले आहे. सर्वात अधिक महत्व इंद्रिय आणि कषायांना जिंकणे, साम्यभाव
 धारण करणे आणि आत्मस्मरण अर्थात् आत्मध्यानाला दिले आहे. कारण यांना
 सामान्य निजरेरे नव्हे परम निजरेरे कारण म्हटले आहे. जरी बारा तपांमध्ये
 ध्यान हे देखील एक तप आहे, तथापि त्याचा उल्लेख पृथक्तेने विशेषरूपाने
 केलेला आहे. वास्तविक गोष्ट तर अशी आहे की शुद्धोपयोगरूप आत्मध्यानाची
 निरंतर वृद्धिच भावनिर्जरा आहे आणि ते द्रव्यनिजरेरे मूळ आहे.

धर्माची उत्पत्ति संवर, वृद्धि निर्जरा आणि पूर्णता मोक्ष आहे. आत्मशुद्धिच
 धर्म आहे; म्हणून याला अशाप्रकारे सुद्धा म्हणू शकतो की शुद्धिची उत्पत्ति
 संवर, शुद्धिची वृद्धि निर्जरा आणि शुद्धिची पूर्णताच मोक्ष आहे.

भेदविज्ञान आणि आत्मानुभूतिपूर्वक निश्चय रलत्रयरूप शुद्धिची उत्पत्ति
 व स्थिति भावसंवर आहे आणि त्याच्या निमित्ताने येणाऱ्या कर्माचे थांबणे
 द्रव्यसंवर, आत्मध्यानरूप शुद्धोपयोगाने उक्त शुद्धिची वृद्धि होत जाणे -
 शुद्धिचे निरंतर वाढणे भावनिर्जरा आहे आणि त्याच्या निमित्ताने पूर्वी
 बांधलेल्या कर्माचे उदयकाळापूर्वीच खिरणे द्रव्यनिर्जरा आहे; तसेच पूर्ण
 शुद्धिचे प्रकट होणेच भावमोक्ष आहे. तदनुसार संपूर्ण द्रव्यकर्मापासून आत्म्याचे
 मुक्त होणे द्रव्यमोक्ष आहे.

ज्याप्रमाणे वृक्षाच्या उत्पत्तिशिवाय त्याची वृद्धि आणि पूर्णता संभवित नाही. त्याप्रमाणे आत्मशुद्धिच्या उत्पत्तिशिवाय तिची वृद्धि आणि पूर्णता शक्य नाही. हेच कारण आहे की निर्जरा संवरपूर्वकच होते.

ज्याप्रमाणे संवरभावनेमध्ये संवराच्या कारणांच्या विस्तारामध्ये जाणे इष्ट नव्हते; परंतु त्यांच्या उपादेयपणाचा विचार, भेदविज्ञान आणि आत्मानुभूतिची प्रबल भावनाच अभीष्ट आहे; त्याप्रमाणे निर्जराभावनेमध्ये देखील निजरेची कारणे बारा तपांच्या विस्तारामध्ये जाणे इष्ट नाही, शुद्धोपयोगरूप आत्मध्यानाची प्रबल भावनाच अभीष्ट आहे.

ज्ञानी लोकांना एकमेव अभीष्ट अनंतसुखमय मोक्षच असतो. त्याच्या प्राप्तिची प्रबल हेतुभूत आणि आत्मशुद्धिची वृद्धिरूप निजरेची भावना त्यांना साहजिकच प्रस्फुटित होते आणि व्हायलाच पाहिजे.

लक्षात असू घावे, बारा भावनांमध्ये मोक्षभावना नावाची कोणती भावना नाही म्हणून या निर्जराभावनेमध्येच शुद्धिच्या पूर्णतारूप मोक्षाची भावनादेखील असते.

अशुद्धिचा संपूर्णपणे अभाव आणि शुद्धिची पूर्णपणे प्राप्तिच मोक्ष आहे तसेच शुद्धिची उत्पत्ति व स्थितिरूप संवर तसेच वृद्धिरूप निर्जरा मोक्षमार्ग आहे. मोक्षाच्या प्राप्तिकरिता मोक्षाच्या भावनेपेक्षादेखील अधिक महत्व मोक्षमार्गाच्या भावनेचा आहे. याकारणास्तवच बारा भावनांमध्ये मोक्षमार्गरूप असल्याने संवर आणि निर्जरा यांना भावनांच्या रूपामध्ये स्वतंत्र स्थान मिळाले आहे. आणि मोक्षाला याच्यामध्येच सामील केले गेले आहे.

समयसार सारख्या ग्रंथाधिराजाला समाप्त करतांना आचार्य कुंदकुंद समस्त जगताला मोक्षमार्गामध्ये आपल्या आत्म्याला स्थापित करण्याचा संदेश देताना म्हणतात की :-

“मोक्खपहे अप्पाण ठवेहि तं चेव झाहि तं चेय ।

तथेव विहर णिच्चं मा विहरसु अण्णदव्वेसु ॥ ४१२ ॥

हे आत्मन् ! तू स्वतःला मोक्षमार्गामध्ये स्थापित कर, त्याचा अनुभव कर, त्याचे ध्यान कर आणि त्यामध्येच निरंतर विहार कर, अन्य द्रव्यामध्ये विहार करू नकोस.”

तात्पर्य हे आहे की, स्थिर होण्यायोग्य, रममाण होण्यायोग्य, अनुभव करण्यायोग्य ध्यान करण्यायोग्य आणि विहार करण्यायोग्य एकमेव मोक्षमार्गरूप संवर आणि निर्जरातत्त्वच आहेत.

या गोष्टीला आचार्य अमृतचन्द्र अशाप्रकारे सांगतात -

“एको मोक्षपथो य एष नियतो दृग्जप्तिवृत्यात्मक-
स्तत्रैव स्थितिमेति यस्तमनिशं ध्यायेच्च तं चेतति।

तस्मिन्नेव निरन्तरं विहरति द्रव्यांतराण्यस्पृशन्
सोऽवश्यं समयस्य सारमचिरान्नित्योदयं विंदति ॥१॥

दर्शन-ज्ञान-चारित्रात्मक एकच मोक्षमार्ग आहे. जो पुरुष (पुरुषार्थी जीव) उक्त मोक्षमार्ग (मोक्षमार्गाच्या आधारभूत शुद्धात्म्या) मध्येच स्थिर राहतो, निरंतर त्याचेच ध्यान करतो, त्यालाच जाणतो - त्याचाच अनुभव करतो, अन्य द्रव्यांना स्पर्शदेखील न करता निरंतर त्याच्यामध्येच विहार करतो, तो पुरुष नित्य उदित समयसारा (शुद्धात्म्या) ला अल्पकाळात अवश्यच प्राप्त करतो.”

येथे एक प्रश्न संभवतो की, संवरभावनेमध्ये तर म्हटलेले होते की सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राचा मोक्षमार्गरूप निर्मलभाव देखील ध्येय नाही, श्रद्धेय नाही, परमज्ञेय देखील नाही, आराध्य सुद्धां नाही. आराध्य तर अनंतगुणाचा अखंड पिंड एक चैतन्यस्वभावी निजात्मतत्त्वच आहे आणि इथे असे म्हटले जात आहे की तू आपल्याला मोक्षमार्गामध्ये स्थापित कर, त्याचा अनुभव कर, त्याचे ध्यान कर, त्यामध्येच निरंतर विहार कर, अन्य द्रव्यात विहार करु नकोस.

अहो! दोन्ही कथनांमध्ये कोणताच विरोध नाही. दोहोचा भाव एकच आहे.

उक्त संदर्भामध्ये समयसाराची खालील गाथा मननीय आहे -

“दंसणणाणचरित्ताणि सेविदव्वाणि साहुणा पिच्चं ।

ताणि पुण जाण तिणिण वि अप्पाण चेव पिच्छ्यदो ॥ १६॥

साधुपुरुषांनी दर्शन-ज्ञान-चारित्राचे नित्य सेवन केले पाहिजे कारण निश्चयाने तिन्हींना आत्माच जाणा.”

वास्तविक गोष्ट अशी आहे की उक्त कथनामध्ये फक्त निश्चय-व्यवहाराचा कथनभेद आहे, क्रियात्मक फरक कणभर देखील नाही. कारण आत्म्याच्या आराधनेचे नावच दर्शन-ज्ञान-चारित्र आहे. म्हणून भले असे म्हणा की आत्म्याची आराधना करा किंवा असे म्हणा की दर्शन-ज्ञान-चारित्राचे सेवन करा - एकच गोष्ट आहे.

उक्त गाथेची टीका लिहितांना आचार्य अमृतचन्द्र या गोष्टीला अशाप्रकारे स्पष्ट करतात - “हा आत्मा ज्या भावाने साध्य अथवा साधन होतो, त्या भावानेच नित्य सेवन करण्यायोग्य आहे - अशाप्रकारे स्वतः विचार करून दुसऱ्याला व्यवहाराने समजावितात की, साधु पुरुषांना दर्शन-ज्ञान-चारित्र सदैव सेवन करण्यायोग्य आहे. परंतु परमार्थाने पाहिले असता हे तिन्ही एक आत्माच आहेत, कारण त्या आत्म्याहून भिन्न अन्य वस्तु नाहीत. म्हणून हे, आपोआप सिद्ध होते की केवळ एक आत्माच सेवन करण्यायोग्य आहे.”

आचार्य अमृतचंद्रांच्या उक्त कथनामध्येच एक गोष्ट खास ध्यान देण्याजोगी आहे की, ज्ञानी लोक स्वतः तर असा विचार करतात की सर्व प्रकाराने एक आत्माच नित्य सेवन करण्यायोग्य आहे. परंतु याच गोष्टीला दुसऱ्यांना अशाप्रकारे समजावितात की, दर्शन-ज्ञान-चारित्रच सदा सेवन करण्यायोग्य आहे.

या कथनाचे मर्म (रहस्य) न समजल्यामुळे काही लोकांना असे वाटते की, ही काय गडबड आहे? काय मुक्तिच्या मार्गामध्ये देखील ‘दाखविण्याचे दात वेगळे आणि खाण्याचे दात वेगळे’ असा प्रकार असतो काय? काय आचार्यदेव स्वतः मात्र एक आत्माच सेवन करण्यायोग्य मानतात आणि दुसऱ्यांना दर्शन-ज्ञान-चारित्राच्या सेवनाचा उपदेश देतात?

परंतु अशी काही बाब नाही; कारण ज्याला निश्चयनयाने आत्म्याचे सेवन म्हणतात त्यालाच व्यवहारनयाने दर्शन-ज्ञान-चारित्राचे सेवन म्हटले जाते. स्वतः चा निश्चय निश्चयरूप आणि उपदेश व्यवहाररूप असल्यानेच अशा प्रकारचा प्रयोग झाला आहे; मूळतः दोन्ही कथनांमध्ये काही अंतर नाही. एकच गोष्ट आहे.

आत्म्याचे दर्शन, ज्ञान आणि ध्यानच आत्म्यामध्ये स्थापित होणे आहे, आत्म्याचा अनुभव करणे आहे, आत्म्यामध्ये स्थिर होणे, रममाण होणे आहे, आत्म्यामध्ये विहार करणे आहे. तसेच हेच परिणमन मोक्षमार्गामध्ये स्थापित होणे

आहे, मोक्षमार्गामध्ये विहार करणे आहे. म्हणून दोन्ही कथनांच्या भावामध्ये काही अंतर (फरक) नाही. मोक्षमार्गामध्ये स्थापित होण्याचे क्रियात्मकरूप आत्मश्रद्धान, आत्मज्ञान आणि आत्माचरण (आत्मध्यान) च आहे, यापेक्षा काही वेगळे नाही.

जेव्हा द्रव्यस्वभावातर्फे बोलले जाते, तेव्हा त्याला आत्म्याची आराधना, साधना, उपासना म्हणतात आणि जेव्हा पर्यायस्वभावाच्या बाजूने बोलते जाते, तेव्हा त्यालाच रलत्रयाची साधना, आराधना, उपासना किंवा मोक्षमार्गाची साधना, आराधना किंवा उपासना म्हटले जाते. ध्येय, श्रद्धेय, परमज्ञेयरूप उपास्य-आराध्य तर त्रिकाळी धूव आत्माच आहे. आणि त्याचे ध्यान, श्रद्धान आणि ज्ञानरूप उपासना-आराधना सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप मोक्षमार्ग आहे. म्हणून भले आत्म्याची उपासना म्हणा किंवा मोक्षमार्गाची उपासना म्हणा एकच गोष्ट आहे.

संवर मोक्षमार्गाचा प्रारंभ आहे आणि निर्जरा मोक्षमार्ग ! म्हणून संवरपूर्वक निर्जरारूप परिणमनच मोक्षमार्गामध्ये आरूढ होणे आहे. या दिशेमध्ये निरंतर पुढे जाण्याची भावनाच निर्जराभावना आहे.

शुद्धोपयोग आहे स्वरूप ज्याचे असे भावनिर्जरारूप परिणमन करून, पूर्णपणे स्वात्मनिष्ठ होऊन संपूर्ण जग अनंत-आनंदरूप मोक्षदशा प्राप्त करो - या पावन भावनेने हा विषय पूर्ण करतो. •

बंधन काय आहे ?

बंधन तोपर्यंत बंधन आहे, जोपर्यंत बंधनाची अनुभूति आहे. जरी पर्यायामध्ये बंधन आहे, तथापि आत्मा तर अबंध स्वभावीच आहे. अनदिकाळापासून हा अज्ञानी प्राणी अबंधस्वभावी आत्म्याला विसरून बंधनावर केंद्रित होत आहे. वास्तविक बंधनाची अनुभूतिच बंधन आहे. वास्तविक 'मी बांधलेला आहे' या विकल्पानेच हा जीव बांधलेला आहे. बंधनाच्या विकल्पाने, स्मरणाने, मनन केल्याने हीनतेचा-दीनतेचा विकास होतो. अबंधाच्या अनुभूतिने, मनन केल्याने, चिंतनाने शौर्याचा विकास होतो; पुरुषार्थ सहज जागृत होतो, पुरुषार्थाच्या जागृतिमध्ये बंधन कोठे आहे ?

- तीर्थकर महावीर आणि त्यांचे सर्वोदय तीर्थ, पृष्ठ ७०

। डै ब्रौंगनी डै नीमनी है प्रक्लिणी डै भावनी
 ॥ डै अर्द्धनी डै अंसनी है इण्ठनी है हळुनी
 । डै कांलिणी है कांलिण डै गांगनी डै छाँगनी
 ॥ ६ ॥ डै कांल डै प्रकाश हळु एक कांल तिकारह मिमदी
 करे डांध छवीर फिरीम णीष ताप हर्कि साक आमाश गालगाश
 आमगमी ड्रांध वृङ्गनी णीष ॥ ६ ॥ इण्ठनी डै इण्ठनी गामगाश
 तिक लाइरकांलमाहि प्रकाश, तिक लाइर छडीप्रमास गामगाश
 तिक लाइर कांलकांल ॥ ६ ॥ इण्ठनी फिरीचिंति प्रक ड्रांध

१०

लोकभावना

निज आतमा के भान बिन घटद्व्यमय इस लोक में ।

भ्रमरोगवश भव-भव भ्रमण करता रहा त्रैलोक्य में ॥

करता रहा नित संसरण जगजालमय गति चार में ।

समभाव बिन सुख रंच भी पाया नहीं संसार में ॥ १ ॥

घटद्व्यमय आणि तीन लोकवाल्या या विश्वामध्ये हा आत्मा आत्म्याच्या
 ज्ञानाविना भ्रमरूप रोगाला वश होऊन भव-भवामध्ये भ्रमण करीत आहे.
 जगाच्या जंजाळामध्ये गुरफटणाच्या चार गतिंमध्ये निरंतर भटकतच आहे.
 समताभावाच्या अभावामध्ये या संसारामध्ये याला किंचित्‌मात्र देखील सुख
 प्राप्त झालेले नाही. ॥ १ ॥

नर नर्क स्वर्ग निगोद में परिभ्रमण ही संसार है ।

घटद्व्यमय इस लोक में बस आतमा ही सार है ॥

निज आतमा ही सार है स्वाधीन है संपूर्ण है ।

आराध्य है सत्यार्थ है परमार्थ है परिपूर्ण है ॥ २ ॥

नरक, तिर्यच, देव आणि मनुष्य गतीमध्ये परिभ्रमण करत राहणेच संसार
 आहे. सहा द्रव्यवाल्या या विश्वामध्ये एक आत्माच सारभूत पदार्थ आहे.
 आपला आत्माच सार आहे, स्वाधीन आहे, संपूर्ण आहे, आराध्य आहे, सत्यार्थ
 आहे, परमार्थ आहे आणि परिपूर्ण आहे. ॥ २ ॥

निष्काम है निष्क्रोध है निर्मान है निर्मोह है ।
 निर्द्वन्द्व है निर्दण्ड है निर्ग्रन्थ है निर्दोष है ॥
 निर्मूढ है नीराग है आलोक है चिल्लोक है ।
 जिसमें झालकते लोक सब वह आत्मा ही लोक है ॥ ३ ॥

आपला आत्माच काम, क्रोध, मान आणि मोहिने रहित आहे. एक आत्माच निर्द्वन्द्व आहे, निर्दण्ड आहे, निर्ग्रन्थ आणि निर्दोष आहे. मिथ्यात्व आणि रागरहित देखील तोच आहे. प्रकाशस्वरूप चैतन्यलोकदेखील तोच आहे. जर सखोलतेने विचार केला तर ज्यामध्ये संपूर्ण लोकालोक प्रतिबिंबित होतो, तो ज्ञानस्वभावी आत्माच वास्तविक विश्व आहे. ॥ ३ ॥

निज आत्मा ही लोक है निज आत्मा ही सार है ।
 आनन्दजननी भावना का एक ही आधार है ॥
 यह जानना पहिचानना ही भावना का सार है ।
 ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है ॥ ४ ॥

आपला आत्माच विश्व आहे आणि आपला आत्माच सारभूत पदार्थ आहे. आनंदाला उत्पन्न करणाऱ्या या लोकभावनेच्या चिंतनाचा एकमेव आधार निज भगवान आत्माच आहे. हे जाणणे - ओळखणेच लोकभावनेच्या चिंतनाचे संपूर्ण सार आहे; आणि ध्रुवधाम निज भगवान आत्म्याची आराधनाच आराधनेचा सार आहे. ॥ ३ ॥

माझी भावना

बंधु! अनन्त शान्ति आणि अनन्त सुख प्राप्त करण्याचा तर एक मात्र हाच मार्ग आहे. म्हणून माझी तर हीच भावना आहे कि हे आध्यात्मिक परम सत्य, त्रैकालिक परम सत्य, ज्ञानानन्दस्वभावी ध्रुव आत्मतत्त्व - ज्यांना शोधायचे आहे, त्यांनी शोधावे, जाणायचे आहे, त्यांनी जाणावे; प्राप्त केले आहे; त्यांनी त्यातच जमून जावे, रमून जावे, सामाऊन जावे आणि अनन्त सुखी व्हावे, शान्त व्हावे. — सत्याचा शोध, पृष्ठ २५२.

- ग्राम प्रकाशनांद ग्रीष्म वाराणसी वल्लभ, ग्रामप्रकाशनांद ग्रीष्म वल्लभ, ग्रीष्म प्रकाशन
ग्रीष्मांडि ग्रीष्मांडि ग्रीष्मांडि ग्रीष्मांडि ग्रीष्मांडि ग्रीष्मांडि ग्रीष्मांडि ग्रीष्मांडि
ग्रीष्मांडि ग्रीष्मांडि ग्रीष्मांडि ग्रीष्मांडि ग्रीष्मांडि ग्रीष्मांडि ग्रीष्मांडि ग्रीष्मांडि

लोकभावना : एक अनुशीलन

निज आतमा के भान बिन घटद्वयमय इस लोक में ।

भ्रमरोगवश भव-भव भ्रमण करता रहा त्रैलोक्य में ॥

निज आतमा ही लोक है निज आतमा ही सार है।

आनन्दजननी भावना का एक ही आधार है॥

‘संयोग अनित्य आहेत, अशरण आहेत, असार आहेत, अशुचि आहेत,
सुख-दुःखामध्ये सोबत देणारे नाहीत; कारण ते आपल्या आत्म्याहून अत्यंत
भिन्न आहेत.’

प्रारंभिक सहा भावनांमध्ये संयोगासंदर्भामध्ये अशाप्रकारचे चिंतन
केल्यानंतर सातव्या आस्वभावनेमध्ये ‘संयोगाच्या लक्षाने आत्म्यामध्ये उत्पन्न
होणारे संयोगीभाव - चिद्विकार - मोह-राग-द्वेषरूप आस्वभाव देखील
अनित्य आहेत, अशरण आहेत, अशुचि आहेत, दुःखरूप आहेत, दुःखाचे
कारण देखील आहेत; म्हणून हेय आहेत आणि भगवान आत्मा नित्य आहे,
परमपवित्र आहे, परमानंदरूप आहे आणि परमानंदाचे कारणदेखील आहे;
म्हणून ध्येय आहे, श्रद्धेय आहे, आराध्य आहे साध्य आहे आणि परम-उपादेय
देखील आहे’ - अशाप्रकारचे चिंतन केले गेले आहे.

अशाप्रकारे संयोग आणि संयोगी भावांपासून विरक्ति उत्पन्न करून संवर
आणि निर्जरा भावनांमध्ये पर आणि पर्यायाहून भिन्न निज भगवान आत्म्याच्या
आश्रयाने उत्पन्न होणारी निर्मल पर्यायरूप शुद्धि आणि शुद्धिची वृद्धि यांच्या
उपादेयपणाचे चिंतन केलेले आहे. कारण शुद्धिची उत्पत्ति आणि स्थिति रूप संवर
तसेच वृद्धिरूप निर्जराच अनंतसुखरूप मोक्ष प्रगट होण्याची खरीखुरी कारणे
आहेत.

अशाप्रकारे ज्ञेयरूप संयोग, हेयरूप आस्त्रवभाव आणि उपादेयरूप संवर-निर्जरीच्या सम्यक् चिंतनानंतर आता लोकभावनेमध्ये षट्क्रव्यमयी लोकाच्या स्वरूपाबद्दल विचार करुया.

लोकभावनेचे क्षेत्र खूप विस्तृत आहे. कार्तिकेयानुप्रेक्षेच्या ४८९ गाथांमध्ये सर्वात अधिक जागा व्यापणारी लोकभावना आणि धर्मभावनाच आहे. अनित्यभावनेपासून निर्जराभावनेपर्यंत एकूण ११४ गाथा आहेत आणि या एक लोकभावनेने १६९ गाथा आपल्यामध्ये सामावून घेतल्या आहेत.

लोकभावनेमध्ये भेद-प्रभेदासहित सहा द्रव्यांच्या स्वरूपाबरोबरच लोका (विश्वा) चे भौगोलिक निरूपण देखील सामावलेले आहे. अशात्तहेने आपण पाहतो की या भावनेमध्ये जिनागमामध्ये वर्णित वस्तु-व्यवस्थेसंबंधी समस्त विषय येऊन जातो. एकप्रकारे यामध्ये द्रव्यसंग्रह, पंचास्तिकायसंग्रह आणि त्रिलोकसाराचा पूर्ण विषय येऊन जातो.

जरी या लघुनिबंधामध्ये उक्त संपूर्ण विषयाचे विस्तृत प्रतिपादन शक्य नाही, तरी लोकभावनेची चिंतन प्रक्रिया आणि त्याच्या उपयोगीपणावर सम्यक् अनुशीलन तर अपेक्षित आहे.

जरी लोकभावनेचा विषय अत्यंत विस्तृत आहे, तथापि अनेक ज्ञानींनी त्याचे प्रतिपादन एक-एक छंदामध्येदेखील केले आहे, तरीदेखील लोकभावनेच्या पूर्ण भावनेला आपल्यामध्ये समाविष्ट केले आहे.

या दृष्टिने हिन्दी कर्वींची खालील कथनं पाहण्यासारखी आहेत -

“किनहूँ न करौ न धैर को, षट्क्रव्यमयी न हैर को ।
सो लोक माँहि बिन समता, दुःख सहै जीव नित भ्रमता ॥५

सहा द्रव्यांच्या समुदायरूप विश्वाला न तर कोणी बनविले आहे, न कोणी याला धारण केले आहे आणि न कोणी याच विनाशही करू शकतो. या

विश्वामध्ये हा आत्मा अनादिकाळापासून साम्यभावाविना भ्रमण करीत अत्यंत दुःख सहन करीत आहे.”

“चौदह राजु उतंग नभ, लोक पुरुष संठान।
तामें जीव अनादि तैं, भरमत है बिन ज्ञान ॥ १

या पुरुषाकार चौदा राजू ऊंच विश्वामध्ये हा जीव आत्मज्ञानाविना अनादिकाळापासूनच भ्रमण करीत आहे.”

वरील दोन्ही भावनांमध्ये खालच्या ओळीचा भाव जवळ-जवळ सारखाच आहे, कारण दोन्हीमध्ये हेच सांगितलेले आहे की जीव अनादिपासूनच विश्वामध्ये भ्रमण करीत दुःख भोगत आहे. फरक मात्र एवढाच आहे की एकामध्ये दुःखाचे कारण साम्यभावाचा अभाव म्हटलेले आहे आणि दुसऱ्यामध्ये सम्यग्ज्ञानाचा अभाव, पण यामध्ये विशेष फरक नाही; परंतु वरच्या ओळीमध्ये जे विश्वाचे प्रतिपादन आहे, ते भिन्न-भिन्न आहे. एकामध्ये विश्वाला स्वनिर्मित, स्वाधीन, अविनाशी आणि षट्क्रृत्यमयी म्हटले आहे, तर दुसऱ्यामध्ये चौदा राजू ऊंच पुरुषाकार निरूपित केलेले आहे.

ही गोष्ट सुरवातीलाच स्पष्ट केलेली आहे की लोकभावनेमध्ये सहा द्रव्यांच्या समुदायरूप विश्वाची गोष्ट देखील चिंतनाचा विषय बनते आणि विश्वाची भौगोलिक स्थितीदेखील. लोकभावनेच्या विषयासंबंधी वरील दोन्ही प्रकारातील एकाने पहिल्या प्रकारानुसार आणि दुसऱ्याने दुसऱ्या प्रकारानुसार आपले म्हणणे प्रस्तुत केले आहे. दोन ओळीच्या छोट्या छंदामध्ये यापेक्षा अधिक आणखी काय सांगितले जाऊशकते? परंतु एक गोष्ट अवश्य ध्यान देण्यायोग्य आहे की लोकभावनेची जी मूळ भावना आहे ती दोन्हीमध्ये समानतेने विद्यमान आहे. मूळ गोष्ट तर विश्वाच्या स्वरूपाच्या प्रतिपादनाची नाही, सम्यग्ज्ञान आणि साम्यभावाशिवाय जीवाच्या अनादि परिभ्रमणाची केली आहे; कारण सम्यग्ज्ञान आणि साम्यभावाची तीव्रतम रुचि जागृत करणेच या भावनांच्या चिंतनाचे मूळ प्रयोजन आहे.

लोकभावनेसंबंधी संपूर्ण विषय आणि मूलभूत प्रयोजनाची गोष्ट मंगतरायकृत बारा भावनामध्ये असलेल्या लोकभावनेमध्ये आणखीन अधिक स्पष्ट झाली आहे, ती अशी आहे -

“लोक अलोक अकाश माँहि थिर निराधार जानो ।
पुरुषस्त्रप कर कटी भये घटद्रव्यन सों मानो ॥
इसका कोई न करता हरता अमिट अनादी है ।
जीव रु पुदगल नाचे यांमें कर्म उपाधी है॥
पाप-पुण्य सों जीव-जगत में नित सुख-दुःख भरता ।
अपनी करनी आप भैर शिर औरन के धरता ॥
मोहकर्म को नाश मेटकर सब जग की आशा ।
निजपद में थिर होय लोक के शीश करो वासा ॥

अलोकाकाशामध्ये हे घटद्रव्यमयी विश्व निराधार (स्वतःच्या आधारावर) स्थित आहे आणि कमरेवर हाथ ठेवलेल्या पुरुषाच्या आकाराचा आहे. या विश्वाचा कोणी देखील कर्ता-हर्ता नाही, कारण हे अनादि-अनंत अमिट आहे. या विश्वामध्ये कर्माच्या उपाधिमुळे जीव आणि पुदगल नृत्य करीत आहेत, पुण्य-पापाला वशीभूत जीव निरंतर सुख-दुःख भोगत आहे.

जरी हा जीव आपल्या करणीचे (कृत्याचे) फळ भोगत आहे. तरी तो दुसऱ्याच्या माथी त्याचे खापर फोडतो. ही वृत्तिच याच्या दुःखाचें, परिभ्रमणाचे मूळ कारण आहे.

म्हणून हे भव्यप्राण्यांनो ! जर आपले हित इच्छित असाल तर पूर्ण जगाबद्दलच्या सर्व आशा-आकंक्षा मिटवून आणि मोहकर्माचा नाश करून निजपदामध्ये स्थिर व्हा. जर असे करू शकला तर तुमचे राहण्याचे ठिकाण विश्वाच्या शिखरावर होईल. तात्पर्य हे आहे की तुम्हाला सिद्धपदाची प्राप्ति होईल, कारण सिद्ध भगवानच लोक शिखरावरील विद्यमान सिद्धशिलेवर विराजमान असतात.

उक्त छंदामध्ये विश्वाचा आकार, स्वरूप, स्थान, स्थिति, स्वाधीनपना, अकृत्रिमपना, अनादिअनंतपना वगैरे सर्व काही आले आहे; त्याचबरोबर या विश्वामध्ये जीवाच्या परिभ्रमणाचे कारण कर्ताबुद्धि आणि दुसऱ्याच्या माथी स्वतः केलेल्या अपराधांना थोपण्याची अनादिकालीन प्रवृत्ति या दुष्प्रवृत्तिंची ओळख सुद्धा करून दिली आहे. शेवटी जगाची आशा सोडण्याची आणि मोहकर्माचा नाश करण्याची पावन प्रेरणा देत आपल्या त्रिकाली ध्रुव आत्म्यामध्ये स्थिर होण्याची विनंतिसुद्धा केलेली आहे आणि त्याचे फळ सिद्धपदाची प्राप्ति सांगून प्रेरणेला सबळ बनविले आहे.

अशाप्रकारे आपण पाहतो की जे अति-आवश्यक होते, ते सगळे एकाच छंदामध्ये मोठ्या प्रभावी ढंगात समाविष्ट केले आहे. निर्जराभावनेनंतर येणाऱ्या या लोकभावनेला लोकशिखर सिद्धशिले (मोक्षा) शी जोडून अद्भुत संधी साधली आहे. एवढा विशाल विषय एकाच छंदा मध्ये समाविष्ट करून तदनंतर वैराग्यवर्धक भावनेला ठेच न पोहोचविता अद्भुत बल प्राप्त झाले आहे. भावनात्मक चिंतनाचा वेग, वैराग्यभावनेचा वेग आपल्या पुच्या प्रवाहानिशी कायमच राहिला नाही तर वृद्धिंगत होत गेलां आहे.

लोकभावनेची मूळभावना पं. जयचंदजी छाबडांच्या शब्दामध्ये थोडक्यात अशाप्रकारे आहे —

“लोकस्वरूप विचारि कैं, आतमरूप निहारि।

परमारथ व्यवहार मुणि, मिथ्याभाव निवारि॥”

उक्त छंदामध्ये प्रेरणा दिली गेली आहे की, हे आत्मन् ! निश्चय-व्यवहाराला चांगल्याप्रकारे समजून मिथ्याभावांना दूर करा. षट्द्रव्यमयी लोका (विश्वा) ला चांगल्या प्रकारे ओळखून स्वतःला निरखा. आत्म्याचा अनुभव करा.

विशेष ध्यान देण्यासारखे हे आहे की येथे षट्द्रव्याला तर फक्त जाणण्याचेच सांगितले आहे, परंतु आत्म्याला निरखून पाहण्याचा आदेश दिला आहे; कारण परद्रव्य असल्याने षट्द्रव्य तर फक्त ज्ञानाचे ज्ञेयच आहे, पण आत्मा निजद्रव्य असल्याने परम-उपादेय आहे, ध्येय देखील आहे. मिथ्यादर्शन,

मिथ्याज्ञान आणि मिथ्याचारित्ररूप मिथ्याभावांचे निवारण करण्याचा एकमेव उपाय आपल्या आत्म्याला निरखणेच आहे. कारण आत्म्याचे निरखणे-दर्शन करणे, जाणणे, ध्यान करण्याचे नावच सम्यगदर्शन, सम्यग्ज्ञान आणि सम्यक् चारित्र आहे.

जगाला जाणून त्यावरून दृष्टि हटवून निज भगवान आत्म्यामध्ये स्थिर होऊन जाणेच लोकभावनेच्या चिंतनाचा सुपरिणाम आहे. हेच कारण आहे की लोकभावनेच्या चिंतनाचा मूळ केंद्रबिंदू षट्द्रव्यमयी लोकाहून भिन्न निज भगवान आत्म्याची उपासना करण्याची प्रेरणा देणेच आहे. या दृष्टिने खालील छंद पाहण्या जोगा आहे -

“तेरो जनम हुवो नहीं जहाँ, ऐसो खेतर नाही कहाँ ।

याही जनम-भूमि का रचो, चलो निकसि तो विधि तै बचो ॥१

संपूर्ण लोका (विश्व) मध्ये अशी कोणतीच जागा नाही, जेथे तुझा जन्म झाला नसेल. हे आत्मन्! तू या जन्मभूमिमध्येच का एकाग्र झाला आहेस? जर कर्माच्या बंधनापासून वाचावयाचे असेल तर यापासून आपलेपणा तोड, अनुराग सोड, यामध्येच तुझे भले आहे.

“लोक माहिं तेरो कछु नाहिं लोक आन तुम आन लखाहिं।

वह षट्द्रव्यन को सब धाम, तू चिन्मूरति आतमराम ॥२

या जगतामध्ये तुझे काहीही नाही. जगत अलग आहे आणि तू अलग आहेस हे स्पष्ट प्रतिभासित होत आहे. कारण जगत षट्द्रव्यांचा आवास आहे, षट्द्रव्यमयी आहे आणि तू चैतन्यमूर्ति भगवान आत्मा आहेस.”

उक्त छंदामध्ये जगापासून भेदविज्ञान आणि वैराग्यभावावरच विशेष जोर दिलेला आहे, लोकाच्या स्वरूपावर किंवा आकारावर नाही. हे अत्यंत स्पष्ट आहे की लोकाभावनेच्या चिंतनामध्ये जगतापासून विरक्ति आणि भिन्नतेचे च प्राबल्य प्रधान आहे.

१. कविवर बुधजनकृत बारा भावना

२. ऐया भगवतीदासकृत बारा भावना

एकशे एकोणसत्तर गाथांमध्ये लोकभावनेच्या विस्तृत विवेचनानंतर स्वामी कार्तिकेय लोकभावनेच्या चिंतनाचे फळ सांगतांना लिहितात की -

“एवं लोयसहावं जो झायदि उपसमेककसञ्चाओ।

सो खविय कम्मपुँजं तस्सेव सिहामणी होदि ॥^१

अशाप्रकारे लोकाच्या (विश्वाच्या) स्वरूपाचे उपशमभावाने जो पुरुष एक (आत्म) स्वभावरूप होऊन ध्यान करतो, तो कर्मसमूहाचा नाश करून त्याच लोकाचा शिरोमणी होतो अर्थात् सिद्धदशा प्राप्त करतो.”

कार्तिकेयानुप्रेक्षाचे हिन्दी वचनिकाकार पंडितप्रवर श्री जयचंद्रजी छाबडा लोकानुप्रेक्षेची वचनिका लिहिल्यानंतर संपूर्ण विषयाचा उपसंहार करतांना सारांश रूपाने एक छंद (कुंडलिया) लिहितात जो अशाप्रकारे आहे -

“लोकालोक विचारिकैं, सिद्धस्वरूप चितारि ।

राग-विरोध बिडारिकैं, आतमरूप संवारि ॥

आतमरूप संवारि मोक्षपुर बसो सदा ही ।

आधि-व्याधि जर-मरन आदि दुख है न कदा ही ॥.

श्रीगुरु शिक्षा धारि टारि अभिमान कुशोका ।

मन थिर कारन यह विचारि निजरूप सुलोका ॥^२

लोकालोकाच्या स्वरूपाचा विचार करून, लोकाग्रामध्ये विराजमान सिद्धाच्या स्वरूपाचे स्मरण करून, राग द्वेषाला दूर करून, आत्म्याच्या स्वरूपाला सांभाळणेच वास्तविक धर्म आहे, मोक्षांचा मार्ग आहे. या मार्गावर चालणारे त्या मोक्षपुरीमध्ये सदैव निवास करतात. जेथे न तर मानसिक क्लेश (आधि) आणि न शारीरिक रोग (व्याधि) आहे. तेथे जन्म-मरण वगैरेची दुःखं पण कधी असत नाहीत. म्हणून अभिमान आणि शोक सोडून श्रीगुरुंची शिकवण अंगीकार करा. मनाच्या स्थिरतेचा एकमेव उपाय निजरूप-सुंदर लोकामध्ये विहार करणेच आहे अर्थात् आत्म्याचा अनुभव करणेच आहे; आत्म्याचे ज्ञान, श्रद्धान आणि ध्यानच आहे; आत्म्यामधील रमणताच आहे.”

१. कार्तिकेयानुप्रेक्षा, गाथा २८३

२. कार्तिकेयानुप्रेक्षा, पृष्ठ १२७

अशाप्रकारे आपण पाहतो की लोकभावनेच्या विषयाच्या विस्तारामध्ये गेलो तर त्यामध्ये जवळ-जवळ संपूर्ण लोकालोकच सामावलेले आहे. जे काही जिनागमामध्ये सांगितलेले आहे, ते सर्व काही येते. याचे तात्पर्य हे आहे की जिनागमामध्ये प्रतिपादित संपूर्ण विषयासंबंधी आत्मानुभवी संत आणि ज्ञानी श्रावक जे काही आत्मोन्मुखी चिंतन करतात, ते सर्व लोकानुप्रेक्षेचेच चिंतन आहे; परंतु हे आवश्यक आहे की त्या चिंतनाची दिशा भेदविज्ञानप्रेरक आणि वैराग्यप्रेरक असली पाहिजे.

ज्ञेयरूप संयोग, हेयरूप पुण्य-पापास्त्रव आणि उपादेयरूप संवर-निर्जरीच्या चर्चेनंतर लोकभावनेमध्ये समस्त विश्व ज्याच्या ज्ञानदर्पणामध्ये प्रतिबिंबित होते, त्या आत्प्रयाचे संपूर्ण लोकामध्ये (विश्वामध्ये) काय स्थान आहे आणि तो कोण आहे ? हे चिंतन केले जाते. निजतत्त्वाची तीव्रतम रुचि जागृत करण्याकरिता निजतत्त्वाच्या मुख्यतेने केले गेलेले लोका (विश्व) चे चिंतनच लोकभावना आहे.

भावनांचे स्वरूप आणि चिंतनप्रक्रिया विवेचनात्मक किंवा निरूपणात्मक न असता वैराग्यप्रेरक आणि आत्मोन्मुखी असल्याने लोकभावनेच्या संदर्भामध्ये 'लोक' शब्दाचा अर्थ 'आत्मा' देखील केला जात आहे. ज्यामध्ये संपूर्ण लोक (विश्व) आलोकित (प्रकाशित) होते असा आत्माच चैतन्यलोक आहे. लोक शब्दाची व्याख्या अशाप्रकारे देखील केली गेली आहे.

भगवती आराधनेमध्ये याला सर्तक सिद्ध केले आहे, ते अशाप्रकारे आहे -

यद्यप्यनेकप्रकारे लोकस्तथापीह लोकशब्देन जीवद्रव्यं लोक एवोच्यते । कथं ? सूत्रेण जीवर्धर्मप्रवृत्तिक्रमनिरूपणात्^१

यद्यपि लोक अनेकप्रकारचा आहे अर्थात् लोक शब्दाचे अनेक अर्थ होतात, तथापि लोक शब्दाने जीवद्रव्यालाच लोक म्हटले जात आहे; कारण येथे जीवाच्या धर्मप्रवृत्तिचे प्रकरण चालू आहे. "

१. भगवती आराधना, गाथा १७९२ ची उत्थानिका, पृष्ठ ७१८

बृहद्रव्यसंग्रहामध्ये व्यवहार-लोकभावनेचे एकतीस पृष्ठांमध्ये निरूपण केल्यानंतर शेवटी निश्चय-लोकभावनेचे स्वरूप अशाप्रकारे स्पष्ट केले आहे -

“ज्याप्रमाणे आरशामध्ये प्रतिबिंब झळकतात; त्याप्रमाणे आदि, मध्य आणि अंतरहित, शुद्ध-बुद्ध एक स्वभाववाल्या परमात्म्याच्या संपूर्ण निर्मल केवलज्ञानामध्ये शुद्धात्मा आदि सर्व पदार्थ प्रकाशित होतात, दिसून येतात, ज्ञात होतात - याकारणास्तवच तो आत्माच निश्चयलोक आहे अथवा त्या निश्चयलोकरूप निजशुद्धात्म्यामध्ये अवलोकनच निश्चयलोक आहे.

तसेच समस्त शुभाशुभ संकल्प-विकल्पांच्या त्यागपूर्वक निजशुद्धभावनेने उत्पन्न झालेल्या परमसुखामृतरसाच्या स्वादाच्या अनुभवरूप - आनंदरूप जी भावना आहे; तीच निश्चयाने लोकभावना आहे, बाकी सर्व व्यवहार आहे.”^{११}

अशाप्रकारे हे निश्चित होते की, लोकभावनेमध्ये लोकाचे स्वरूप, आकार-प्रकार आणि जीवादि पदार्थांचे विस्तृत विवेचन केले जाते; तो सगळा व्यवहार आहे, निश्चयलोक तर चैतन्यलोकच आहे. त्या चैतन्यलोकामध्ये रमाण होणे आणि रमाण होण्याची उग्रतम भावनाच निश्चय-लोकभावना आहे. कारण लोकभावनेच्या चिंतनाचा खरा उद्देश तर आत्माराधनेची सफल प्रेरणाच आहे.

म्हणून सर्व आत्मार्थी जन षट्रव्यमयी लोकाला जाणून निज चैतन्यलोकामध्येच स्थिर व्हावेत, रमाण व्हावेत आणि अनंतसुखी व्हावेत या पावन भावनेसह हा विषय पूर्ण करतो.

१. बृहद्रव्यसंग्रह, पृष्ठ १६२-१६३

बुद्धि

बुद्धिही भवितव्याचाच अनुसरण करते. जेव्हा वेळ खोटा येतो, तेव्हा मोठमोठ्या बुद्धिवन्तांची बुद्धिही कुंठित होते.

- आपण काहीही म्हणा, पृष्ठ ६४

उपकारी इमांवृत्ति करु विश्वामित्रि-प्रह्लाद इमांवृत्ति
करु उप्र प्राकाशाङ्क वृक्ष विश्वामित्रि-अष्टकी डिलें प्रांतामित्रि
- हीर

उप्र ईश गिराश नाहकल विवेक विमाए प्राप्त णिराश
वृत्ति अजायनामप्रा विश्वामित्रि लहू-लहू छडीप्राप्त ईश
मुम्भी तार्तीकर इमांवृत्ति विश्वामित्रि लोमनी
जाह लालिवृत्ति विश्वामित्रि - तार्तीकर ताह तार्ती
नाहकलिवृत्ति विश्वामित्रि लोमनी अन विश्वामित्रि
विश्वामित्रि लालिवृत्ति

११

बोधिदुर्लभभावना

इंद्रियों के भोग एवं भोगने की भावना । मिळ
हैं सुलभ सब दुर्लभ नहीं है इन सभी का पावना ॥ १ ॥
है महादुर्लभ आत्मा को जानना पहिचानना ।
है महादुर्लभ आत्मा की साधना आराधना ॥ २ ॥

पंचेन्द्रियांचे भोग आणि त्यांना भोगण्याची भावना प्राप्त होणे दुर्लभ नाही,
सुलभच आहे; परंतु आत्म्याला जाणणे, ओळखणे आणि आत्म्याची साधना व
आराधना महादुर्लभ आहे.

नर देह उत्तम देश पूरण आयु शुभ आजीविका ।

दुर्वासना की मंदता परिवार की अनुकूलता ॥

सत् सज्जनों की संगती सद्धर्म की आराधना ।

है उत्तरोत्तर महादुर्लभ आत्मा की साधना ॥ २ ॥

मनुष्यभवाची प्राप्ति होणे, उत्तम आर्य देशामध्ये जन्म होणे, परिपूर्ण
आयुची प्राप्ति होणे, न्यायोपात्त अहिंसक आजीविकेचे साधन उपलब्ध होणे,
दुर्वासनांचे मंद होणे, धर्मानुकूल कुटुंबियांची प्राप्ति होणे, सत्य पदार्थ आणि
सज्जनांची संगती प्राप्त होणे, सद्धर्माच्या आराधनेचे भाव होणे, तसेच
आत्म्याची साधना करण्याची वृत्ति होणे क्रमशः एकापेक्षाएक महादुर्लभ
आहेत.

जब मैं स्वयं ही ज्ञेय हूँ जब मैं स्वयं ही ज्ञान हूँ।
 जब मैं स्वयं ही ध्येय हूँ जब मैं स्वयं ही ध्यान हूँ॥
 जब मैं स्वयं आराध्य हूँ जब मैं स्वयं आराधना।
 जब मैं स्वयं ही साध्य हूँ जब मैं स्वयं ही साधना॥३॥

परंतु एक गोष्ट अशीदेखील आहे की जेव्हा मी स्वतः ज्ञेय आहे आणि मी स्वतःच ज्ञान आहे; जेव्हा मी स्वतःच ध्येय आहे आणि मी स्वतःच ध्यानदेखील आहे; अशाप्रकारे मी स्वतःच आराध्य आहे आणि मी स्वतःच आराधनादेखील आहे; तसेच मी स्वतःच साध्य आहे आणि साधनादेखील मी स्वतःच आहे.

जब जानना पहिचानना निज साधना आराधना।
 ही बोधि है तो सुलभ ही है बोधि की आराधना॥
 निज तत्त्व को पहिचानना ही भावना का सार है।
 ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है॥४॥

जेव्हा स्वतःला जाणणे, ओळखणे आणि स्वतःची साधना, आराधनाच बोधि आहे तर मग बोधिची आराधना दुर्लभ कशी होऊ शकते? सुलभच समजली पाहिजे. म्हणून बोधिदुर्लभभावनेचा सार निजतत्त्वाला ओळखणेच आहे आणि ध्रुवधाम निज भगवान आत्म्याची आराधनाच आराधनेचा सार आहे.

वास्तविक कर्तव्य

सामाजिक संगठन आणि शान्ति राखून ठेवणे आणि सामाजिक रूढीं पासून मुक्त प्रगतिशील समाजाची स्थापना या मध्येच मनुष्यभवाची सार्थकता नाही, या मानव जीवनामध्ये तर आध्यात्मिक सत्याला शोधून, प्राप्त करून, आत्मिक शान्ति प्राप्त करण्याचा मार्ग प्रशस्त करणेच वास्तविक कर्तव्य आहे.

बोधिदुर्लभभावना : एक अनुशीलन

नर देह उत्तम देश पूरण आयु शुभ आजीविका।
दुर्वासना की मंदता परिवार की अनुकूलता॥
सत् सज्जनों की संगती सद्धर्म की आराधना।
है उत्तरोत्तर महादुर्लभ आत्मा की साधना॥

षट्द्रव्यमयी या लोकामध्ये न तर ज्ञेयरूप संयोग दुर्लभ आहेत आणि न संयोगीभावरूप आस्तवभाव; कारण आपणा सर्वांना हे तर अनंतवेळा प्राप्त झाले आहेत आणि जर आतादेखील आपल्या स्वतःला जाणले नाही, ओळखले नाही तर भविष्यामध्येदेखील प्राप्त होत राहतील. दुर्लभ तर एकमेव स्वतःला जाणणे आहे, ओळखणे आहे, आपल्यामध्ये स्थिर होणे आहे; परंतु यथार्थतेने आपण स्वतःला ओळखू शकलो नाही, जाणू शकलो नाही. जर आपण आपणाला यथार्थतेने जाणले असते, ओळखले असते तर आतापर्यंत या विश्वामध्ये भटकत राहिलो नसतो, परंतु लोकाग्रामध्ये विद्यमान सिद्धशिलेवर विराजमान झालो असतो; मिथ्यात्व, अज्ञान आणि असंयमाचा अभाव करून अनंत सुखी झालो असतो; अनंतदर्शन आणि अनंतवीर्याचे धनी झालो असतो; अतीन्द्रिय आनंदस्वरूप सिद्धदशेला प्राप्त झालो असतो.

आपली ही वर्तमानकालीन दुर्दशा, दुःखरूप दशा केवळ आपल्याला न ओळखल्यानेच होत आहे, न जाणल्यानेच होत आहे; म्हणून या दुर्लभ संधीचा उपयोग, नरभवाचा एकमेव सदुपयोग स्वतःला जाणणे-ओळखण्याचे महादुर्लभ कार्य करण्यामध्येच आहे.

स्वतःला जाणणे, ओळखणे आणि स्वतःमध्ये लीन होऊन जाणेच बोधि आहे, दर्शन-ज्ञान-चारित्र आहे. ही दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप बोधिच या जगतामध्ये दुर्लभ आहे, महादुर्लभ आहे आणि या बोधिच्या दुर्लभपणाचा विचार, चिंतन, वारंवार चिंतनच बोधिदुर्लभभावना आहे.

या दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप बोधिचा अत्यन्त आदर करण्याचा आदेश देत असतांना स्वामी कार्तिकेय लिहितात की :—

“इय सब्ब दुलह-दुलहं दंसणणाां तहा चरित्रं च।

मुणिऊण य संसारे महायं कुणह तिष्ठैषि॥१

या सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राला संसाराच्या सर्व दुर्लभ वस्तुपेक्षा दुर्लभ जाणून यांचा अत्यंत आदर करा.”

बोधि आणि समाधिचा फरक बृहद्रव्यसंग्रहाच्या संस्कृत टीकेमध्ये अशाप्रकारे स्पष्ट केला आहे :—

“सम्यगदर्शनज्ञानचारित्राणामप्राप्तप्रापणं बोधिस्तेषामेव निर्विघ्नेन भवान्तरप्रापणं समाधिरिति।”

अप्राप्त सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राची प्राप्ति होणे बोधि आहे आणि त्या सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राला निर्विघ्नपणे अन्य भवामध्ये बरोबर घेऊन जाणे समाधि आहे.”

यद्यपि सम्यगदर्शन, सम्यगज्ञान आणि सम्यक्चारित्र — या तिन्हींना किंवा तीन हींच्या ऐक्याला बोधि म्हणतात तथापि बोधिदुर्लभभावनेची चर्चा करतांना अनेक ठिकाणी फक्त ‘सम्यगज्ञान’ किंवा ‘ओळख’ शब्दाचा उपयोग (वापर) ही केलेला आहे; परन्तु आशय सर्वत्र एकच आहे, सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राशीच आहे; कारण या तीन हींची उत्पत्ति एकावेळेसच होते.

आचार्य कुंदकुंद स्वतः: ‘सणणाणं’ शब्द वापरतात :—

“उप्पज्जदि सणणाणं जेण उवायेण तस्मुवायस्स।

चिंता हवेई बोही अच्यन्तं दुल्लहं होदि॥२

१. कार्तिकेयानुप्रेक्षा, गाथा ३०१

२. बृहद्रव्यसंग्रह, गाथा ३५ ची टीका, पृष्ठ १६४

३. बारस अणुवेक्खा, गाथा ८३

ज्या उपायाने सम्यग्ज्ञानाची उत्पत्ति होते, त्या उपायाचे अत्यंत चिंतन म्हणजेच वारंवार चिंतन-मननच बोधिदुर्लभभावना आहे.”

हिन्दी कविंनी देखील अशाप्रकारचे प्रयोग बरेच केले आहेत, त्यातील काही असे आहेत :—

“अंतिम ग्रीवक लों की हद, पायो अनंत बिरियाँ पद।

पर सम्यग्ज्ञान न लाधो, दुर्लभ निज में मुनि साधो॥^१

हा जीव व्यवहाररत्नय धारण करून नवव्या ग्रैवेयक पर्यंत तर अनंत वेळा पोहोचला, परंतु सम्यग्ज्ञानाची प्राप्ति न झाल्याने संसारातच भटकत राहिला. निश्चयरत्नय धारण करणारे मुनिराज स्वतःमध्ये त्या सम्यग्ज्ञानाची साधना करतात.”

“धन-कन-कंचान राजसुख, सबही सुलभ कर जान।

दुर्लभ है संसार में, एक जथारथ ज्ञान॥^२

या संसारमध्ये धन-धान्य, सोने-चांदी आणि राजसुख वगैरे तर सर्वांना सुलभ आहेत; परंतु यथार्थ ज्ञानच एकमेव दुर्लभ आहे.”

“सब व्यवहार क्रिया को ज्ञान, भयो अनन्ती बार प्रथान।

निपट कठिन अपनी पहिचान, ताको पावत हो कल्यान॥^३

या जीवाला व्यावहारिक क्रियांचे ज्ञान तर अनंतवेळा झाले आहे, परंतु एकमेव आपली ओळखच अत्यंत कठीण आहे. जर आपली खरी ओळख झाली तर कल्याण व्हायला उशीर लागत नाही.”

उक्त छंदांमध्ये कुठे स्वतःला ओळखण्याला दुर्लभ म्हटले आहे तर कुठे फक्त सम्यग्ज्ञान किंवा यथार्थ ज्ञानाला दुर्लभ म्हटले आहे; परंतु गांभीर्याने विचार केला तर सर्वांचा आशय एकच आहे. सर्वत्र एकच आवाज आहे की पुण्यवंतांना जगामध्ये सर्व संयोग सहज उपलब्ध होतात, आपणाला देखील वेळोवेळी सर्व अनुकूल-प्रतिकूल संयोग प्राप्त होत राहिले आहेत; परंतु एक

१. पण्डित दौलतराम, छहढाला, पंचम ढाल, छंद १३

२. पण्डित कविवर भूधरदासजी कृत बारा भावना

३. कविवर बुधजनजी कृत बारा भावना

यथार्थज्ञान — स्वची ओळख आत्मोनुखी पुरुषार्थाशिवाय सहज सुलभ नाही. म्हणून पुण्योदयाने प्राप्त भोगांमध्ये न गुरफटता पुच्या शक्तिनिशी स्वला जाणा, ओळखा आणि आपल्यामध्येच स्थिर व्हा, रममाण व्हा — सुखी होण्याचा एकमेव हाच उपाय आहे.

बोधिच्या दुर्लभतेचा सखोलतेने अनुभव व्हावा — एवढ्यासाठी निगोदापासून उत्तरोत्तर दुर्लभतेचे मोट्या मार्मिक तर्हेने चिंतन केले जात आहे.

कविवर मंगतरायकृत बारा भावनामध्ये ते चिंतन अशाप्रकारे व्यक्त केलेले आहे :—

“दुर्लभ है निगोद से थावर अरु त्रस गति पानी।
नरकाया को सुरपति तरसे सो दुर्लभ प्राणी॥
उत्तम देश सुसंगति दुर्लभ श्रावक कुल पाना।
दुर्लभ सम्यक् दुर्लभ संयम पंचम गुणठाना॥
दुर्लभ रत्नत्रय आराधन दीक्षा का धरना।
दुर्लभ मुनिवर को व्रत पालन शुद्धभाव करना॥
दुर्लभ तैं दुर्लभ है चेतन बोधिज्ञान पावै।
पाकर केवलज्ञान नहीं फिर इस भव में आवै॥”

आचार्य पूज्यपाद बोधिच्या या दुर्लभपणाला अशाप्रकारे स्पष्ट करतात :—

“एक निगोद शरीरामध्ये सिद्धांपेक्षा अनंतगुणे जीव आहेत. अशाप्रकारे स्थावर जीवांनी हे संपूर्ण विश्व भरलेले आहे. ज्याप्रमाणे वाळूच्या समुद्रामध्ये पडलेला वज्रसिकतेचा कण मिळणे दुर्लभ आहे, त्याप्रमाणे स्थावर जीवांनी भरलेल्या या भवसागरामध्ये त्रसपर्याय मिळणे अत्यंत दुर्लभ आहे.

त्रसपर्यायामध्ये विकलत्रयांचे (दोन इंद्रिय, तीन इंद्रिय व चतुरेंद्रिय) बाहुल्य आहे. ज्याप्रमाणे गुणांच्या समूहामध्ये कृतज्ञतेचे आढळणे अतिदुर्लभ आहे, त्याप्रमाणे त्रसपर्यायामध्ये पंचेंद्रिय पर्याय मिळणे अत्यंत कठीण आहे. पंचेंद्रिय पर्यायामध्ये देखील पशु, मृग, पक्षी आणि सर्पादि तिर्यचांचेच बाहुल्य आहे. म्हणून ज्याप्रमाणे भरचौकात पडलेल्या रत्नराशिचे प्राप्त होणे कठीण आहे, त्याप्रमाणे मनुष्य पर्याय प्राप्त होणे महाकठीण आहे.

एकवेळ मनुष्यपर्याय मिळाली तरी पुनश्च मिळणे एवढे कठीण आहे जेवढे जळालेल्या वृक्षाच्या परमाणुंचे पुन्हा त्या वृक्ष पर्यायरूपाने होणे कठीण असते. कदाचित् त्याची प्राप्ति पुन्हा झाली तरी देखील उत्तम देश, उत्तम कुल, निरोगी इंद्रियं आणि निरोगी शरीराची प्राप्ति उत्तरोत्तर अत्यंत दुर्लभ समजली पाहिजे. या सर्वांची प्राप्ति होऊनसुद्धा जर खन्या धर्माची प्राप्ति झाली नाही तर ज्याप्रमाणे नेत्राशिवाय मुख व्यर्थ आहे, त्याप्रमाणे सद्धर्माशिवाय मनुष्यजन्म प्राप्त होणे व्यर्थ आहे.

अशाप्रकारे अति दुर्लभतेने प्राप्त धर्म सध्या मिळून देखील विषयसुखामध्ये रंजित होणे भस्माकरिता चंदन जाळण्यासमान निष्कल आहे. कदाचित् विषयसुखापासून विरक्त झाला तरीदेखील तपाची भावना, धर्माची प्रभावना आणि सुखाने मरणरूप समाधिचे प्राप्त होणे अतिदुर्लभ आहे. याच्या प्राप्तिनंरच बोधिलाभ यशस्वी (सफल) आहे — असा विचार करणेच बोधिदुर्लभभावना आहे. ”

त्रसपर्यायाच्या दुर्लभतेपासून रत्नत्रयरूप बोधिच्या दुर्लभतेपर्यंतच्या अनेक दुर्लभतेमध्ये मनुष्यपर्यायाची दुर्लभता हा एक मधील बिंदू आहे. तो एक असा बिंदू आहे ज्यापर्यंतचा अतिकठीण मार्ग कसा का असेना; परंतु आपण सर्वांनी तो पार केला आहे. त्याही पुढे आर्य देश, उत्तम कुळ, वीतरागी धर्म आणि त्याचे श्रवणदेखील आपणास सहज उपलब्ध झाले आहे.

या महान उपलब्धिची सार्थकता सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप बोधिच्या उपलब्धिमध्येच आहे. जर महादुर्लभ मानव जीवन मिळून देखील आपण बोधिची प्राप्ति केली नाही तर याचे मिळणे न मिळण्यासारखेच समजले पाहिजे.

या कारणामुळे आचार्य पूज्यपादांच्या उक्त कथनामध्ये मनुष्यभवाच्या दुर्लभतेची गोष्ट दोन वेळा सांगितलेली आहे. असे देखील सावधान केले आहे की, जर हा मनुष्यभव विषय-कषायाच्या सेवनामध्ये असाच निघून गेला तर फिरून दुसऱ्यांदा मिळणे त्याहूनही अतिकठीण आहे.

१. सर्वार्थसिद्धि; अध्याय ९, सूत्र ७ची टीका

म्हणून एका नंतर एक एवढ्या अडचणींनंतर प्राप्त झालेल्या या संधीला असेच वाया घालविणे कोठला शहाणपणा आहे? जोपर्यंत विचारहित असंज्ञी पर्यायांमध्ये होता, तोपर्यंत तर बुद्धिपूर्वक पुरुषार्थाची कोणतीही संधीच नव्हती; सहज क्रमबद्धपरिणमनाच्या कारणाने या अवस्थेला प्राप्त झाला आहे. आता तर सर्वप्रकारची अनुकूलता आहे, विचारशक्तिसहित आहे; म्हणून सर्व उद्यमासहित महादुर्लभ बोधिच्या प्राप्तिमध्ये संलग्न होणेच त्रेयस्कर आहे.

निरंतर केलेले अशाप्रकारचे आत्मोनुखी पुरुषार्थप्रेरक चिंतनच बोधिदुर्लभभावना आहे.

बोधिदुर्लभभावनेच्या उक्त चिंतन प्रक्रियेच्या व्यतिरिक्त निश्चयव्यवहाराची संधिपूर्वक आणखी एक प्रक्रियादेखील आढळते; ज्यामध्ये चिंतनाचा प्रकार असा असतो की बोधि तर आपला स्वभाव आहे, तो दुर्लभ कसा होऊ शकतो? जेव्हा आपला स्वभावभावच दुर्लभ होईल तर यापेक्षा सहजसुलभ काय असेल? आपण आपल्या अज्ञान आणि अरुचिने त्याला दुर्लभ बनवून ठेवले आहे, वास्तविक तर तो सहज सुलभच आहे.

या संदर्भामध्ये पं. जयचंदंजी छाबडाकृत बारा भावनाचा छंद पाहण्या सारखा आहे :-

“बोधि आपका भाव है, निश्चय दुर्लभ नाहिं।

भव में प्रापति कठिन है, यह व्यवहार कहाहिं॥

सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप बोधि तर आत्म्याचा स्वभावभाव आहे, म्हणून निश्चयाने दुर्लभ नाही. संसारामध्ये त्याची प्राप्ति कठीण आहे — हे तर फक्त व्यवहाराने म्हटले जाते.”

अशाचप्रकारचा भाव भैया भगवतीदासजींनी व्यक्त केला आहे :-

“दुर्लभ परद्रव्यनि को भाव, सो तोहि दुर्लभ है सुनि राव।

जो है तेरो ज्ञान अनंत, सो नहिं दुर्लभ सुनो महंत॥^१

परपदार्थाची प्रवृत्ति आपल्या आधीन नसल्याने परद्रव्यांचे भावच वास्तविक दुर्लभ आहेत. हे आत्मन! तुझा जो अनंतज्ञानरूपभाव आहे, तो कोणत्याच परिस्थितित दुर्लभ नाही.”

^१. भैया भगवतीदासजी कृत बारह भावना

या चिंतन प्रक्रियेचा आशय हा आहे की जगामध्ये आपल्या वस्तुची प्राप्ति सुलभ आणि परवस्तुची प्राप्ति दुर्लभ मानली जाते. खोलवर विचार केला तर ही गोष्ट सत्यदेखील प्रतीत होते; कारण जी आपली वस्तु आहे, ती सदैव उपलब्धच असते, तिची प्राप्ति दुर्लभ कशी असू शकते? पण येथे गोष्ट ज्ञानस्वभावाची नाही; परंतु सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप स्वभावपर्यायाची आहे, जी अनादिपासून उपलब्ध नाही.

जरी ही गोष्ट सत्य आहे की, सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप स्वभावपर्याय अनादिपासून नाही; तरी अनादि-अनंत सदैव उपलब्ध ज्ञानस्वभावाच्या दर्शनाचे नाव सम्यगदर्शन, जाणण्याचे नाव सम्यगज्ञान आणि त्यामध्ये स्थिर होणे, रममाण होण्याचे नाव सम्यकचारित्र आहे. म्हणून सदैव उपलब्ध त्रिकाळी धूव आत्म्याचे दर्शनदेखील स्वाधीन असल्याने सुलभच आहे. खेर पाहता लौकिक संयोग पराधीन असल्याने सहजसुलभ नाहीत, दुर्लभ आहेत.

येथे एक प्रश्न उद्भवू शकतो की एकीकडे तर रलत्रयरूप बोधिला महादुर्लभ म्हटले जात आहे आणि दुसरीकडे सुलभ — दोन्हीमध्ये सत्य काय आहे?

अरे बाबा! उक्त दोन्ही प्रकारची कथनं परस्पर विरोधी नाहीत, परंतु एक-दुसऱ्याला पूरकच आहेत. या गोष्टीला समजण्याकरिता आपणास बारा भावनांच्या चिंतन प्रक्रियेच्या मुळामध्ये जावे लागेल, त्यांचा उद्देश समजावा लागेल.

लोकभावना आणि धर्मभावना यांच्या मधोमध आलेल्या बोधिदुर्लभभावनेचा मूळ अभिप्राय हा आहे की, हा आत्मा या षट्द्रव्यमयी विस्तृत लोकापासून दृष्टि हटवून ज्ञानानंदस्वभावी निजलोकाला जाणून-ओळखून त्यामध्ये स्थिर होणे-रममाण होणेरूप रलत्रयस्वरूप धर्मदशेला शीघ्रातिशीघ्र प्राप्त करून अनंत सुखी व्हावा.

आपल्या या उद्देशाच्या प्राप्तिकरिता सर्वात प्रथम उपलब्ध मनुष्यपर्यायाच्या दुर्लभतेचे ज्ञान करविले जाते, नंतर त्याच्या सार्थकतेकरिता रलत्रय प्राप्त करण्याची प्रेरणा देण्याकरिता रलत्रयाच्या दुर्लभतेचे ज्ञान करविले जाते. त्याकरिता भरपूर प्रेरणा देखील दिली जाते. त्याबरोबरच संयोग अनेकवेळा

प्राप्त झाले आहेत — असे सांगून त्यांच्याबद्दलच्या विद्यमान आकर्षणाला कमी केले जाते.

परंतु जेव्हा हा जीव बोधिलाभाला अत्यंत कठीण मानून अनुत्साहित होऊन पुरुषार्थीन होऊ लागतो, तेव्हा त्याचा उत्साह जागृत ठेवण्याकरिता त्याच्या सुलभतेचे ज्ञानदेखील करविले जाते.

म्हणून बोधिची दुर्लभता आणि सुलभता — दोन्हीसुद्धा एकाच उद्देशाचे पूरक आहेत आणि काल्पनिक नव्हे तर सत्याच्या आधारावर आधारलेले आहेत. बोधिलाभ स्वाधीन असल्याने सुलभदेखील आहे आणि अनादिकालीन अनुपलब्ध आणि अनभ्यासामुळे दुर्लभ देखील आहे.

प्रश्न :— बोधिदुर्लभ नावाने तर असे प्रतीत होते की जिनागमामध्ये बोधिची दुर्लभता दाखविणेच इष्ट आहे?

उत्तर :— वर-वर पाहिले असता असेच प्रतीत होईल आणि बहुतांशी चिंतन देखील अशा प्रकारचेच उपलब्ध आहे; परंतु सखोल विचार केला तर बोधिच्या दुर्लभतेच्या सम्यक्स्वरूपाच्या चिंतनाबरोबर बोधिच्या सुलभतेचे चिंतनदेखील जिनागमाला अभीष्ट आहे. बोधिच्या दुर्लभतेचे आणि सुलभतेचे सम्यक्स्वरूप हे आहे की जोपर्यंत संज्ञी पंचेन्द्रिय दशा प्राप्त होत नाही, तोपर्यंत तर बोधिलाभ महादुर्लभच आहे; परंतु मनुष्यपर्यायामध्ये देखील अनभ्यासाने दुर्लभच आहे. तथापि जो ठाम निश्चय करतो, त्याच्या करिता काहीही दुर्लभ नाही, सर्व सुलभ आहे; पुरुषार्थीकरिता काय सुलभ आणि काय दुर्लभ? सर्व सुलभच आहे; कारण प्रत्येक भावनेच्या चिंतनाचे स्वरूप पुरुषार्थप्रेरकच असते.

बोधिदुर्लभभावनेच्या चिंतनाचे वास्तविक स्वरूप हेच आहे की जोपर्यंत आपण जागृत होत नाही, तोपर्यंत महादुर्लभ आणि आत्मोन्मुखी पुरुषार्थाकरिता कंबर कसणाऱ्या लोकांकरिता महासुलभ आहे.

जर आपण ‘बोधिदुर्लभ’ नावाने फक्त दुर्लभताच घेऊ तर मग ‘आस्त्रव’ नावाने फक्त आस्त्रवाच्या विचारापर्यंत आणि ‘अशुचि’ नावाने फक्त अशुचितेच्या बाबतीपर्यंत मर्यादित रहावे लागेल; परंतु आस्त्रवभावनेमध्ये आस्त्रवांच्या स्वरूपाच्या अपेक्षेने त्यांच्या हेयपणावर आणि अशुचिभावनेमध्ये देहाच्या

अशुचितेच्या अपेक्षेने त्याच्या विरक्तिवर अधिक जोर दिला जातो, आत्म्याच्या उपादेयपणा वर आणि परमपवित्रपणावर देखील भरपूर चिंतन केले जाते.

बोधिदुर्लभभावनेमध्ये बोधिचा दुर्लभपणा दाखवून त्याच्या प्राप्तिकरिता जागृत केले जाते आणि सुलभपणा दाखवून त्याच्याप्रति असलेल्या अनुत्साहाला निरुत्साहित केले जाते.

अशाप्रकारे आपण पाहतो की बोधिदुर्लभभावनेच्या चिंतनामध्ये दोन्ही पक्ष समानतेने उपयोगी आहेत, आवश्यक आहेत, एकदुसऱ्याला पूरक आहेत.

प्रश्न : — बोधिदुर्लभभावनेमध्ये कुठे-कुठे संयोगांना सुलभ देखील म्हटलेले आहे; कारण ते अनंतवेळा प्राप्त झाले आहेत, जे खालील छंदाने स्पष्ट होते :—

‘अन्तिम ग्रीवक लों की हृद, पायो अनंत बिरियाँ पद॑’

आणि कुठे-कुठे त्यांना महादुर्लभसुद्धा म्हटलेले आहे. जसे की सर्वार्थसिद्धिच्या उद्धरणाने स्पष्ट होते; ज्यामध्ये म्हटले आहे की त्रसपर्याय, पंचेन्द्रियपणा, मानवजीवन, आर्यदेश आणि वीतरागर्धर्माची प्राप्ति उत्तरोत्तर महादुर्लभ आहे. मग खरी स्थिती काय आहे — संयोग सुलभ आहेत की दुर्लभ?

उत्तर : — अहो! ज्या प्रमाणे भिन्न-भिन्न अपेक्षेने बोधिलाभ सुलभाही आहे आणि दुर्लभाही आहे, त्याचप्रमाणे संयोगदेखील एका अपेक्षेने सुलभ आहेत आणि दुसऱ्या अपेक्षेने दुर्लभ. अनंतवेळा प्राप्त झाले आहेत यासाठी सुलभ देखील आहेत — असे सुलभ म्हणणे अनुचित नाही; परंतु आपल्या इच्छेनुसार मिळणे शक्य नसल्याने महादुर्लभ देखील आहेत, म्हणून दुर्लभ म्हणणेसुद्धा असंगत नाही.

चित्तामध्ये एकवटलेल्या संयोगांच्या अनंत महात्म्याला कमी करण्याकरिता ‘त्यांना अनंतवेळा भोगले आहे’ — असे सांगून सुलभ म्हटले जाते, त्यांच्यापासून विरक्ति उत्पन्न केली जाते आणि आत्माराधनेची प्रेरणा देण्याकरिता आत्माराधनेच्या अनुकूल संयोगांच्या दुर्लभतेचे ज्ञान देखील करविले जाते.

१. पण्डित दौलतरामजी : छहडाला; चतुर्थ ढाल, छन्द १३

अशाप्रकारे आपण पाहिले की बोधिदुर्लभभावनेमध्ये संयोगांची सुलभता व दुर्लभता आणि बोधिलाभाची सुलभता-दुर्लभता या चार ही विषयांचे चिंतन केले जाते, कारण बोधिच्या दुर्लभतेच्या चिंतनाचे हेच वास्तविक स्वरूप आहे. यामध्ये उक्त चारी मुद्यांचे गंभीर चिंतन समाविष्ट होते.

हे चिंत अनादिकाळापासून संयोगांमध्ये लिप्त आहे, म्हणून सर्वात आधी अनेक वेळा प्राप्त केलेल्या पक्षाला प्रकाशित करून, त्यांना सुलभ म्हणून, उष्टे आहे असे म्हणून, त्यापासून विरक्ति उत्पन्न केली जाते आणि आजपावेतो प्राप्त न झाल्याने बोधिलाभाला दुर्लभ आहे असे दर्शवून त्याच्या प्रति अनुराग उत्पन्न केला जातो.

तत्पश्चात् बोधिलाभाच्या अतिदुर्लभतेचे ज्ञान करविण्यासाठी त्या संयोगांना देखील दुर्लभ म्हटले जाते की ज्या संयोगांमध्ये बोधिलाभाची प्राप्ति संभवते. परंतु जेव्हा चिंत बोधिलाभाच्या दुर्लभतेने चिंताक्रांत होऊन शिथिल होऊ लागते, तेव्हा स्वाधीनतेच्या आधारावर बोधिलाभाची सुलभता दर्शवून त्याला प्राप्त करण्याकरिता पुरुषार्थाला जागृत केले जाते, उत्साह वाढविला जातो.

अशाप्रकारे आपण पाहतो की बोधिदुर्लभभावनेमध्ये भले संयोगांची सुलभता सांगितली जात असो किंवा दुर्लभता; परंतु त्याच्या चिंतन-प्रक्रियेची दिशा रलत्रयधर्माची उत्पत्ति, वृद्धि आणि पूर्णतेला बल कडेच असते.

या बोधिदुर्लभभावनेचे महात्म्य अपार आहे, अपरंपर आहे. याचे जेवढे गोडवे गावेत तेवढे कमीच आहेत, कारण ही आत्महिताकडे अग्रेसर करणारी परमपावन भावना आहे.

पुरुषार्थाला जागृत करणारी ही बोधिदुर्लभभावना रलत्रयरूप धर्म धारण करण्याची पवित्र प्रेरणा आहे. उपलब्ध धर्मपरिणतिला नित्य वृद्धिंगत करणारी, पूर्णतेकडे नेणारी समर्थ साधना आहे. शुभाशुभभावविध्वंसिनी, आनंदजनननी ही भावना ध्रुवधाम निज परमात्म्याची परमाराधना आहे.

अशा या बोधिदुर्लभभावनेचे स्वरूप चांगल्याप्रकारे समजून सर्व आत्मार्थी लोकांनी दुर्लभ बोधिला आपल्या प्रबल पुरुषार्थाने सहज सुलभ बनवून याच भवामध्ये ती प्राप्त करावी — या पावन भावनेसह आणि प्रेरणेसह पूर्ण करतो.

जन्मलक्ष्य जिंगातिं ईमर्गिशापानेत्तुशीर्ह कि निहोप इग्राह प्रकराण्ड
 नवनी इंगाशीर्ह तु ग्रह ई नामलेन्ह-जन्मलक्ष्य जिंगातिं ई एग्राह नामलेन्ह
 ईग्राह इक्ष्य कर्तीत्तमाव इत्ते जिंगातिं ईक्ष्यमलेन्ह ईग्राहीर्ह इग्राह किंव
 तिंह उषोमस नवनी प्राणं जिंगु मिह कह इग्राह
 इआह नामस नुण्डम ईग्राह जिंगी इग्राहापांगम नुण्डात्ताकशीम जिंगी हि
 उठ नुण्डम नुण्डम ईग्राह नुण्डम नुण्डम ईग्राह नुण्डम नुण्डम ईग्राह नुण्डम
 ईग्राह निंगमाचाह एग्राह निंगमाचाह निंगमाचाह नुण्डम ईग्राह नुण्डम ईग्राह
 नुण्डम ईग्राह नुण्डम ईग्राह नुण्डम ईग्राह नुण्डम ईग्राह नुण्डम ईग्राह

१२

धर्मभावना

निज आत्मा को जानना पहिचानना ही धर्म है।

निज आत्मा की साधना आराधना ही धर्म है॥

शुद्धात्मा की साधना आराधना का मर्म है।

निज आत्मा की ओर बढ़ती भावना ही धर्म है॥ १॥

आपल्या आत्म्याला जाणणे, ओळखणेच धर्म आहे. अशाप्रकारे आपल्या
 आत्म्याची साधना, आराधना देखील धर्म आहे. आराधनेचे मर्म निज आत्म्याची
 साधनाच आहे. आत्म्याकडे आकृष्ट होणारी भावनाच धर्मभावना आहे.

कामधेनु कल्पतरु संकटहरण बस नाम के।

रतन चिन्तामणी भी हैं चाह बिन किस काम के॥

भोगसामग्री मिले अनिवार्य है पर याचना।

है व्यर्थ ही इन कल्पतरु चिन्तामणी की चाहना॥ २॥

कामधेनु आणि कल्पवृक्ष नावापुरतीच संकट हरण करणारी आहेत. ज्याला
 कोणतीच आशा (इच्छा) नाही, त्याला चिंतामणी रलदेखील काय कामाचे?
 जरी त्याने भोगसामुग्री उपलब्ध होते, तरी मागितल्या शिवाय ती उपलब्ध होत
 नाही, याचना करणे अनिवार्य आहे आणि मागण्याला तर मरणापेक्षा वाईट
 म्हटले गेले आहे. म्हणून यांची इच्छा करणे व्यर्थच आहे.

धर्म ही वह कल्पतरु है नहीं जिसमें याचना।
 धर्म ही चिन्तामणी है नहीं जिसमें चाहना॥
 धर्मतरु से याचना बिन पूर्ण होती कामना।
 धर्म चिन्तामणी है शुद्धात्मा की साधना॥ ३॥

धर्म एक असा कल्पवृक्ष आहे, ज्याच्याकडून याचनेची आवश्यकता नाही. अशाचप्रकारे धर्मच असे चिंतामणीरल आहे, ज्यापाशी कोणती ही इच्छा करावी लागत नाही. धर्मरूपी कल्पवृक्षाला मागितल्याशिवायच इच्छा पूर्ण होतात किंवा इच्छाच समाप्त होतात. शुद्धात्म्याची साधनाच खरा धर्मचिंतामणी आहे, ज्यायोगे चिंतनाशिवायच सर्व चिंता समाप्त होतात.

शुद्धात्मा की साधना अध्यात्म का आधार है।

शुद्धात्मा की भावना ही भावना का सार है॥

वैराग्यजननी भावना का एक ही आधार है।

ध्रुवधाम की आराधना आराधना का सार है॥ ४॥

आध्यात्मिक जीवनाचा आधार एक शुद्धात्म्याची साधनाच आहे. शुद्धात्म्याची साधनाच धर्मभावनेचा किंवा बारा भावनांचा सार आहे. वैराग्योत्पादक धर्मभावना किंवा बारा भावनांचा एकमेव आधार निज शुद्धात्माच आहे आणि ध्रुवधाम निज भगवानाची आराधनाच आराधनेचा सार आहे.

धर्म

हे धर्माचे दुर्भाग्यच म्हटले जाईल कि लोक त्याच्या नावावर भांडतात. धर्म तर कधी ही भांडणे शिकवत नाही, परन्तु लोक आपल्या स्वार्थसिद्धिसाठी धर्माच्या नावावर भांडतात, भांडवितात. कषाय, स्वार्थ आणि धर्म बदनाम होतो. धर्म भांडण्याचे नाव नव्हे, न भांडण्याचे नाव आहे.

— नियमसार, गाथा १०२.

॥ अन्नाइ मैमानी हिंस ई लहानक उच डि मैं

॥ अन्नाइ मैमानी हिंस ई गिमानलनी डि मैं

॥ अन्नाइ किंडि रेषु त्वं अन्नाइ मि लहानमै

॥ ६ ॥ अन्नाइ किंडि अन्नाइ ई गिमानलनी मैं

धर्मभावना : एक अनुशीलन

निज आतमा को जानना पहिचानना ही धर्म है।

निज आतमा की साधना आराधना ही धर्म है॥

शुद्धात्मा की साधना आराधना का मर्म है।

निज आतमा की ओर बढ़ती भावना ही धर्म है॥

प्रारंभिक नऊ भावनांमध्ये ज्ञेयरूप संयोग, हेयरूप आस्तवभाव आणि उपादेयरूप संवर-निर्जरेच्या सम्यक् चिंतनानंतर लोक आणि बोधि दुर्लभभावनेमध्ये हा विचार केला गेला आहे की, षट्द्रव्यमयी पुरुषाकार लोकामध्ये रलत्रयरूप बोधिची प्राप्ति अत्यंत दुर्लभ आहे. खरे तर रलत्रयरूप बोधिच वास्तविक धर्म आहे, म्हणून या धर्मभावनेमध्ये निज भगवान आत्म्याच्या आश्रयाने उत्पन्न होणाऱ्या सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप धर्माचाच विचार केला जातो, चिंतन केले जाते, धर्माचीच वारंवार भावना व्यक्त केली जाते.

धर्माचे स्वरूप आचार्य समन्तभद्र अशाप्रकारे स्पष्ट करतात :—

“सददृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्मं धर्मेश्वराः विदुः।

यदीयप्रत्यनीकानि भवन्ति भवपद्धतिः॥

सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राला धर्माचे ईश्वर सर्वज्ञदेव धर्म म्हणतात. जर हेच दर्शन-ज्ञान-चारित्र मिथ्यादर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप परिणमित झाले तर संसार वाढविणारेच आहे.”

धर्मभावनेचे क्षेत्र असीम (अमर्यादित) आहे, कारण त्यामध्ये एका अपेक्षेने संपूर्ण चरणानुयोगच समाविष्ट होतो. कार्तिकेयानुप्रेक्षामध्ये सर्वात अधिक जागा व्यापणारी धर्मभावनाच आहे. १८५ गाथांमध्ये पसरलेल्या या

भावनेमध्ये श्रावक धर्म आणि मुनिधर्माचे सांगोपांग विवेचन केलेले आहे; ज्यामध्ये सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राच्या विस्तृत विवेचनाच्या उद्देशाने देव-शास्त्र-गुरु, सम्यगदर्शनाची आठ अंग, बारा व्रत, अकरा प्रतिमा, दहा धर्म, बारा तप आणि चार ध्यान वरैरे सर्व विषय सामावलेले आहेत.

या धर्मभावनेच्या प्रकरणामध्ये प्रसंगानुरूप त्या क्रांतिकारी महत्वपूर्ण गाथासुद्धा आल्या आहेत, ज्यामध्ये सहजच क्रमबद्धपर्यायाचा^१ महान सिद्धान्त फलद्रूप झाला आहे, जो या युगाचा सर्वात अधिक चर्चेचा विषय ठरला आहे.

त्या गाथा मूळतः अशा आहेत :—

“जं जस्स जम्मि देसे जेण विहाणेण जम्मि कालम्मि।
णादं जिणेण णियदं जम्मं वा अहव मरणं वा॥
तं तस्स तम्मि देसे तेण विहाणेण तम्मि कालम्मि।
को सक्कदि वारेदुं इंदो वा तह जिणिंदो वा॥
एवं जो णिछ्छयदो जाणदि दव्वाणि सव्वपञ्जाए॥
सो सहिद्ठी सुद्धो जो संकदि सो हु कुहिद्ठी॥^२

ज्या जीवाचे, ज्या देशामध्ये, ज्या काळामध्ये, ज्या विधानाने, जे जन्म अथवा मरण जिन-देवाने नियतरूपाने जाणले आहे, त्या जीवाचे, त्याच देशामध्ये, त्याच काळामध्यें, त्याच विधानाने ते अवश्य होते. त्याला इंद्र अथवा जिनेन्द्र कोण टाळण्यास समर्थ आहे? अर्थात् त्याला कोणीही टाळू शकत नाही.

अशाप्रकारे निश्चयाने जो द्रव्यांना आणि त्यांच्या समस्त पर्यायांना जाणतो, तो सम्यगदृष्टि आहे आणि जो यामध्ये शंका करतो तो मिथ्यादृष्टि आहे.”

एकोकडे धर्मभावनेचा एवढा विस्तार केला आहे तर दुसरीकडे अनेक कवींनी या भावनेला एक-एक छंदामध्ये देखील आटोपते घेतले आहे. ज्यामध्ये बहुतांशी तर धर्माची महिमा सांगून धर्म धारण करण्याची पावन प्रेरणा

१. क्रमबद्धपर्यायचे सम्यक् स्वरूप विस्ताराने जाणण्याकरिता लेखकाचे अन्य पुस्तक ‘क्रमबद्धपर्याय’ चे अध्ययन करावे

२. कार्तिकेयानुप्रेक्षा, गाथा ३२१, ३२२, ३२३

दिलेली आहे. अनेक छंदांमध्ये धर्माचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. कविवर भूधरदासजींनी धर्माची महिमा मोठ्या मार्मिक पद्धतिने व्यक्त केली आहे. जी अशाप्रकारे आहे :—

“जाँचे सुरतरु देय सुख, चिंतत चिंता रैन।

बिन जाँचे बिन चिन्तये, धर्म सकल सुख दैन॥^१

कल्पवृक्ष मागितल्यानंतरच सुखसामुग्री देतो, न मागता देत नाही. अशाप्रकारे चिंतामणी रलदेखील चिंतवन केल्याने, मनामध्ये विचार केल्यानेच मनोकामना पूरी करतो, परंतु धर्मतर न मागता आणि न चिंतवन करता देखील संपूर्ण सुख प्राप्त करवितो.”

आत्मानुशासनामध्ये अशाचप्रकारचा भाव व्यक्त केला आहे :—

“संकल्प्यं कल्पवृक्षस्य चिन्त्यं चिन्तामणेरपि।

असंकल्प्यमसंचिन्त्य फलं धर्मादवाप्यते॥^२

कल्पवृक्ष संकल्प केल्यावर अथवा मागितल्यावर तसेच चिंतामणी रल चिंतवन केल्यावर फल देते, परंतु धर्माला न मागता, न चिंतवन करता देखील उत्तम फलप्राप्ति होते.”

कोठे एकीकडे दीनतापूर्वक मागितल्यावर तुच्छ भोगसामुग्री देणारा कल्पवृक्ष आणि कोठे न मागताच अद्भुत अतीन्द्रिय आनंद देणारा धर्म? अशाप्रकारे कोठे चिंतवन केल्याने चिंतित मनोरथ पूर्ण करणारे चिंतामणी रल आणि कोठे न चिंतवन करतादेखील अचिंत्य आनंद देणारा महान धर्म?

भोळसट जग भले ना चिंतामणी रल आणि कल्पवृक्षाचे गोडवे गात असेल, त्यांची तुलना धर्माशी करीत असेल; परंतु धर्माच्या तुलनेमध्ये त्यांचा काय पारावार? चिंतामणी रल आणि कल्पवृक्ष दोघेही अनंतसुख-शांति देणाऱ्या पावन धर्माची बरोबरी करु शकत नाहीत.

अशाप्रकारे धर्मभावनेमध्ये रलत्रय धर्माची अचिंत्य महिमा दाखवून जीवनाला धर्ममय बनविण्याची पावन प्रेरणा दिली जाते.

१. कविवर भूधरदासजी कृत बारा भावना

२. आचार्य गुणभद्र : आत्मानुशासन, छंद २२

येथे एक प्रश्न उद्भवू शकतो की कल्पवृक्षापासून दीनतापूर्वक मागावे लागत नाही, मग दीनतापूर्वक मागण्याची गोष्ट का केली जाते?

अरे बंधु! दीनता न मागतां संभवितच नाही. मागण्यामध्ये दीनता तर येतेच, मागणे स्वयं दीनता आहे, ती दीनतास्वरूपच आहे. मागण्याला मरणासमान म्हटलेले आहे :-

“रहिमन वे नर मर गये, जो नर माँगन जाँय।

उनसे पहले वे मरे, जिन मुख निकसत नाँय॥

रहीम कवि सांगतात की, त्या व्यक्ती जणुं मृतवतच आहेत की ज्या दुसऱ्यांच्या घरी मागण्यास जातात. कारण ज्यांचा स्वाभिमानच मेलेला आहे, ते मृतासमानच आहेत; परंतु स्वाभिमान सोडून मागितल्यानंतर देखील ज्यांच्या तोडून नकार निघतो, ते तर त्यांच्याही अगोदर मेलेले आहेत असे संमजले पाहिजे. कारण सामर्थ्य असूनदेखील देण्याचे नाकारणे मागण्याहूनही वाईट आहे.”

म्हणून न मागता अर्तींद्रियानंद देणाऱ्या धर्माच्या तुलनेमध्ये, मागितल्यानंतर भोगसामुग्री देणारे तुच्छच आहेत.

धर्मभावनेच्या संदर्भमध्ये पावन प्रेरणेसह अगदी थोडक्यात धर्माचे स्वरूप स्पष्ट करणारी कित्येक कथनं अशाप्रकारची आहेत :-

“जो भाव मोह तैं न्यारे, दृग-ज्ञान-व्रतादिक सारे।

सो धर्म जबै जिय थारे, तब ही सुख अचल निहरे॥^१

दर्शनमोह आणि चारित्रमोहापासून भिन्न जे आत्म्याचे सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राचे भाव आहेत, तेच धर्म आहेत. जेव्हा हा जीव या धर्माना धारण करतो, तेव्हाच अचलसुख प्राप्त करतो.”

“दर्शज्ञानमय चेतना, आत्मधर्म बखानि।

दया-क्षमादिक रतनत्रय, यामें गर्भित जानि॥^२

दर्शन-ज्ञानमय ज्ञानचेतनाच आत्म्याचा धर्म आहे. दया, क्षमा वगैरे तसेच सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप रत्नत्रयदेखील यामध्ये गर्भित आहेत - असे जाणले पाहिजे.”

१. पण्डित दौलतरामजी : छहढाला, पंचम ढाल, छन्द १४

२. पण्डित जयचन्द्रजी छाबड़ा कृत वारा भावना

निश्चय-व्यवहाराच्या संधिपूर्वक देखील धर्मभावनेचे स्वरूप असे स्पष्ट केलेले आहे :—

“जप तप संयम शील पुनि, त्याग धर्म व्यवहार।

‘दीप’ रमण चिद्रूप निज, निश्चय वृष सुखकार॥^१

स्वतःला संबोधित करताना पं. दीपचंदजी म्हणतात की हे आत्मन्! जप, तप, शील, संयम, त्यागादि तर व्यवहारधर्म आहेत. खरे सुख देणारा निश्चयधर्म तर चैतन्यस्वरूप निजपरमात्म्यामधील रमणताच आहे.”

अशाप्रकारचाच भाव आचार्य कुंदकुंदांनी द्वादशानुप्रेक्षामध्ये देखील व्यक्त केला आहे. धर्मभावनेमध्ये ते कार्तिकेयानुप्रेक्षेप्रमाणेच श्रावक आणि मुनिधर्माचे वर्णन केल्यानंतर लिहितात :—

“णिच्छयणएण जीवो सागारणगारधम्मदो भिणणो।

मञ्ज्ञत्थभावणाए सुद्धप्पं चिंतये णिच्चं॥^२

निश्चयनयाने हा आत्मा श्रावकधर्म आणि मुनिधर्म दोन्हींपेक्षा भिन्न आहे. म्हणून मध्यस्थभावाने एक शुद्धात्म्याचेच सदैव चिंतवन केले पाहिजे.”

ज्ञानानंदस्वभावी निज भगवान शुद्धात्म्याची आराधनाच वास्तविक धर्म आहे, निश्चयधर्म आहे, याशिवाय केले गेलेले सर्व क्रियाकांड निष्फल आहे, किंचित्सुद्धा कार्यकारी नाही — या तथ्याचे चिंतनसुद्धा धर्म भावनेमध्ये भरपूर केले जाते. यासंदर्भात कवि बुधजनांच्या बारा भावनेमधील छंद पाहण्यासारखे आहेत.

“जिय न्हान-धोना तीर्थ जाना धर्म नाहीं जप-जपा।

तन नग्न रहना धर्म नाहीं धर्म नाहीं तप-तपा॥

वर धर्म निज आत्मस्वभावी ताहि बिन सब निष्फला।

बुधजन धर्म निज धार लीना तिनहिं कीना सब भला॥

जोवाचा धर्म स्नान करणे, तीर्थयात्रा करणे, नग्न राहणे नाही. श्रेष्ठ धर्म तर आत्मस्वभावामध्ये रमणताच आहे. त्याशिवाय स्नान करणे, तीर्थयात्रा करणे, जप-तप करणे, नग्न राहणे सर्व निष्फल आहे, अकार्यकारी आहे. महाकवि

१. पणिंत दीपचंदजी कृत बारा भावना

२. बारस अणुवेक्षा, गाथा ८२

बुधजन म्हणात की, तोच बुद्धिमान-विद्वान आहे — ज्याने निजातम्याच्या आराधनारूप निजधर्म धारण केला आहे, त्यानेच स्वतःचे व अन्य सर्वांचे भले-केले आहे.”

अशाप्रकारचा भाव पणिडत सदासुखदासर्जींनी देखील व्यक्त केला आहे, तो असा :—

संसारामध्ये ‘धर्म’ असा नामोल्लेख तर सर्व लोक करतात, परंतु धर्म शब्दाचा अर्थ तर असा आहे की जो नरक-तिर्यंचादि गतिमध्ये परिभ्रमणरूप दुःखापासून आत्म्यात्मा सोडवून उत्तम, आत्मिक, अविनाशी, अतींद्रिय मोक्षसुख प्राप्त करून देतो, तो धर्म आहे.

म्हणून असा धर्म विकत मिळत नाही, जो धन खर्च करून, दान सन्मानादिकद्वारे प्राप्त केला जातो. तसेच कोणाद्वारे दिलासुद्धा जाऊ शकत नाही की जो सेवा-उपासना करून, खूष करून घेतला जावा. तसेच मंदिर, पर्वत, जल, अग्नि, देवमूर्ति किंवा तीर्थादिकांमध्ये ठेवला नाही, जो की तेथे जाऊन आणता यावा. तसेच उपवास, व्रत, कायकलेशादि तप व शरीरादि कृश केल्यानेसुद्धा मिळत नाही. तसेच देवाधिदेवाच्या मंदिरामध्ये उपकरणदान, मंडलपूजनादिने, घरदार सोडून वन-स्मशानात निवास केल्याने आणि परमेश्वराच्या नाम-स्मरणानेसुद्धा धर्म प्राप्त होत नाही.

धर्म तर आत्म्याचा स्वभाव आहे. परामध्ये आत्मबुद्धिचा त्याग करून आपल्या ज्ञाता-दृष्टारूप स्वभावाचे श्रद्धान, अनुभव तसेच ज्ञायकस्वभावामध्येच प्रवर्तनरूप आचरणच धर्म आहे. जेव्हा उत्तम-क्षमादि दशलक्षणरूप आपल्या आत्म्याचे परिणमन तसेच रत्नत्रयरूप परिणति तसेच जीवांची दयारूप आत्म्याची परिणति होते, तेव्हा आत्मा स्वतःच धर्मरूप होतो. परद्रव्य-क्षेत्र-कालादिक तर निमित्तमात्र आहेत. जेव्हा हा आत्मा रागादिरूप परिणति सोडून वीतरागरूप होतो; तेव्हा मंदिर, प्रतिमा, तीर्थ, दान, तप, जप सर्वच धर्मरूप आहेत आणि जर आपला आत्मा उत्तमक्षमादि वीतरागरूप सम्यग्ज्ञानरूप परिणमला नाही तर कोठेही धर्म नाही.

जेथे शुभराग आहे, तेथे पुण्यबंध होतो. जेथे अशुभराग-द्वेष-मोह आहे, तेथे पापबंध होतो. जेथे शुद्ध श्रद्धान-ज्ञान-स्वरूपाचरणरूप धर्म आहे, तेथे बंधाचा अभाव आहे. बंधाचा अभाव ज्ञाल्यानेच उत्तम सुख होते, महणून तोच धर्म आहे.”^१

योगीन्दुदेव योगसार मध्ये लिहितात :—

“जई-जर-मरण-करालियउ तो जिय धम्म करेहि।

धम्म-रसायणु पियहि तुहुँ जिय अजरामर होहि॥

धम्मु ण पढियइँ होहि धम्मु ण पोत्था-पिच्छियइँ।

धम्मु ण मढिय-पाएसि धम्मु ण मत्था-लचियइँ॥

राय-रोस बे परिहरिवि जो अप्पाणि वसेइ।

सो धम्मु वि जिण-उत्तियउ जो पंचम-गड णोइ॥^२

हे आत्मन्! जर तू जन्म-मरणाने भयभीत आहेस तर धर्म कर, धर्मरसायनाचे पान कर, ज्यायोगे तू अजर-अमर होऊ शकशील.

पण लक्षांत ठेवा, धर्म केवळ वाचल्याने होत नाही, पुस्तक, आणि पिंछी ठेवल्याने धर्म होत नाही, तसेच एखाद्या मठामध्ये राहण्याने किंवा केवळ केशलोंच केल्यानेसुद्धा धर्म होत नाही.

जी व्यक्ति रागद्वेषाला सोडून निज आत्म्यामध्ये वास करते. त्यालाच जिनेन्द्र भगवानाने धर्म म्हटले आहे आणि तो धर्मच पंचमगति प्राप्त करवितो.”

उक्त संपूर्ण कथनाचे एकमेव तात्पर्य हे आहे की निज भगवान आत्म्याची आराधनाच वास्तविक धर्म आहे; कारण निज भगवान आत्म्याच्या आराधनेचे नावच सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र आहे. पर आणि पर्यायाहून भिन्न निज आत्म्याचे अवलोकनच सम्यगदर्शन आहे, त्याचे परिज्ञानच सम्यग्ज्ञान आणि त्यामध्ये लीनता-रमणता सम्यक्चारित्र आहे, यालाच आत्म्याची उपासनासुद्धा म्हणतात.

याच दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप आत्मोपासनेची प्रेरणा देताना आचाय अमृतचंद्र लिहितात :—

१. रत्नकरण्ड श्रावकाचार : श्लोक २ चा भावार्थ

२. योगसार, गाथा ४६, ४७, ४८

“एष ज्ञानघनो नित्यमात्मा सिद्धिमभीप्सुभिः।
साध्यसाधकभावेन द्विधैकः समुपास्यताम् ॥१

भले साध्यभावाने करो किंवा साधकभावाने, परंतु मोक्षार्थिनी ज्ञानाचा घनपिंड भगवान आत्म्याची उपासना केली पाहिजे, कारण उपासना करण्यायोग्य एक निज भगवान आत्माच आहे.”

उक्त आत्मदर्शन-ज्ञान-ध्यानरूप आत्मोपासनाच साक्षात् मोक्षाचा मार्ग आहे, म्हणून तोच परमधर्म आहे. या परमधर्माच्या प्राप्तिकरिता वारंवार केलेले चिंतन-मननच धर्मभावना आहे.

येथे एक प्रश्न संभवतो की, जेव्हा ‘बोधि’ आणि ‘धर्म’ दोन्ही शब्दांचा अर्थ रलत्रयरूप धर्मच होतो, तर मग बोधिदुर्लभ आणि धर्म अशा दोन वेगवेगळ्या भावना का ठेवल्या? दोहोंच्या विषयामध्ये मूलभूत फरक काय आहे?

यद्यपि हे सत्य आहे की, सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप रलत्रयालाच बोधि म्हणतात, तसेच वास्तविक धर्मदेखील हे रलत्रयच आहे — अशा रीतिने बोधि आणि धर्म एकार्थवाचीच आहेत; तथापि बोधिदुर्लभभावनेमध्ये बोधिची दुर्लभता अर्थात् रलत्रयाच्या दुर्लभतेचे चिंतन केले जाते आणि धर्मभावनेमध्ये धर्म अर्थात् रलत्रयाचे स्वरूप आणि महात्म्याचे चिंतन केले जाते.

बोधिदुर्लभभावनेमध्ये बोधिच्या दुर्लभतेबोरोबर त्या संयोगांच्या दुर्लभतेचे चिंतनदेखील केले जाते, ज्या संयोगांशिवाय बोधिची प्राप्ति संभावित नाही अथवा ज्या संयोगांमध्ये बोधिच्या प्राप्तिची संभावना असते. निराशेचे वातावरण निवळविण्यासाठी बोधिच्या सुलभतेचे स्वरूपदेखील स्पष्ट केले जाते.

बोधिदुर्लभभावनेमध्ये रलत्रयरूप धर्माच्या दुर्लभतेचे आणि सुलभतेचे स्वरूप स्पष्ट केले जाते आणि धर्मभावनेमध्ये रलत्रयरूप धर्माचे स्वरूप व महात्म्य दाखविले जाते. बोधिदुर्लभभावनेमध्ये धर्माची दुर्लभता सांगून त्याला प्राप्त करण्याची जोरदार प्रेरणा दिली जाते आणि धर्मभावनेमध्ये धर्माचे स्वरूप स्पष्ट करून त्याला धारण करण्याचा मार्ग प्रशस्त केला जातो.

प्रश्न :—जर असे आहे तर मग दोघांची नावे एकार्थवाची का ठेवली गेली आहेत?

उत्तर :—दोघांची नावे एकार्थवाची कोठे आहेत? एकार्थवाची तर बोधि आणि धर्म शब्द आहेत; परंतु भावनांची नावे बोधिभावना आणि धर्मभावना नसून बोधिदुर्लभभावना आणि धर्मभावना आहे. बोधिदुर्लभ शब्दाचा अर्थ धर्म नाही, धर्माची दुर्लभता आहे. आपण या भावनांना धर्मदुर्लभभावना आणि धर्मभावना देखील म्हणू शकतो.

प्रश्न :—जर असे आहे तर मग तसे का म्हटले नाही? जर तसे म्हटले असते तर विनाकारण भ्रम झाला नसता आणि दोन्ही भावदेखील अधिक स्पष्ट झाले असते.

उत्तर :—समजणाऱ्यांना तर आतादेखील भाव स्पष्टच आहे, न समजणाऱ्यांना तेव्हासुद्धा स्पष्ट होणार नाही. आणि तरीदेखील अनेक प्रश्न उभारले असते. हे संक्षिप्तप्रिय जग धर्मदुर्लभाला देखील धर्म शब्दानेच संबोधेल तर! अशा परिस्थितीमध्ये धर्म आणि धर्मदुर्लभभावनेचा भेद करणे देखील शक्य झाले नसते.

बोधिदुर्लभभावनेला देखील अनेक ठिकाणी संक्षिप्तप्रियतेमुळे आणि छंदानुरोधाने 'बोधि' शब्दाने संबोधले गेले आहे.

आचार्य कुंदकुंदांनीदेखील अशाप्रकारचा वापर केला आहे :—

"एवं जायदि णाणं हेयमुवादेय णिच्छदे णन्थि।

चिंतेन्जड मुणि बोहिं संसारविरमणट्ठे य॥^१

अशाप्रकारे अशुद्धनिश्चयनयाने बोधिमध्ये हेयोपादेय व्यवस्था बनते; परंतु शुद्धनिश्चयनयाने बोधिमध्ये हेयोपादेय विकल्पच रहात नाहीत. संसाराच्या विरक्तिकरिता मुनिजनांनी या बोधिभावनेचे चिंतन केले पाहिजे."

उक्त कथनामध्ये बोधिदुर्लभभावनेच्या अर्थामध्ये फक्त 'बोधि' शब्दाचाच वापर केलेला आहे. हेच कारण आहे की, 'धर्म' आणि 'बोधि' शब्द एकार्थवाची असूनसुद्धा या अकराव्या भावनेचे नांव धर्मदुर्लभभावना न ठेवता बोधिदुर्लभ भावना ठेवले आहे, जे सर्वथा उपयुक्त आहे.

उत्तमक्षमादिरूप अथवा सम्यगदर्शनादिरूप अहिंसक वीतराग परिणतिच निज भगवान आत्म्याची खरी आराधना आहे, मुक्तिरूपी साध्याला सिद्ध करणारी सम्यक् साधना आहे, अनंत अर्तींद्रिय आनंदाची जननी आणि संसार-सागर पार करविणारी भव्यभावना आहे. ही अहिंसक वीतराग-परिणतिच वास्तविक धर्म आहे. याचेच प्रकटरूप उत्तमक्षमादि दशधर्म आहेत.

ज्या आत्मस्वभावाच्या आश्रयाने उक्त अहिंसक वीतराग-परिणति उत्पन्न होते, 'वथु सहावो धम्मो - वस्तुचा स्वभावच धर्म आहे' - या कथनानुसार तो आत्मस्वभावच धर्म आहे आणि त्या आत्मस्वभावाच्या आश्रयाने उत्पन्न होणारी सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप वीतराग-परिणतिच धर्म आहे. या वीतरागी-परिणतिचे नावच भगवती अहिंसा आहे, ज्याला परमधर्म म्हटले जाते. [अहिंसा परमोधर्मः]

जसे कषायपाहुडच्या खालील कथनाने स्पष्ट होते :—

"रागादीणमणुप्पा अहिंसगतं त्ति देसिदं समये।
तेस्मि चे उत्पत्ती हिंसेत्ति जिणेहि पिण्डित्ता ॥१

आत्म्यामध्ये रागादिभाव उत्पन्न होणेच हिंसा आहे आणि रागादिभावांची उत्पत्ति न होणेच अहिंसा आहे — असे जिनेन्द्र भगवंतांनी सांगितले आहे."

आचार्य अमृतचंद्रांनी पुरुषार्थसिद्धयुपायमध्ये देखील अशाप्रकारचा भाव व्यक्त केला आहे.^१

अशाप्रकारे आपण पाहतो की, सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप रत्नत्रयधर्म, उत्तमक्षमादि दशलक्षण धर्म; निज भगवान आत्म्याची उपासना, आराधना, भावना आणि साधना तसेच भगवती अहिंसा — हे सर्व एकमेव वीतराग-परिणतिरूप धर्माचेच रूपांतर आहे नामांतर आहे; म्हणून या सर्वांची भावनाच धर्मभावना आहे. या सर्वांचे वैराग्योत्पादक आत्मोनुखी चिंतनच धर्मभावनेचे मूळ भाव्य आहे.

वीतराग-परिणतिरूप शुद्ध परिणामांमध्ये सर्व धर्म समाविष्ट होऊन जातात. जसे की परमात्मप्रकाशाच्या टीकेमध्ये म्हटलेले आहे :-

१. जैनेन्द्र सिद्धांत कोष, भाग १, पृष्ठ १२५

२. अप्रादुर्भावः खलु रागादीनां भवत्यहिंसेति ।

तेषामेवोत्पत्तिर्हिंसेति जिनागमस्य संक्षेपः ॥४४ ॥

“संसारे पतनं प्राणिनमुद्धृत्य नरेन्द्रनागेन्द्रदेवेन्द्रवन्द्यो मोक्षपदे धरतीति
धर्म इति धर्मशब्देनात्र निश्चयेन जीवस्य शुद्धपरिणाम एव ग्राह्यः। तस्य
तु मध्ये वीतरागसर्वज्ञप्रणीतनयविभागेन सर्वे धर्मा अन्तर्भूता लभ्यन्ते।
तथा अहिंसालक्षणो धर्मः सोऽपि जीवशुद्धभावं बिना न संभवति।
सागारानगारलक्षणो धर्मः सोऽपि तथैव। उत्तमक्षमादि दशविधो धर्मः
सोऽपि जीवशुद्धभावमपेक्षते। ‘सददृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्म धर्मेश्वरा विदुः’
इत्युक्तं यद् धर्मलक्षणं तदपि तथैव। रागद्वेषमोहरहितः परिणामो धर्मः
सोऽपि जीवशुद्धस्वभावे धर्मः सोऽपि तथैव।”

संसारामध्ये पडलेल्या प्राण्यांना संसारदुःखातून काढून नरेन्द्र, नागेन्द्र आणि देवेन्द्रांद्वारे वंदनीय मोक्षपद जो धारण करवितो तोच धर्म आहे. येथे ‘धर्म’ शब्दाने निश्चयाने जीवाचे शुद्ध परिणामच ग्रहण केले पाहिजेत. त्या शुद्धपरिणामामध्ये वीतराग-सर्वज्ञ भगवानाद्वारे प्रतिपादित नयविभागाने सर्व धर्म अंतर्भूत होतात. अहिंसा धर्म देखील जीवाच्या शुद्धभावाखेरीज संभवत नाही. अशाप्रकारे गृहस्थ आणि मुनिधर्म तसेच उत्तमक्षमादि दशधर्मदेखील जीवाच्या शुद्धभावाची अपेक्षा ठेवतात. ‘धर्माचे ईश्वर तीर्थकर देवाने सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राला धर्म म्हटले आहे’ — धर्माचे हे लक्षणदेखील जीवाचा शुद्धस्वभावच आहे. अशाप्रकारे वस्तुचा स्वभाव धर्म आहे — हे कथनदेखील जीवाच्या शुद्धस्वभावरूप धर्मालाच दाखविते.”

उक्त संपूर्ण कथनाने ही गोष्ट हातावर ठेवलेल्या आवळ्याप्रमाणे अत्यंत स्पष्ट होते की, आत्म्याच्या आत्रयाने उत्पन्न होणारे निर्मल परिणाम - शुद्धभावच वास्तविक धर्म आहे. वेगवेगळ्या शास्त्रामध्ये वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळ्या अपेक्षांनी केल्या गेलेल्या धर्माच्या व्याख्या, वेगवेगळ्या प्रकाराने जीवाचे स्वभावभावरूप शुद्धपरिणामांनाच धर्म निरुपित करतात, त्यांच्यामध्ये कोठेही कोणताच विरोधाभास नाही.

द्रव्यस्वभावप्रकाशक नयचक्रामध्ये धर्माला शुद्धभाव, वीतरागता वर्गैरे अनेक नावांनी संबोधले आहे. धर्माची वेगवेगळी नावे सांगतांना द्रव्यस्वभावप्रकाशक नयचक्रकार माइल्लधवल लिहितात की :—

१. परमात्मप्रकाश; अध्याय २, दोहा ६८ ची श्रीमद् ब्रह्मदेवकृत संस्कृत टीका

“समदा तह मञ्ज्रत्थं सुद्धो भावो य वीयरायत्तं।
तह चारित्तं धर्मो सहाव आराहणा भणिया ॥३५७॥
समता, माध्यस्थभाव, शुद्धभाव, वीतरागता, चारित्र आणि स्वभावाची
आराधना — या सर्वांना धर्म म्हटले जाते.”

विश्वविख्यात समस्त दर्शनांमध्ये जैनदर्शनच एक असे दर्शन आहे जे निजभगवान आत्म्याच्या आराधनेला धर्म म्हणते; स्वतःच्या दर्शनाला सम्यगदर्शन, स्वतःच्या ज्ञानाला सम्यग्ज्ञान आणि स्वतःच्या ध्यानाला सम्यक्चारित्र असे सांगून सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्रालाच वास्तविक धर्म असे घोषित करते. ईश्वराच्या दास्यातून (गुलामगिरीतून) मुक्त करणारे अनंत स्वतंत्रतेचे कथन करणारे हे दर्शन प्रत्येक आत्म्याला सर्वप्रभुतासंपन्न परमात्मा घोषित करते आणि त्या परमात्म्याला प्राप्त करण्याचा उपाय देखील स्वावलंबनच आहे असे सांगते.

यद्यपि प्रत्येक आत्मा स्वभावाने स्वयं परमात्माच आहे, तथापि तो आपल्या परमात्मस्वभावाला विसरून स्वतः पामर बनत आहे. पर्यायगत पामरतेला समाप्त करून स्वभावगत प्रभुतेला पर्यायामध्ये प्रगट करण्याचा एकमेव उपाय पर्यायामध्ये स्वभावगत प्रभुतेची स्वीकृति च आहे, अनुभूतिच आहे. स्वभावगत प्रभुतेची पर्यायामध्ये स्वीकृति आणि स्वभावसन्मुख होऊन पर्यायाची स्वभावामधील स्थिरताच सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र आहे, धर्मभावना आहे.

पर्यायाच्या पामरतेच्या नाशाचा उपाय पर्यायाच्या पामरतेचे चिंतन नाही, तर स्वभावाच्या सामर्थ्याचे श्रद्धान आहे, ज्ञान आहे, ध्यान आहे. स्वभावाचे ज्ञान, श्रद्धान आणि ध्यानाचे नावच धर्म आहे; धर्माची साधना आहे, आराधना आहे, उपासना आहे, धर्माची भावना आहे, धर्मभावना आहे.

निज भगवान आत्म्याच्या आश्रयाने उत्पन्न होणाच्या या धर्मभावनेने अर्थात् धर्मरूप पर्यायाने निज भगवान आत्म्यालाच वरमाला घालावी, निज भगवान आत्म्यालाच शरण जावे आणि संपूर्ण जगत धर्ममय व्हावे, शर्ममय (सुखमय) व्हावे — या पवित्र भावनेसह पूर्ण करतो.

अभिमत

मुनिराज, व्रती, विद्वान् एवं लोकप्रिय पत्र-पत्रिकांच्या
दृष्टिमध्ये प्रस्तुत प्रकाशन

अध्यात्मयोगी मुनिश्री विजयसागरजी महाराज

"बारा भावना : एक अनुशीलन" फारच शोधपूर्ण, शास्त्रांचा सार घेऊन सुन्दररीतिने लिहिलेले पुस्तक आहे. डॉ. भारिल्लनी पद्यमय स्वरचित बारा भावनेमध्ये :-

मैं ध्येय हूँ श्रद्धेय हूँ मैं ज्ञेय हूँ मैं ज्ञान हूँ।
बस एक ज्ञायक भाव हूँ मैं, मैं स्वयं भगवान् हूँ॥

असे लिहून सर्व मनुष्यांनी आत्मानुभूति प्राप्त करावी - अशी भावना व्यक्त केली आहे. माझा विचार ही असाच आहे कि या 'बारा भावना : अनुशीलन' च्या रहस्याला समझून सर्व आत्मार्थिनी आत्मानुभूति प्राप्त करावी. तेव्हाच या पुस्तकाचे प्रकाशन सार्थक होइल.

ब्र. पण्डित मुनालाल रांधेलीय 'वर्णी' न्यायतीर्थ, सागर (म.प्र.)

बारा भावना पुस्तक अति आकर्षक व उपयोगी आहे. पुस्तकाचे मुख्य नाविन्य हे आहे की विद्वान् लेखकाने त्याज्य विषयांची निन्दा न करता आत्माचा भलेपणा व महत्त्व दर्शविले आहे.

ब्र. पण्डित माणिकचन्द चवरे, न्यायतीर्थ, कारंजा (महाराष्ट्र)

अत्यन्त उपयोगी अशी सम्पूर्ण कृति आद्योपान्त सखोलतेने वाचली. यामध्ये पूर्वाचार्याद्वारा प्रणीत तथ्यांचा समावेश आहे. पद्यरचना ही रसपूर्ण सुशिलष्ट एवं सर्वकष आहे. सम्पूर्ण कृति आगमाधारित असून ही यामध्ये स्वतंत्र चिन्तन ही प्रस्तुत झाले आहे.

ब्र. श्री यशपाल जैन, एम.ए., जयपुर (राजस्थान)

'बारा भावना : एक अनुशीलन' फारच उपयोगी कृति आहे. ह्याची प्रमुख विशेषता प्रत्येक अनुप्रेक्षाचे स्वतंत्र काव्य सृजन आहे. हिन्दी साहित्यांमध्ये प्रसिद्ध बारा भावनांचा सारसुद्धा यामध्ये अंकित झालेला दिसतो. डॉ. भारिल्लच्या प्रत्येक कृतिप्रमाणे या कृतिचे ही प्रत्येक भाषेमध्ये अनुवाद होणे अत्यन्त आवश्यक आहे.